
társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

JOG ÉS TÁRSADALOM

- 3 **Simon Duncan:** Az esélyegyenlőség politikájának gátjai az Európai Unióban
27 **Gyulavári Tamás–Peszlen Zoltán:** Egy „Ünnepélyes Deklaráció”: a Közösségi Charta
35 **Közösségi Charta a dolgozók alapvető szociális jogairól**

MAGYAR VALÓSÁG

- 42 **Farkas Anna–Nemes Gusztáv:** Szezonon kívül és belül
74 **Monostori Judit:** Kinek kiszámítható a segélyezés?

SZOCIÁLIS MUNKA

- 107 **Pik Katalin:** Gyermekvédelem és gyermekmunka – a két szempont első találkozása a századelőn

INTERJÚ

- 120 **Az egészségügy egy éve**
Interjú dr. Kökény Mihály népjóléti miniszterrel

HÍREK, INFORMÁCIÓK

- 123 **Szász Anna:** Feminizmus Magyarországon
129 **Amszterdami Nyilatkozat Európa szociális helyzetéről**

RECENZIO

- 132 **Lévai Katalin–Tóth I. György:** Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről – 1997

ESÉLY

Kiadja a Hilscher Rezső Szociálpolitikai Alapítvány.

Szerkesztőségi cím: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B
(ELTE Szociálpolitikai Tanszék)
Telefon: 266-9833/298

A megjelenést támogatja: József Attila Alapítvány, Népjóléti Minisztérium,
Soros Alapítvány, Szabad Sajtó Alapítvány.

Meg nem rendelt kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Előfizethető a szerkesztőségénél.

Megjelenik kéthavonta.

Terjeszti a „Sziget” Rehabilitációs Kisszövetkezet.

A lapot szerkesztik:

LÉVAI KATALIN főszerkesztő
LÉVAI JÚLIA olvasószerkesztő
WEBER ATTILA szerkesztő

A szerkesztőség munkatársai: Bánfalvi Adrienne, Berény Márta, Moksony Ferenc

Szerkesztőbizottság:

Balipap Ferenc, Bíró András, Csepeli György,
Ferge Zsuzsa (elnök), Gönczöl Katalin, Hegyesi Gábor, Juhász Pál, Léderer Pál,
Nagy Endre, Orosz Éva, Pataki János, Pik Katalin, Salgó Lajos (NSZK), Semjén András,
Somlai Péter, Szabó Dénes (Kanada), Szalai Júlia, Szelényi Iván (USA),
Talyigás Katalin, Tausz Katalin, Georg Vobruba (NSZK)

Folyóíratrtervező: Yasar Meral

Szöveggondozó: Haraszi Judit

Tördelőszerkesztő: Nyíri András

Készült a NEOTIP Bt. nyomdájában

Felelős vezető: Naszályi Gábor

ISSN 0865-0810

Simon Duncan

Az esélyegyenlőség politikájának gátjai az Európai Unióban

1. „Államok feletti feminizmus” avagy „a szárnyaszegett madárka”?

A Római Egyezmény – azaz az Európai Unió (EU) alapító okirata, amit 1957 márciusában írtak alá – 119. cikkelye kimondja, hogy a tagállamok alkalmazzák az „egyenlő munkáért egyenlő bér” elvét. Ez vetette fel azokat a nemi hovatartozással kapcsolatos részkérdéseket, amelyek az általánosabb célokon belül – mint például a gazdasági és szociális haladás vagy az élet-színvonal harmonizációja – fogalmazódtak meg.

A 119. cikkely holt betűi maradt az 1970-es évek elejéig. Akkor, a feminizmus második hullámában, az Európai Bíróság egy próbaper kapcsán kimondta a cikkely kötelező jellegét a tagállamok számára. Ennek eredményeképpen három utasítás született (az EU-törvénykezés részeként). Ezek kiterjesztik a 119. cikkelyt az egyenlő bér (1975) 1, az egyenlő bánásmód a munkában (1976) és a társadalombiztosítás (1979, 1984-ben iktatták be) területére is. Később, az 1986-os utasítások kiterjesztették az egységes társadalombiztosítás elvét a magánnyugdíj-biztosításokra és a tulajdonosi alkalmazás eseteire is. 1992-ben előírták a minimális szülési szabadsághoz való jogot is. Az 1989-ben aláírt Szociális Chartában (bár a brit kormány az 1991-es Maastrichti Egyezményben megpróbált ebből kimaradni) ugyancsak megfogalmazódott a férfiak és nők számára biztosítandó egyenlő esély és elbánás elve, nemcsak a fizetett munka tekintetében, hanem az oktatásban, a szociális védelemben és a foglalkozási és családi felelősségek összeegyeztetésének problémakörében is. Ehhez hasonlóan fogalmaz az 1993-as, az európai szociálpolitikáról szóló úgynevezett Zöld Könyv is, amelyben felhívást adtak közre az „új realitás” elismeréséért. Eszerint tudomásul kell venni, hogy a nők dolgoznak és egyúttal háztartásfői szerepet is ellátnak. A tanulmány azt ajánlja, hogy a munkaerőpiac és a szociálpolitika valamilyen kombinációjával alakítsák ki a nők számára a jogokat és a lehetőségeket. Hasonló értelemben határozott az 1994-es, essen csúcserkeztet, ahol az EU-Minisztertanács arra a következtetésre jutott, hogy az EU két hosszú távú célja a munkanélküliség elleni küzdelem, valamint a nők és férfiak közötti egyenlő elbánás elvének előmozdítása.

Ennek az utóbbi politikai álláspontnak a legnagyobb részét az Európa Parlament Nők Jogaiért Bizottsága és a Nők Hivatala (Womens's Bureau) is magáévá tette, és elősegítette a megvalósulását. Három akcióprogramot indítottak el (kettő az 1980-as években futott, a harmadikat 1991-ben fogadták el), s ezek lehetővé tették, hogy figyelemmel kísérjék az aktuális politikai határozatok hatásait, a kutatási megbízások kiadását, és hogy javaslatokat fogalmazzanak meg a helyzet javítására. Például az Európai Gyermekgondozási Hálózat (European Childcare Network) – amelyet ugyancsak az akcióprogram támogatott – kimutatta, hogy mit jelentenek Európában a gyermekgondozási szolgáltatások az egyenlő munkaerőpiaci esélyek szempontjából, és megfogalmazott egy indítványt ezzel kapcsolatban (Moss 1990). Az indítvány összhangban van az akcióprogram általános célkitűzéseivel, amelyek szerint „az egyenlő esélyek megteremtésére tett erőfeszítéseket nem tekinthetjük úgy, mint egy speciális, korlátozott hatósugarú politikát, mert ez a politika összhangban van és integráns részét képezi a Közösség gazdasági, szociális és struktúra-politikájának”.

Mindez meglehetősen fontosnak tűnik, ezért új elnevezést is kapott: „álmok fölötti feminizmus” (Hoskyns 1992). Az EU közös elveket vall a nemek egyenlőségéről, törvényesen meghatározza, hogy miként ültethetőek át ezek az elvek a gyakorlatba (az utasításokkal), s létezik egy apparátus, amely végrehajtja ezt a politikát (az Európa Bíróság), valamint megfigyelő, kutató és fejlesztő kapacitással is rendelkezik (Nők Jogaiért Bizottság, Egyenlő Esélyek Részlege, Akcióprogramok). Mindez meglehetősen progresszív például Nagy-Britannia szempontjából, hiszen a három 1970-es utasítás komoly hatással volt a brit 1975-ös, egyenlő bérekről és a nemi megkülönböztetésről szóló törvénymódosításokra (Equal Pay Act = egyenlő fizetésekről szóló törvény, Sex Discrimination Act = nemi megkülönböztetésről szóló törvény). Bár a jelenlegi brit kormány [természetesen a brit baloldal győzelme előtti kormányról van szó – a fordító megjegyzése] legfőbb tevékenysége, úgy tűnik, az egyenlő esélyeket széles körben elterjeszteni kívánó EU-politika gyengítését, késleltetését vagy leállítást szolgálja, az utóbbinak még mindig van hatása az egyenlő esélyekről szóló írásokra és politikai vitákra. A brit kormány például 1994-ben meggátolta annak az utasításnak az átvételét, amely nyolc hónapos fizetés nélküli szabadságot biztosított volna bármely szülőnek az anyasági segélyen kívül, és csak akkor fogadta volna el ezt a változatot, ha a nyolc hónapot csak az anya vehette volna ki! Nem meglepő, ha ez meglehetősen visszas hatást keltett a közvéleményben. Míg a cikkírók a nemi egyenlőséggel kapcsolatos EU-politika korlátairól írtak, látták a haladás lehetőségét is (például Hoskyns 1985, Erberhardt 1986, Cunningham 1992, Meehan 1993).

Ebben az összefüggésben meglepőnek tűnnek a nők munkavállalási helyzetéről szóló, legutóbbi EU-tudósítások. Ezek ugyanis arra a következtetésre jutnak, hogy az egyenlőtlenség nem csökken, inkább az a helyzet, hogy a nők munkavállalási helyzete torzul a férfiakéhoz képest és feltehetőleg rosszabbodik az egységes piac nyomása alatt (lásd Jackson 1990, Cunningham 1992, Borchorst 1994, OECD 1994). Részletesen:

- Az 1980-as években nagymértékben megnövekedett női munkavállalás

elsősorban az atipikus munkakörök betöltését jelenti, s ezek gyakran kevesebb biztosítással, védelemmel és jutalommal járnak.

- E növekedés ellenére a női munkanélküliség nem csökkent, és a hosszú távú munkanélküliség a férfiakénak a kétszerese volt.

- A munkaerőpiac továbbra is erősen szegregált maradt a női és férfi munkák tekintetében.

- Ennek ellenére a nők számára azelőtt biztos munkát jelentő hagyományos női munkahelyek, mint a mezőgazdaság, a textilipar, az élelmiszeripar, az irodai és szociális szolgáltatások erodálódtak a munkahelyek átstrukturálódásával.

- Egy kettős munkaerőpiac látszott körvonalazódni, ahol a nők, az etnikai kisebbségekkel és a volt EU-migránsokkal együtt alkották a periferiális munkaerőt.

- Paradox módon a férfiak voltak azok, akik képesek voltak megfelelni a „flexibilis munka” követelményeinek, mind a belső piacokon, mind a külsőkön. A nők „inflexibilisek” vagy immobilok maradtak, mivel ők voltak a család ingyenes gondozónői és a házi munkák elvégzői.

- Az egységes piac 1993-tól tovább polarizálja a helyzetet. Az előnyös helyzetű régiók, szektorok és társadalmi csoportok nyertek a legtöbbet az egységes piac létrehozásából. Míg néhány nő – különösen a magasan iskolázottak – számára az egységes piac előnyöket jelentett, a legtöbb nő egyre rosszabbul járt.

- A nemi hovatartozás szerinti polarizálódás az 1980-as években tovább erősödött. Az egyenlő esélyeket biztosító átfogó politika hiányában, anélkül tehát, hogy egy ilyen koncepció csökkentené a társadalmi, kulturális és ideológiai különbségeket, valószínűsíthető, hogy továbbra is inkább a nőknek kell vállalniuk a családi kötelezettségeket, és a férfiak lesznek azok, akik a legtöbbet nyernek a szabad belső piacból.

Feltehetően az ehhez hasonló trendek miatt írta Hoskyns (1992:21), hogy bár az EU szociálpolitikáján belül ez az egyik legjobban kidolgozott rész, az EU egyenlő esélyek politikája mindig is „szárnyaszegett madárka” volt, ha összevetették – mondjuk – a gazdasági integráció üzleti politikájával. Eből az következik, hogy az „állam fölötti feminizmus” csak valamiféle kizárókat, az EU egyenlő esélyek politikája inkább „nagyszabású fikció” és illúzió, ahelyett, hogy valóban csökkentené a nemi különbségekből fakadó egyenlőtlenséget (Meehan 1993:118).

Természetesen úgy is lehetne érvelni, hogy a nemi különbségekből fakadó egyenlőtlenségek még rosszabbak lennének, ha nem lenne az EU egyenlő esélyek politikája. Meehan (1993) érvei szerint még ha igaz is, hogy az egyenlőségi politika önmagában „fikció”, a meghozott intézkedések mégis csak biztosíthatják azokat a lehetőségeket, amelyek a nőknek nagyobb politikai hatalmat és nagyobb cselekvési szabadságot jelentenek. Ezenkívül – folytatja – az egyes politikák részben a dolgok tartalmára irányulnak, és az ezekből következő, akár fikciónak nevezhető intézkedések mégis megváltoztathatják a dolgok megítélését (Meehan 1993:118). Az is nagyon fontos, hogy ne mosódjanak egybe a politika következményei azokkal a szocioökonómiai változásokkal, amelyeket nem ez a politika eredményezett. Például, a flexi-

bilis munkák elterjedését jelző európai trend – amely gyakrabban érinti a nőket, többnyire negatív értelemben – a munkaadók azon stratégiájából következik, hogy megfelelő választ adjanak a nemzetközi munkamegosztásban lezajlott változásokra. Az állami politika, beleértve az EU-politikát is, legfeljebb javíthat valamit ezen, esetleg némi védelmet jelenthet a munkavállalók számára. Egy nemrég napvilágot látott OECD-jelentés (1994) szerint az egyenlő esélyek politikája önmagában ugyan nem elegendő a nemek egyenlőségének létrehozásához, de mégis szükségesek ezek az intézkedések (Hakim 1995a). Az az állítás, hogy szakadék van az EU egyenlő esélyekről szóló politikai retorikája és a valóság között, mindenképpen figyelmet érdemel. Jelen cikk ennek fényében vizsgálja az EU egyenlő esélyek politikájának korlátait. A vitának három szintje van, ezek mindegyikével külön foglalkozik a dolgozat:

1. Az EU törvényi és egyenlő esélyeket érintő reformjai nem megfelelőek, nem elégségesek még saját maguk terminológiája szerint sem, mert ezek „férfiak szabályai a nők jogairól” (Hoskyns 1992:22).

2. Az EU politikai és gazdasági elveiben nagyon fontos szerepe van a nemek kérdésének.

3. Az EU nem foglalkozik a nemi hovatartozásból fakadó egyenlőtlenségekkel. A nőket már eleve különbözőképpen kezelik, mind az egyes piacokon, mind a tagállamokban. Ez a társadalmakban mélyen beleivódott, ám az egyes régiókban különböző szemléletet jelent.

2. Az EU egyenlő esélyek politikájának gyengesége – férfiak szabályai a nők jogairól

Megvalósulások

Az EU egyenlő esélyek politikájának gyengéi – még saját megfogalmazásai szerint is – további két kategóriára bonthatók: a megvalósulások, illetve az elképzelések gyengéire. Először a megvalósulásokat vegyük szemügyre. Tagadhatatlan, hogy az EU nagy eredményeinek tekinthető a formák hasonlósága a nők helyzetének törvénykezési birodalmában. De a forma lehet névleges, és a törvényes nem jelent feltétlenül mindig valót. Az első gond, hogy az EU-politika csak a nemzeti kormányokon keresztül valósulhat meg. A nemzeti politikai irányvonalak pedig erősen különböznek a nők jogainak megtételésében. Nagy-Britannia például meglehetősen ellenséges volt az 1980-as évek során, de általában a többi kormány sem árult el túl nagy lelkesedést az egyenlő esélyek politikájával kapcsolatban. Sőt, Hoskyns (1992) szerint a nemzeti kormányok nem fogadják el az irányelvek betartásának gyakorlati következményeit, ez egyenes következménye a vezetés – többnyire csupán formális egyenlő esélyeket illető – „kirakatpolitikájának”. Jóhiszeműek, és bár nem érzik magukra nézve kötelezőnek a szabályokat, örülnek az „egyenlőség” – igaz, csupán a minimális standardoknak megfelelő – létrejöttének. Az EU-irányelvek törvényességi helyzete kibúvót ad ezeknek a kormányoknak, mert az irányelvek csak az elérendő eredmények vonatko-

zásában jelentenek valamiféle kötöttséget. De hogy ezeket az eredményeket hogyan érik el, az az egyes országok döntésein múlik. Hoskyns és Luckhaus (1989) például kimutatta, hogy a brit kormány miként tudta egy irányelv szellemében a lehető legalacsonyabb szinten teljesíteni az elvárásokat. Az 1978-as irányelv a társadalombiztosítási rendszerek egyenlő kiterjesztését írta elő. A brit kormány ezt úgy alkalmazta, hogy – a gyakorlatban – a házasság és valakivel tartósan együtt élő nők továbbra is megkülönböztetett helyzetben maradtak, mert az egyik ellátást – a kifejezetten diszkriminatív rokkantsági ellátást (néhány átdolgozási kísérlet után) – egyszerűen elvetették. Helyébe a súlyosan sérültek ellátása lépett, amely a szóhasználatában ugyan már nem volt diszkriminatív, de gyakorlatilag semmiben nem különbözött az előzőtől, mivel a házasság és együttélési kötelékben élő, gondozást végző nőket többnyire ugyanúgy kizárta az ellátásból. Ehhez hasonlóan a kiegészítő segélyekről szóló törvényjavaslat módosítása során a nemi hovatartozás szempontjából semleges nyelvezetet használt, de gyakorlatilag többnyire mégis kizárta a nem fizetett háztartási munkát vagy a gyereknevelést végző nőket ebből a formából is. A társadalombiztosítási rendszerben a közvetlen diszkrimináció ma már törvényellenes a közösségi törvénykezés értelmében, de helyébe a közvetett diszkrimináció lépett.

A fentiekhez hasonlóan a nemzeti kormányok határozottan elutasították, hogy többet fogadjanak el a nők érdekében hozott EU-törvénykezésből, kivéve talán a néhány gyengített formulát. Ez a negatív megközelítés természetesen tükröződik az EU Minisztertanácsában is, amely az EU végrehajtó csúcsszerve. Ehhez hasonlóan a COREPER (az apparátus, amely a Minisztertanácsot szolgálja ki), azzal az átlátszó ürüggyel, hogy a nemzeti érdekeket is védeni kell, az új bizottsági törvénytervezeteket már csírájában megfojtja. Maguk a nők nyilvánvalóan hiányoznak ezekből a kulcsfontosságú EU-institúciókból. Az Európa Parlament Nők Jogaiért Bizottsága, amely igyekszik nyomást gyakorolni azért, hogy az egyenlő esélyeket minél magasabb szinten valósítsák meg, mindössze véleményezési jogkörrel rendelkezik, és semmiféle törvénykezési jogköre nincs.

A két első Egyenlő Esélyek Akcióprogramban az új irányelvekre tett javaslatok sorsa jól mutatja a nemek egyenlősége iránti érdektelenséget. Javaslatok születtek az önálló munkavállalók, a részmunkaidőben dolgozók és a szülőkként munkát végzők egyenlő kezeléséről szóló irányelvre, és javaslat született egy második irányelvre is, amely az EU társadalombiztosítási törvénykezésének megerősítését lett volna hivatva szolgálni. Mire azonban ezek a javaslatok elérték a Minisztertanácsot, már meglehetősen lecsupaszodtak. Ezután a Tanács alapvetően az egyetértését fejezte ki a javaslatokkal kapcsolatban, de többnyire olyan határozatokat fogalmazott meg, amelyek csak semmire nem kötelező ajánlások voltak, s ezután rendre megakadályozták, hogy a javaslatok bekerüljenek a további törvénykezési folyamatba, és mindig elnézték, ha a tagországok nem tartották be az ajánlásaikat. Mindössze egy kis hatósugarú vizsgálatra került sor. A brit kormány vezető szerepet vitt ebben az ellenállásban, és újfent megakadályozta az 1993-as szülői szabadságra vonatkozó irányelv kiadását (Erberhardt 1986, Rutherford 1989 a szülői szabadságról, és Hoskyns 1985 magáról a nehézkes törvénykezési el-

járásról). Nemrégiben az Európai Gyermekgondozási Hálózat, amelyet a Nők Hivatala hozott létre 1986-ban, a második akcióprogram részeként a Nők Jogaiért Bizottság (Women's Rights Committee) támogatásával javaslatot tett arra, hogy az EU országaiban legyen valamiféle irányelv a gyermekgondozás kereteivel kapcsolatban. A nők munkavállalásának lehetőségeit alapvetően meghatározza az adott helyen levő gyermekgondozást kínáló szolgáltatások minősége. Ezek meglehetősen nagy különbségeket mutatnak a tagországok között (Moss 1988, 1990). Újfént egy semmire nem kötelező ajánlás született 1991 júliusában a Minisztertanácsban, amelyet ezután többnyire sehol sem vettek figyelembe (Edwards-McKie 1993). Jellemző, hogy amikor 1992-ben bevezették a minősített többségi szavazást az EU Minisztertanácsában, abból a megfontolásból, hogy az egyes államok vétói ne akadályozzák meg a Minisztertanács kezdeményezéseit, a szociálpolitikai szerződésekkel kapcsolatban – amelyek az alkalmazottak érdekeit és jogait is tartalmazzák – nem alkalmazták a megállapodást. Névtelen szavazásra lenne szükség ezen a területen, ahol olyan kérdésekben kell döntéseket hozni, mint a szülői szülési szabadság vagy a részmunkaidőben dolgozók jogai. Ezek központi kérdések az alkalmazottak egyenlő esélyeivel kapcsolatban.

Az Európa Bíróság az utolsó hely, amely megerősíti az egyes intézkedések hatását, vagy a kedvezőtlen hatásokat javítani tudja. De valójában ez a szervezet is gyengébb annál, mint ahogy az a formális felépítéséből következne. Először is nagyon bonyolult egy bürokratikus és hierarchikus szervezetben megkeresni az egyes nőknek vagy női szervezeteknek az igazságukat. (Az Európa Bíróság legalább annyira nehézkes ebből a szempontból, mint az egyes tagországok bíróságai.) Másodszor, még olyankor is, ha beadják a keresetüket, az Európa Bíróság szabályaiból az következik, hogy a panaszt benyújtó országában működő szervezetek sajátos technikai részleteivel foglalkoznak. Így természetesen nem lehet a nemi hovatartozással kapcsolatos törvényi szabályozások valamiféle átfogó jogrendszerét megalkotni. Az Európa Bíróság nem ítélezhet az EU törvényhozási folyamatáról sem, csak azokkal az intézkedésekkel kapcsolatban hozhat bármilyen döntést, amelyről úgy gondolják, hogy közvetlen hatással van az adott ügyre. Ez már jó előre kizár sok egyenlő esélyekkel kapcsolatos törvényt. Végezetül az európai ítéleteket az adott tagországok intézményei hajtják végre. Az Európa Bíróság állást foglalhat bármilyen közösségi törvénnyel kapcsolatban, de az egyes nemzeti intézmények alkalmazzák a törvényeket. Például Hoskyns és Luckhaus (1989) szerint a Brit Legfelsőbb Társadalombiztosítási Bíróságnak és a társadalombiztosítás főfelügyelőjének értelmezései eltérnek az Európa Bíróságétól, sokkal diszkriminatorikusabbak ennél. Mindezek miatt a Bíróság beavatkozásai ugyanúgy „lefelé” nyomhatják a dolgokat, mint az EU-törvénykezés. Például a Bírósági szabályozás a nyugdíjkorhatár egységesítéséről, úgy tűnik, olyan helyzetet idéz elő, hogy a nők nyugdíjkorhatára általában csökken és a férfiaké általában emelkedik! (*The Guardian*, 1994. szeptember 29.)

Elképzelések

Az EU-nak az egyenlő esélyek politikájáról szóló elképzelései ugyancsak behatároltak. Hoskyns (1992) szerint ez az általános érdektelenséget tükrözi a nemi hovatartozással kapcsolatos kérdések iránt. Ugyanakkor az egyenlőségi elv nem a nők jelenlegi egyenlőtlen helyzetére és az ezzel kapcsolatos pozitív cselekedetek szükségességére utal. Például a társadalombiztosítási rendszerekben az egyenlő részesedés elve csak azok számára jelent egyenlőséget, akik már amúgy is egyenlő helyzetben voltak. Mivel a férfiak és a nők helyzete ritkán egyenlő a munkahelyeken vagy a családban, a közvetlen megkülönböztetés eltörlése a társadalombiztosítási formulákból csak nagyon kis mértékben csökkenti a nők körében a szegénységet (Millar 1989). Másfelől az EU-politika csak a munkavállalókkal foglalkozik. Ezért ez inkább erősíti, mint gyengíti a köz- és magánszféra szétválasztását, és a fizetett és fizetetlen munka közötti különbségtételt, amely az elsődleges oka a nők egyenlőtlen helyzetének. Végezetül, a döntéshozatali folyamat hierarchiája és a nyitott demokratikus struktúrák hiánya megnehezíti a nők számára, hogy valódi befolyást gyakoroljanak a dolgok kimenetelére. Az EU-politikában uralkodó szemléletmód a nemi vonatkozásokkal már eleve megterhelt „kemény” gazdasági megközelítésé, ahol a férfiak és a férfiak érdekei az igazán fontos tényezők (lásd 3. fejezet). A rendelkezésre álló adatok szerint elképzelhető, hogy az EU intézményei időnként legitimációs eszköznek használják a nemek egyenlőségének hirdetését, hogy az „Európa” eszmét népszerűbbé tegyék, és ezek a megfogalmazások bizonyos értelemben a „szociális lelkiismeret” megnyilvánulásai is voltak (Cunningham 1992). Szükségessé vált, hogy megtöltsék ezt a „lány” megfogalmazást olyan akciótervekkel, amelyek sokkal radikálisabbak. Néhány kormány, mint az Egyesült Királyságé is, a „szabályozások” ellenzésével elvileg is ellene fordulhat ennek a retorikának. Az EU-törvénykezés rugalmassága a Határozatok, Ajánlások, Vélemények, azaz az úgynevezett „lány törvények” rendszerével (amelyek nem kötelezőek, az egyes országok bíróságai és legfelsőbb bíróságai csak akkor használják ezeket az elveket, ha megfelelőnek tartják az interpretációik kidolgozásánál), könnyen kibúvót találhatnak. A retorika igényeinek megfelelően nem kell a törvényi kööttségeknek megfelelni.

Lehetséges azonban, hogy ezek a korlátozások az EU saját egyenlő esélyek politikájára is vonatkoznak. Az EU egyik vezető szociálpolitikusa (Pdraig Flynn) nemrég kiadott egy Zöld Könyvet az európai szociálpolitikáról, amely az 1990-es évek végének szociális akcióprogramjai alapjául szolgált. Felismerve, hogy az „európai szociálpolitika kritikus szakaszához érkezett”, az egyik alapvető kérdés „az egyenlő esélyek, amelyek nélkül az európai demokrácia elakad”. Az EU egyebek közt azt az „új realitást” is elmulasztotta felismerni, amelyben a nők fizetett munkavállalók és egyben fizetetlen házimunkát végzők, és nagyon gyakran férfi nélküli családok családfői. Egy kiegyensúlyozottabb társadalmi helyzet létrehozásához a három legfontosabb megoldandó kérdés: a foglalkozási és családi feladatok összehámozása, a munkaerőpiac szegregációjának megszüntetése és a nők fokozott részvétele a döntéshozatali folyamatokban. Továbbá „elengedhetetlen, hogy az »egyenlő

munkáért egyenlő bért» alapvető joga teljes mértékben megvalósuljon a közösségben” (minden idézet a CREW Reportsból, 1993). Ez a forgatókönyv az EU egyenlő esélyek politikáját egy „magasabb szintű” vagy „maximalista” irányba mozdítaná el (Cunningham 1992), amely elismeri, hogy a nők és a férfiak nincsenek azonos helyzetben, és ezért szükséges valamit tenni a változásért.

A fentiekben bemutatott az EU nőpolitikájának korlátait, és sajnos mindezek miatt kételkedhetünk annak valószínűségében, hogy ez a program valaha is megvalósul. Az is érdekes, hogy a nemek egyenlőségét viszonylag kedvezően kezelő program annak az elnöknek (Pdraig Flynn) a hivatalos írásában jelent meg, akinek az egyenlőséggel kapcsolatos hitelét erősen megkérdőjelezték az Európa Parlament női résztvevői (miniszterként ugyanis ő volt a felelős azért, hogy egy 13 éves megerőszkolt ír kislány nem vetethette el a gyermekét). Elképzelhető, hogy az EU szociálpolitikájáért felelős körökben könnyebben lehet befolyást szerezni, ha valaki egy viszonylag haladó álláspontot fogalmaz meg az egyenlő esélyekkel kapcsolatban – de az Európa Parlament Nőbizottsága (European Parliament Women's Committee) ezt a taktikát inkább kirakatnak tekinti, mivel ismeri az egyenlő esélyek megvalósításáról szóló fentebb ismertetett EU-anyagokat, és a bizottsági elnök saját korábbi álláspontját az írországi, nemekkel kapcsolatos politikáról. Ez a játék ismét arra hívja fel a figyelmünket, hogy milyen nagy a szakadék a politikai retorika és a valódi politikai cselekedetek között. De még ha irányelv is lenne ebből a programból, továbbra is komoly indokaink vannak, hogy kétségbe vonjuk a hatékonyságát. Ezekről az indokokról lesz szó a következő két fejezetben.

3. Az EU nemi kérdésekkel megterhelt alapjai

Az EU egy gazdasági csoportosulásból nőtt ki, és eredetének ez a vonatkozása még ma is meghatározó. A nemek egyenlősége itt nem elsőrendűen fontos kérdés. Ha egyáltalán szóba kerültek az egyenlő esélyek, többnyire akkor is csupán a nemi szerepektől nem befolyásolt, gazdasági nézőpontból vizsgálták a témát. Ezt tovább is erősítette az EU-ban egyrészt a domináns kereszténydemokrata szemlélet, másrészt a konzervatív jóléti állam paradigmája. Ezek a hagyományos „férfi kenyérkereső–háztartási munkát végző nő” családi formából indulnak ki. A szubszidiaritás politikai-adminisztratív elve azon alapszik, hogy a nők elsősorban házi és gondozói tevékenységet végeznek. Végezetül: az EU-n belül uralkodó szemlélet általában is kizárja a női érdekeket. A későbbiekben erre még visszatérek.

Az EU gazdasági alapja

Az első pillanatban meglehetősen fontos kezdeményezésnek, sőt talán úttörőnek tűnik, hogy már 1957-ben belefoglalták a Római Egyezmény 119. cikkelyébe a nemek egyenlősége, az „egyenlő munkáért egyenlő bért” elvét,

egy határozat elfogadásával. Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk az egyezményt (Hoskyns 1992), azt látjuk, hogy a nemi egyenlőség felvetésének bármifajta ötlete szándékolatlan volt. Először is azért, mert a nők fizetése teljesen marginális kérdésnek tűnt, csak adunak használták az egyezmény megkötéséhez. A központi, gazdasági kérdésekben nagyon nehéz volt kompromisszumot kötni, és a nemi szerepek iránt egyébként teljesen érzéketlen tárgyalópartnerek is csupán aduként használták a tárgyalások során a nők bérezésének kérdését. Másodszor – és talán ez a legfontosabb – az egyenlő bér nem egyenlőségi kérdésként merült fel. Inkább egyszerűen arról volt szó, hogy a tagállamok közötti verseny ne torzuljon azáltal, hogy a nőket a férfiakénál alacsonyabb bérekkel alkalmazzák. Ez alapkérdés volt a francia tárgyalók számára, akik attól féltek, hogy lemaradnak a versenyben, mert a francia nőknek a férfiakéhoz képest viszonylag magas volt a fizetésük (névértékben azonos volt a férfiakéval, ez azonban természetesen nem jelentette azt, hogy a gyakorlatban is azonosak lettek volna a bérek), míg a többi országban sokkal nagyobb volt a különbség a férfiak és a nők fizetése között. Mint Meehan (1993) rámutat, ez volt az egyik legfőbb oka a 119. cikkely megalkotásának. A későbbi események fényében az is érdekes, hogy ez volt az egyik ok, amiért az Egyesült Királyság 1962-es felvételi kérelme meghíúsult.

A téma az EU története kapcsán végig terítéken maradt. A társadalombiztosítási rendszerekben rejlő érdekkülönbségeket inkább abból a szempontból tárgyalták, hogy azok mennyiben gátolhatják a szabad mozgást. A Szociális Charta – ehhez teljesen hasonló módon – ugyancsak inkább „a szociális leértékelés” (vagy pontosabban a „szociális dömping”) megakadályozásának szükségességével foglalkozott a „monetáris leértékelés” alternatív lehetőségeként. Más szóval arra irányult, hogy az alacsonyabb szociális ellátást ne lehessen felhasználni a piaci szereplők kedvezőtlen piaci helyzetének más módon való kompenzálására (és ami a brit kifogást illeti, ez természetesen csak a szociális leértékelés konzerválásának kívánságát mutatja, amelynek érvényesítése elsősorban a nőket érinti, akik a leértékelt munkaerő zömét alkotják). Így nem meglepő, hogy a nemek egyenlőségének kérdését nem tárgyalták sem az Egységes Európai Törvény előkészítése során, 1987-ben, sem az Egységes Piac 1993-as törvénybe iktatásakor, de még csak meg sem említették ezt a nemekkel kapcsolatos nézőpontot a deliberációs törvényekhez vezető alkuk során. A Cecchini csoport egyik tagja (amelyet az Európa Bizottságban azért állítottak fel, hogy elősegítsék a folyamatot, és amely 1988-ban egy igen fontos jelentést tett közzé) kifejezésre juttatta nem éppen hízelgő véleményét az EU nemi hovatartozás iránti vaksággal megvert, csupán gazdasági szempontokban gondolkodó hangadóról. Amikor kijelentéséről kérdezték, azt felelte: „a nők képviseletének, vagy a nőknek mint külön kategóriának a megjelenítése soha nem merült fel munkánk során. Nem ez volt a célunk”. Valóban, a szociálpolitikai kérdéseket nyilvánvalóan figyelmen kívül hagyták.

Az EU vezető személyiségei azzal érveltek, hogy a szociálpolitikáról, amelybe a nőkérdés is beletartozik, akkor kellett volna tárgyalni, amikor az alapvető gazdasági egyezményeket megkötötték – ez volt a célja a Szociális

Chartának. De az EU politikacsinálóinak a nemi hovatartozással kapcsolatos kérdések iránti vaksága a Szociális Chartában megsokszorozódott. A Chartában „a dolgozók alapvető szociális jogai” vannak lefektetve, nem az állampolgároké. Így lehetséges, hogy míg a munkavállalók szabad mozgása az EU-n belül szavatolt, semmiféle javaslat nem született arra nézve, hogy a gyermekellátások hiányai következtében fellépő kötöttségek ellen hogyan lehetne tenni valamit. Ez abból következik, hogy az EU alapvetően gazdasági csoportosulás, az emberek itt nem állampolgárok, hanem dolgozók, a két „szociális partner” pedig a munkás és a tőkés. Ezt a helyzetet az Európa Bíróság meg is erősítette, amikor kategorikusan megállapította, hogy a két társadalombiztosítási „Irányelv” közül egyik sem szándékozik a nemek egyenlőségével foglalkozni, csak a férfiaknak és a nőknek mint munkavállalóknak a helyzetével (Meehan 1993). A nők csak akkor számítanak, ha „rendes” munkavállalók, vagyis a férfiakhoz hasonló módon teljes munkaidős, fizetett alkalmazottak, holott nyilvánvaló, hogy ez nem jellemző a nőkre (és egyre kevésbé jellemző a férfiakra, lásd Hakim 1990, Jackson 1990). Világos azonban, hogy a nők szabad munkavállalása, szabad költözködése erősen függ a közsféra kiépítettségétől, attól, vajon tudnak-e számukra gyermekellátást és megfelelő munkaalkalmakat nyújtani. A gyermek-, rokkant- és idősgondozás hasonló színvonalú és költségű, erőteljes kiépítettsége nélkül az EU országaiban a nők hagyományos házimunkáikhoz lesznek láncolva, a „szabad” belső piac csak a férfi munkavállalók számára jelent kedvező lehetőséget. A termékenység és a gondozási szektor kérdései nem szerepelnek azokon a tárgyalásokon, amelyeket a nemi hovatartozás iránt érzéketlen résztvevők folytatnak a munkaerő mobilitásáról. Az Európa Parlament bírálta ugyan a Szociális Chartát, s részben azért, mert hiányoztak belőle azok az egyenlőségi kérdések, amelyek korábban már felmerültek az EC összefüggéseiben. Meehan (1993) szerint a Szociális Charta inkább visszalépést, mint előrehaladást mutatott ezekben a kérdésekben. A nemek egyenlőségéről általánosításokat találunk benne, de ez pusztá szócséplés marad, hiszen valódi, gyakorlati megoldást alig sikerült kialakítaniuk.

Az EU uralkodó politikai paradigmája

A közgazdászok azon feltételezése, hogy az EU-t valójában férfi munkavállalók népesítik be, az uralkodó politikai paradigmából következik. A hat alapító államban kereszténydemokrata pártok voltak uralmon az 1950-es és '60-as években. Ez központi jelentőségű kérdés abban, amit Esping-Andersen (1990) „konzervatív jóléti rendszernek” nevezett. Németország, amely vitás kérdések esetében kétségtelenül az EU meghatározó hatalma, ennek a rendszernek az archetípusa. Németország azt hangsúlyozza, hogy a jóléti államot a státuskülönbségek fenntartására kell használni, s ha az szükséges, akkor akár a piac működésmódjába is beleavatkozva (lásd Borchorst 1994). E kérdések nagy részét a nemi hovatartozásból fakadó különbségek fenntartása alkotja. A szociális állampolgárságot egy feleség vagy anya által támogatott férfi munkavállaló helyzeteként értelmezik. A nők társadalmi helyzete esze-

rint csak a családi helyzetük szerint értelmezhető, és erősen függ azokétól a férfiakétól, akik sokkal közvetlenebb kapcsolatban állnak a piaccal és az állammal. Az adó-, a jóléti és családi politikák is ugyanebbe az irányba hatnak. Azt is feltételezik, hogy a jóléti államokban a kölcsönös felelősségérzet és a szolidaritás támasztékot nyújt polgárainak. Az előfeltevés az, hogy azoknál a legnagyobb a felelősségérzet, akikhez a szükségét szenvedő egyén a legközelebb áll. A gyakorlatban természetesen ez a nőket jelenti. Az Európa Bíróság, úgy tűnik, ismét támogatta ezt az álláspontot egy megjegyzésében. Ezt ahhoz a hatásvizsgálathoz fűzte hozzá, amely az 1976-os Egyenlő Elbánás Irányelve alapján vizsgálta, hogy változott-e az irányelv alapján a családi felelősségvállalások megosztása. Úgy tűnik azonban, a hatás inkább fordított volt, azaz felerősödtek a társadalmi helyzetből fakadó különbségek, a különböző nemű embereket nem kezelik egyenlő mércék szerint. Míg a létrejövő jóléti rendszer többé-kevésbé bőkezű lehet – például Hollandiában magas szintű juttatások vannak –, ezeket a hagyományos nemi szerepek szerint osztják el, következésképpen a jóléti rendszer tartósítja ezeket a viszonyokat. Hollandiában ezért alacsony a női munkavállalók aránya, a nyugat-európai államokban itt dolgoznak a legtöbbben részmunkaidőben.

Nagy-Britannia, Írország és Dél-Európa kívül állnak ezeken a jóléti rendszereken, és mint viszonylag új EU-tagoknak kisebb a befolyásuk a szociálpolitikai paradigma alakítására. Akárhogy is, Nagy-Britannia „liberális állami jóléti rendszere”, amely szabad választást enged a nőknek abban, hogy munkavállalók legyenek-e vagy anyák (bár megfelelő támogatás, azaz gyermekellátási rendszerek és gyermekgondozási segély nélkül), nehezíti egy ilyen döntés meghozatalát és nem segíti elő a nemek közötti egyenlőséget. A gyakorlatban Britannia válasza a visszahúzódság (mint a Szociális Charta esetében). A dél-európai államokban és Írországban sem más a helyzet (Olaszország részben kivételt képez, hiszen egyike volt az alapító államoknak). Itt erős és előre kiépített jóléti rendszerek nélkül, gazdaságilag a perifériára szorultán nincs alternatívája ennek az uralkodó „konzervatív állami jóléti rendszernek”, amely az EU központjára olyannyira jellemző. Érdekes ebből a szempontból, hogy a dél-európai országok szociális attitűdjei – különösen Spanyolországban és Portugáliában – sokkal progresszívebbnek tűnnek, mint a konzervatív magnak számító Németországban. Ez talán azért van így, mert az állam és az egyház szétválasztása és a szociális értékek felszabadítása 1974-re ezekben az országokban a diktatúrák alóli felszabadulást is jelentette. Az aktuális szociális ellátások azonban kezdetlegesek maradtak, a nők helyzete általában nem javult annyira, mint ahogyan az attitűdökből következhetett volna. Sok nő a kiterjedt nagycsaládi rendszerek kapcsán kedvezményezettje a jóléti szolgáltatásoknak, de egyúttal fizetett alkalmazott is, gyakran a kevés védelmet nyújtó informális gazdaságban. A munkavállalók közötti arányuk viszonylag magas (különösen Portugáliában), többnyire a hagyományos családi mezőgazdasági vállalkozásokban. Inkább a kis számú magasan iskolázott nő az, aki nyer ezekből az attitűd-változásokból. Nem meglepő, hogy ezekben a nyugati országokban (Olaszországot is beleértve) a legalacsonyabbak a termékenységi mutatók (Svédországban a legmagasabb). Dánia „szociáldemokrata jóléti állami rendszere” kivételnek számít az EU-ban. Pél-

dául a két év alatti gyerekeket nevelő anyák részvétele a munkaerőpiacon magasabb, mint a gyermektelen nőké, és nagyon közeli a férfiak arányához. A nők függetlenek az adó- és az ellátási rendszerek tekintetében is. Mind ez idáig azonban a nők társadalmi szerepvállalásának dán modellje nem gyakorolt jelentős hatást Európa többi államára. Inkább az a helyzet, hogy a dán női szervezeteknek gondot okoz: hogyan őrizték meg kedvező helyzetüket egy számukra kedvezőtlen EU-környezetben. Az 1992-es és 1994-es népszavazási kampány (a Maastrichti Szerződés elfogadásáról) egyik lényeges pontja volt a fenti kérdés.

Finnország és Svédország 1995-ös EU-csatlakozása talán oldja az uralkodó konzervatív kereszténydemokrata paradigma túlsúlyát, vagy – és ez a lehetőség legalább annyira valószínű – Svédország és Finnország azt fogja látni, hogy a konzervatív szellem előtti az univerzalisztikusabb jóléti államait, s ezt Ausztria csatlakozása is felerősíti. Ennek már voltak jelei, mint például a társadalombiztosítási rendszerek „európaizálódása” mind Finnországban, mind Svédországban (Kangas 1994). Ezenkívül, a hagyományos szociáldemokrata gazdasági célokat: a teljes foglalkoztatottságot, a jövedelmi különbségek csökkentését és a közsféra kiterjesztését – amelyek a nők számára viszonylag kedvezőek voltak – 1990 óta jelentős mértékben visszafejlesztették, valószínűleg az alacsony inflációval, a közsféra megszorításával (mint a gazdasági növekedéshez vezető úttal) helyettesítve, összhangban az EU-normákkal. Ez az út azonban sokkal kedvezőtlenebb a nők számára (Gonäs 1992). Bizonyára a legtöbb feminista szervezet mind Svédországban, mind Norvégiában (mint ahogyan korábban Dániában is) ellenezte az EU-csatlakozást az ehhez hasonló félelmek miatt.

Szubszidiaritás

Az EU uralkodó politikai paradigmájában rejlő, a nemi hovatartozással kapcsolatos kérdések 1991-ben, a Maastrichti Szerződésbe beiktatott szubszidiaritás-elvben jelentek meg. A szubszidiaritás egyebek közt a felelőségek megosztására, a decentralizált szervezésre hívja fel a figyelmet. Az elv célul tűzi ki, hogy soha ne bízzanak meg nagy szervezetet olyan munkával, amelyet egy kis szervezet is el tud végezni. Jellemző, hogy a szubszidiaritás elve főként a szociálpolitikában jelenik meg: az EU központi, gazdasági érdekelt-ségű magja szilárdan univerzalisztikus marad. Ez természetesen a semmire nem kötelező „puha törvénykezést” részesíti előnyben a kötelező törvények alkotásával szemben. A szubszidiaritás fenti értelmezésében a szociálpolitikák megtarthatják nemzeti szuverenitásukat. A brit konzervatív kormány például arra használta fel az elvet, hogy megtarthassa maradékelvű jóléti rendszerét (ez jellemző a liberális állam jóléti rendszerére), ellentétben az EU-ban uralkodó, szolidarisztikusabb, konzervatív paradigmával. A brit ellenzék a szociális jogok részmunkaidőre való kiterjesztését vagy a mindkét szülőnek egyformán járó szülési szabadságot követelte (de ne feledjük, hogy a korábban már kifejtett „szociális leértékelés” lehetősége is létezik). A szubszidia-

ritás ilyesfajta megközelítése továbbra is szálla lesz az EU-politikusok szemében, de ezzel talán előbbre jut az egyenlő esélyek ügye.

A szubszidiaritás elve azonban sokkal többet tartalmaz a nemzeti szuverenitás megőrzésének pragmatikus módszerénél és a vitás kérdések hatásának csökkentésénél (lásd Doogan 1992). A társadalomnak mint organizmusnak az alapvető elvére is utal, amelyet először a katolikus egyház vetett fel. Mivel a katolikus egyház nagy befolyást gyakorolt a konzervatív jóléti államokra, következőképpen ezt az elvet is belefoglalták az állami jóléti politikába és végül az EU elvei közé is bekerült. Az 1931-es *Quadragesimo Anno* című enciklika szerint, melyben XI. Pius pápa kodifikálta a szubszidiaritás elvét, a társadalmi cselekedeteket mindig a gyakorlathoz legközelebbi szinten kell végrehajtani. Továbbá, mivel a „szociális vállalkozásoknak” (mint amilyen az EU is) kötelességük „segíteni a társadalom tagjait”, a szerződéseknek mindig valamifajta kiegészítő, kisegítő formát kell öltetniük a már korábban is létrejött formációkhoz képest, különösen ott, ahol a társas kapcsolatok és kölcsönös felelősségek hálózatáról van szó. Csak ha a már meglévő hálózatok nem képesek megoldást nyújtani, akkor kell egy következőnek átvennie a felelősséget, egy magasabb szinten. Az enciklikát utóbb újrafogalmazta II. János Pál, 1981-ben és 1991-ben. A pápa meglehetősen kritikus a szociáldemokrata jóléti állammal szemben, amely szerinte „az állam valódi feladatait nem jól értelmezi... a szubszidiaritás elvét tiszteletben kell tartani, egy magasabb szervezettségű közösségnek nem szabad beleavatkoznia egy alacsonyabban szervezett közösség belső életébe... inkább támogatnia kell azt abban az esetben, ha erre szüksége van” (II. János Pál, idézi Borchorst 1994). Ahogyan Borchorst rámutat: a katolikus szociális doktrína bizonyos részeit az EU nem fogadta el (nevezetesen a családi munkabér ötletét, ahol a nőknek az otthon körüli teendők maradnának a kötelességei, bár ez mind a mai napig preferált a konzervatív, az „erős kenyérkereső” elvét valló jóléti államokban, mint amilyen Németország). A szubszidiaritás elve azonban központi kérdéssé vált, amikor az állami beavatkozási módok elveit dolgozták ki az EU politikusai.

A gyakorlatban a szubszidiaritás meglehetősen szorosan összefügg a nemzeti hovatartozás kérdéseivel. Elsősorban a tradicionális család az, amelyről általában gondolkodtak, az államnak itt lehet beavatkoznia a család támogatásával, és csak akkor kell átvennie a család valamilyen szerepét, ha kimerültek a kapacitások. De „a család” általában azt jelenti, hogy „nők, a hagyományos szerepben”. A német szociálpolitika jó példa erre (például Ostner 1993). Ebben az országban a gyermekellátások nominálisan magas szintűek, a négyhat évesek 65 százalékának van helye valamilyen intézményben. Ezek nagy része azonban csak részidős ellátást nyújt, legtöbbször étkeztetés nélkül. Ez pedig általában nem teszi lehetővé az anyáknak, hogy teljes munkaidőben dolgozzanak, és szakmai karriert fussanak be. Valójában ez a gyermekellátási mód a tradicionális anyaságot támogatja, ahol a gyermekek gondjától való néhány órás szabadulás kissé könnyebbé teszi az életet. Ez a hagyományos éthosz kapott további támogatást azzal, hogy gyakran a helyi egyház szervezi meg a szolgáltatásokat. A szubszidiaritás elve ott, ahol a közszféra a meglévő struktúrákat támogatja, változatlanul érvényesül.

4. A nemi egyenlőtlenség tételezése

Azzal, hogy az EU igazságos versenyhelyzetet óhajt biztosítani a belső szabad piacokon a munkának, a tőkének, a javaknak és a szolgáltatásoknak, nyilvánvalóvá teszi, hogy beavatkozik a formális gazdasági folyamatok szintjén. Bármilyen kritika illesse is ennek a beavatkozásnak a természetét, és bármennyire elhanyagolják is ezek szélesebb társadalmi hatásait (nem utolsósorban a nemi hovatartozással kapcsolatos kérdéseket), az EU legalábbis megkísérli, hogy fogalmat alkosson az európai gazdasági fejlődésnek ezekről az alapvető mechanizmusairól. Ugyanez nem mondható el azonban a nemi hovatartozással kapcsolatos politikáról. Még ha sikeres is lenne a megvalósítás, az EU egyenlő esélyek politikája (amint az az elnevezéséből is látható) többnyire csupán reagál a nemi egyenlőtlenségből fakadó tünetekre vagy következményekre. Például az alacsony keresetet nyújtó vagy perifériális munkahelyeken foglalkoztatott nők alkalmazási feltételei javulhatnak, mivel a szociális védelmet a részmunkaidős állásokra is kiterjesztették. Ennek az egyenlőtlen helyzetnek a következményeivel azonban nem törődnek. Senki nem kérdezi meg, hogy vajon miért dolgoznak elsősorban nők ezeken a perifériális helyeken? Érvelésünkben az következik, hogy a tünetek orvoslása nem elegendő, ha azok a társadalmi folyamatok, amelyek a nemi egyenlőtlenségekhez vezetnek, változatlanok maradnak.

A nemi egyenlőtlenség okai és a munkavállalási elmélet

Melyek a nemi egyenlőtlenség társadalmi okai? Ebben az írásban nem térhetünk ki a részletekre. Később kifejtendő mondanivalóm szempontjából azonban fontos végiggondolni, hogy mit jelent a differenciált apajogú rendszer mint társadalmi berendezkedés, az a struktúra, amellyel a férfiak uralkodó helyzetbe jutottak és kizsákmányolják a nőket, és ahol mind a kizsákmányolás mértéke, mind a formája különbözik, a körülményektől függően. Minden helyen és időben van „nemi hovatartozással kapcsolatos szerződés”, amely egy általános társadalmi megegyezés arról: mit tesznek, gondolnak a férfiak és a nők, és valójában mit is jelent nőnek illetve férfinak lenni. Ez a szerződés működőképes abban az értelemben, hogy a társadalmi struktúrák olyan specifikus elegyét hozza létre, amely általában apajogú rendszereket jelent. Ezek a szerződések eltérőek a különböző országokban és régiókban (lásd Duncan 1994a, 1996).

Walby (1990) az apajogú társadalmi rendszerek hat elemét különbözteti meg. Ezek az elemek 1) a fizetett munkában, 2) a háztartásban, 3) az államban, 4) a férfi-erőszakban, 5) a szexualitásban, és 6) a kultúrában találhatók. Mindegyik összetevő lehetővé teszi, hogy a férfiak kizsákmányolják a nőket és uralkodjanak felettük. Például a munkaerő-piaci vertikális és horizontális szegregáció jól ismert folyamatai a nők esetében azt jelentik, hogy a nők gyakrabban fejezik be pályájukat egy alacsonyan fizetett, kevésbé biztos és kevesebb elismeréssel járó munkahelyen, mint a férfiak. Erősíti ezt a tételt az a jelenség is, miszerint a háziasszonyi szerep kitüntetett mivolta sem fejez

ki más igényt, mint azt, hogy a nők leginkább ingyen dolgozzanak. A patriarchális viszony a fizetett munkában és a háztartási feladatok fenti kombinációjával a nőket a férfi kenyérkeresőktől/háztartásfőktől függő helyzetbe hozza, a patriarchális állami politika pedig támogatja a munka ilyesfajta, nemi hovatarozáson alapuló megosztását. Tovább erősíti ezt a függőséget a félelem a férfi-erőszaktól. Más szavakkal: a nők „egyenlőtlen esélyei” egy integrált apajogú rendszer következményei, amely a társadalmi élet sokféle, egymással összefüggő mezőjében fogalmazódik meg.

Az EU nemi szerepekkel kapcsolatos politikája rögtön másként fest ennek fényénél. Először is a politika nem veszi figyelembe a patriarchális struktúra több elemét. Nincsenek politikai elképzelések a háztartási munkaformák megosztására, a férfi-erőszakra, a szexualitásra és a kultúrára vonatkozóan. Másodsor, mert a politikák figyelmen kívül hagyják ezen összetevők interakcióit. Igaz, hogy léteznek politikai elképzelések a fizetett munkában észlelhető nemi egyenlőtlenségekkel és a jóléti államban az alkalmazottak helyzetével kapcsolatban, ezektől azonban még akkor sem várhatunk komoly hatást, ha ezeket törvénybe iktatják, különösen, hogy elszigetelten alkalmazzák az intézkedéseket. Ennek oka, hogy a legfontosabb az elemek közötti kapcsolat. Annak például nincs sok értelme, hogy a nők számára oktatási programokat alakítsanak ki akkor, amikor a gyakorlatban nekik kell a házimunkát elvégezniük, és ők azok, akiket az állami politika, a kulturális imázs és a férfiak erőszakoskodása (például a munkahelyi zaklatások) mind ebbe az irányba terel. Az eredmény: magasan képzett háziasszony és a háztartási kötelezettségek miatt helyhez kötött részmunkaidős, a képzettségi szintjénél alacsonyabban foglalkoztatott dolgozó.

Az EU nemi hovatarozással kapcsolatos politikájának korlátozott működési terét, azaz a szinte csak a formális foglalkoztatottságra irányuló hatékonyságot talán azzal lehet védeni, hogy ez a legfontosabb eleme a patriarchális rendszer fenntartásának. Annak azonban semmiféle elméleti indoka nincs, hogy ennek így is kell maradnia. Úgy tűnik, ez az álláspont inkább a maradékelv közgazdasági szemléletét jeleníti meg, amit a nemi hovatarozással foglalkozó tanulmányok részletesen taglalnak.

A nők részvétele a formális munkaerőpiacon további, a nemekkel kapcsolatos egyenlőtlenségeket hozhat felszínre, emiatt is fontos lehet megjelenségük ezen a területen. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a fizetett munka a meghatározója vagy a forrása a patriarchális viszonyoknak. A munkaerőpiaci egyenlőtlenség nem oka a nemek egyenlőtlenségének, inkább fordítva, ezek a munkaerőpiaci egyenlőtlenségek az egyenlőtlen nemek közötti viszonyokat tükrözik.

Ez a – lényegét tekintve – közgazdaságtani szemlélet tükröződik, és még hangsúlyosabban jelenik meg azokban az EU (és nemzeti) politikai intézkedésekben, amelyek a nők munkaerőpiaci részvételével foglalkoznak. Az egyenlőtlenség legfontosabb jelzőjének tekinthetjük azokat az eltérő arányszámokat, amelyek a különböző gazdasági tevékenységekben mutatkoznak meg. Az egyes országok foglalkoztatási arányszámai ugyan változóak, de általánosan megfigyelhető, hogy a foglalkozási és nemi szegregáció következtében a nők aránya az atipikus és a részmunkaidős munkákban feltűnően

magas. Mindezek ellenére a nők emelkedő részvételét a munkaerőpiacon Nyugat-Európában (a korábbi Kelet-Németország kivétel az emelkedés alól) mindenütt a haladás jeleként értékelik.

Lényeges problémák vetődnek föl ezzel a pusztán számadatokat figyelembe vevő szemlélettel. Hakim (1993) kimerítően tárgyalja ezeket. Először is, ha figyelembe vesszük a ledolgozott órák számát is, akkor kiderül, hogy a nők emelkedő részvétele többnyire csak látszat. Hakim kimutatja, hogy – a felvonultatott tudományos bölcességek ellenére – Nagy-Britanniában 1851 és 1988 között egyáltalán nem emelkedett a nők munkavállalása, ha a ledolgozott munkaórák számát is figyelembe vesszük. Mindössze annyi történt, hogy a részmunkaidős elfoglaltságok vették át a teljes idejűek helyét. Ha a teljes munkaidős egyenleget nézzük, az 1980-as években lényegében csökkent a női foglalkoztatottság, az EU-beli látszólagos emelkedés valójában csökkenést jelent (EC 1989, Hakimnál 1993). Lehet persze azzal érvelni, hogy jelenleg mégiscsak több nő áll kapcsolatban a munkaerőpiaccal, még akkor is, ha ezek atipikus munkák. Ekkor azonban gyorsan szemügyre kell vennünk, hogy milyen minőségű munkák is ezek és mi a társadalmi tartalmuk. A részmunkaidős munkák ugyanis gyakran mindössze kiegészítő tevékenységek – és nemcsak abban az értelemben, hogy mennyi a ledolgozott munkaidő, és mennyi a kereset, hanem abban is, hogy milyen társadalmi pozíciót foglal el az, aki ezeket végzi. A nők továbbra is inkább az otthoni munkák végzői, mint fizetett munkavállalók (Duncan 1991). Ezenkívül természetesen a nők az atipikus és a részmunkaidős munkákkal is kevesebbet keresnek, mint a férfiak. A gazdasági tevékenységgel nem feltétlenül jár együtt a foglalkozási szegregáció vagy a női-férfi munkabérek közötti olló kinyílása. Nagy-Britanniában tehát a bérek közötti szakadék széles maradt (az átlagos férfi fizetések körülbelül 30 százalékkal magasabbak, mint a nőké), pontosan azért, mert a nők nagyobb mértékben vállaltak munkát, azonban inkább a rosszul fizetett, részmunkaidős állásokat foglalták el. Walby (1994) kifejti, hogy annak kérdése: vajon a nők részvétele a munkaerőpiacon felszabadító hatású-e vagy sem, kizárólag az adott helyzettől függ. A magasabb arányú részvétel a munkaerőpiacon a férfiuralmi kizsákmányolás formáinak változását fogja jelenteni – de a kizsákmányolás mértéke és intenzitása ugyanolyan mértékben nőhet, mint ahogyan csökkenhet is. Walby Nagy-Britanniát olyan esetnek tekinti, ahol a közszférában tapasztalható magas fokú férfiuralom (a nők ugyanis nem szorítkoznak többé csupán a magánszféra háztartáson alapuló szerepébe) keveredik a nagyarányú kizsákmányolással a munka területén. De az EU női foglalkoztatáspolitikája egyszerűen figyelmen kívül hagyja ezeket a kérdéseket, és még akkor is alig történik valami, ha egyáltalán felmerülnek ilyenek. Különösen azokon a szociálpolitikai intézkedéseken hagyott jól látható nyomokat ez a hiányosság, amelyeket a foglalkoztatás, különösen a standard foglalkoztatás (vagyis a férfi normák szerinti folyamatos, teljes munkaidős munkák) alapján hoznak meg. Hol találhatók például a gyerekellátásokra vonatkozó szociálpolitikai kezdeményezések? Az EU még a saját tanácsadójának véleményét is figyelmen kívül hagyta ebben a vonatkozásban.

A nemi hovatartozással kapcsolatos szerződések

Mi lehet a legfontosabb oka a nemek egyenlőtlenségének? Lehetséges, hogy ebben a háztartás a meghatározó, ahol a nők tevékenységét általában az otthoni szerepekre szűkítik? Ebből a szempontból a gyermekellátások politikája alapvetően fontos beavatkozás lenne. Ismételjük: ez a feltételezés elméletileg nem igazolható, amint azt Walby (1990) is bebizonyította. A patriarchális struktúrák interakciója az, ahol az eltérő fejlettségű részek egyszerre vannak jelen, a különböző körülmények között kialakult szerkezeti elemek összjátéka okozza a nemi hovatartozásból fakadó egyenlőtlenségeket. Történelmi és összehasonlító bizonyítékaink vannak a gyermekellátások szerepének jelentőségéről. Az biztos, hogy azokban az országokban, ahol magas színvonalú a közszféra által nyújtott gyermekellátás, rendszerint magas a női munkavállalási arány is (Duncan 1996). De mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás? A történelem azt mutatja, hogy rendszerint a társadalmi munkamegosztásban bekövetkező változások, összefonódva a nők követeléseivel, együtt vezetnek a gyermekellátások magasabb szintű kialakulásához – és nem fordítva (lásd Hirdmann 1990a, 1990b, Svédország példáját). Vannak azonban olyan országok, ahol magas színvonalú a gyermekellátás, de viszonylag alacsony a női munkavállalók aránya, mint például Belgiumban. Németország esete jól példázza, hogy mi történik ott, ahol a gyermekellátásokat főként az anyák otthoni háztartási munkája támogatása érdekében alakították ki, nem pedig azért, hogy fizetett munkát vállaljanak. A közszolgálati gyermekellátó intézmények lehetővé teszik, hogy az anya néhány órára felszabaduljon a házimunka alól, esetleg részmunkaidős munkát vállaljon, de teljes időben nem tud dolgozni. Ez jól illik abba az ideálisnak tartott, az állam által támogatott modellbe, ahol a férfi kenyérkereső/női háztartásvezető pár lép házasságra (lásd Pfau-Effinger 1994, Ostner 1993). A gyermekellátás nem a meghatározó eleme a női munkavállalás arányának és státusának (lásd Hakim 1995b). És természetesen emlékezzünk vissza a korábban írottakra: ha a gyermekellátások kiépítettsége magasabb arányú női munkavállalót jelentene is, ebből nem feltétlenül következik a nemek egyenlősége.

Ez az érvelés visszavezet minket a nemi hovatartozással kapcsolatos szerződések gondolatához, ahhoz a felszínes társadalmi egyetértéshez, amelynek lényege, hogy megszabja: mit cselekedhetnek, gondolhatnak és valójában kik is a nők és a férfiak. Az ilyesfajta szerződés (magát a fogalmat Skandináviában újították fel, a férfiak által definiált „szociális”, a tőke és a munka közötti szerződés ironikus ellenpontjaként) koronként és helyenként eltérő képet mutat (lásd Hirdmann 1990a, 1990b és Duncan 1994a). Ezek azonban egyúttal egyoldalú szerződések, jóllehet elismerik, hogy az alárendelt szerepet játszó fél (a munka vagy a nők) is rendelkezik bizonyos hatalommal és befolyással. Bár a nemi hovatartozással kapcsolatos szerződéseket fel lehet bontani, meg lehet változtatni, ezek viszonylag mégis állandóak. Ez nemcsak azért van így, mert mélyen beleágyazódtak a társadalom elvárásaiba és előfeltevéseibe (például arról, hogy hogyan nevelik a fiúkat és hogyan a lányokat), de azért is, mert egyúttal az intézményes struktúrák talaját is alkotják ezek a létrejövő szerkezetek, amelyek azután tovább erősítik a szerződéseket.

A politikai döntések (például a gyermekellátásokról) és a munkaerőpiac szerkezete (például a részmunkaidős foglalkoztatás kialakulása) tükrözik azokat az elvárásokat és feltételezéseket, hogy kik is a nők és a férfiak. Az ettől eltérő magatartások marginalizálódnak.

Pfau-Effinger (1994) ezzel a modellel magyarázza meg a nők részmunkaidős munkavállalási viselkedésének különbségeit. Finnországot és a korábbi Nyugat-Németországot használja a típusok bemutatására. Finnországban az aktív korú nők nagyon magas arányban dolgoznak (72 százalék volt a munkavállalók aránya 1989-ben), és csaknem mindenki teljes munkaidőben dolgozik (mindössze 10 százalék a részmunkaidős állások aránya). Ez nem új jelenség, mert majdnem ugyanennyi finn nő dolgozott az 1950-es években, többnyire ugyanúgy teljes munkaidőben, mint manapság. Nyugat-Németországban azonban az aktív korú nőknek csak 57 százaléka lépett be a munkaerőpiacra, közülük 31 százalék részmunkaidőben. Ez a viszonylag alacsony és inkább marginális „feminizálódás” is csak újabb jelenség, az 1950-es években sokkal alacsonyabb volt ez az arány.

Sem a gyermekellátásban, sem a járadékok rendszerében vagy a gazdasági struktúrában nincs akkora különbség, mint ami a két országban tapasztalható női munkavállalási arány közötti nagy különbséget megmagyarázná. Valójában azonban – bár lehetnek kapcsolatok ezen tényezők között – a nők viselkedésében mutatkozó különbségek már az intézmények kialakulása előtt is fennálltak. Pfau-Effinger szerint tehát inkább az a kérdés, hogy miként vonatkoztatták a nők és a különböző intézmények az egyes kulturális normákat és értékeket a fizetett munkával kapcsolatos orientációjukra és viselkedésükre.

Honnan jöttek ezek a kulturális normák és értékek? A kulcs a nők változatos társadalmi beilleszkedési módszereiben rejlik. Németországban a férfi kenyérkeresőn alapuló házasság központi jelentőséggel bír, ez a normatív alap mind a férfiak, mind a nők számára, amikor kialakítják elképzeléseiket az életről, gyerekeik neveléséről és munkavállalási stratégiáikról. Ezeket az elképzeléseket támogatja és tükrözi mind a jóléti politika, mind az intézmények sora, beleértve a munkáltatókat is. Finnországban teljesen eltér ettől a modelltől a családra, a munkaerőpiacra és az állam szerepére vonatkozó szerződés. Itt a két független személyiség együttéléséről szóló elképzelésen alapul a család, amelyben ki-ki a saját munkájával tartja fenn magát. Mind a nők énképébe, mind a társadalmi normákba ez ivódott be. Tehát ezt a normát tükrözik és támogatják a jóléti és adórendszerek, valamint a munkaadók elvárásai is. Ha egy finn nő részmunkaidőben szeretne dolgozni (bár a legtöbbjük nem akar), ezt nehéz lenne megtennie, mert az intézményes és szociális támogatások igen gyengének bizonyulnának ehhez. Hasonlóképpen: ha egy német részmunkaidőben foglalkoztatott nő teljes időben akarna munkát vállalni (de a felmérések szerint a legtöbb nem akar), az intézményes és szociális struktúrák nehezzé tennék ezt a számára.

Pfau-Effinger e nehézségek eredetét az ipari, kapitalista társadalomba való átmenetben véli felfedezni. Az átmenet előtt a legtöbb nő a termelésben, általában családi vállalkozásokban dolgozott. Az ipari fejlődéssel és az urbanizációval együtt járt, hogy ezeket a már létező integrációs modelleket

maguk mögött hagyták, lerombolták vagy átalakították. De hogy miképp ment végbe ez az átalakulás, az nagyon különböző volt, és ennek nyomán a nők társadalmi integrációjának különféle modelljei is eltérő módon váltak meghatározóvá. Németországban az ipari proletariátus a családi formációk egy burzsoá modelljét tette a sajátjává, Finnországban a nők, mint termelőmunkások, a régi mezőgazdasági modellt újítták meg, a saját igényeikhez igazítva.

Ha egyszer kialakultak, ezek a nemi szerepekkel kapcsolatos szerződések mélyen beágyazódnak a társadalomba, és hosszan tartóak lesznek. Bekövetkezhet ugyan valamilyen átalakításuk, és Hirdmann (1990a, 1990b) azt is megmutatta, hogy a svéd „háziasszonyi szerződés”, amely a jelenlegi német modellhez hasonló volt, hogyan alakult át egy „egyenlőségi szerződéssé” az 1950-es és 1960-as években (lásd Duncan 1994b). Ebben az esetben a gazdasági változás és a nők megváltozott követeléseai mintegy kettős stimulusként hatva hozták létre a szociális reformot. Kelet-Németország egy ellenpélda. A munkavállalási lehetőségek és a gyermekellátási rendszer összeomlása ellenére kevés adat mutat arra, hogy a kelet-német nők magukévá tették volna nyugat-német sorstársaik háziasszony-alapú énképét (Quack és Maier 1994). Sackmann és Haüssermann (1994) a nemi hovatartozással kapcsolatos szerződések erejére is utalnak. Itt a regionális különbségeken van a hangsúly, ahol is Nyugat-Németország egyes tartományai, vidékei különböző képet mutatnak a nők munkavállalásáról. A világháborúk, a náciizmus feltámadása és leverése, a gazdasági és társadalmi változások, a területi újrendeződések és a megemelkedett női munkaerő-részvétel ellenére a német nők között a fizetett munkavállalók területi arányainak képe 1996-ban alig különbözött a száz évvel korábbtól.

Az EU nemi hovatartozással kapcsolatos politikájának összetevői

Mit jelent mindez az EU nemekkel kapcsolatos politikájának szempontjából? A válasz egyszerű, ha ez nem is meglepő. A politika céljai a munkavállalás kérdéseiben csak a felületen mozoghatnak. Ahhoz, hogy hatékony legyen a politika, a kulturális normákat és hagyományokat kell megcélözni. A nők fizetett munkavállalása csak egy része ezeknek a kulturális normáknak és tradícióknak, de ennél többet kellene tenni ahhoz, hogy a nők férfiakhoz viszonyított társadalmi helyzetét meg lehessen javítani. Maga az egyenlő esélyek biztosítása lenne ez a politika. De ha a nők munkavállalási arányának vizsgálatát csak ballasztnak tekintjük, vagyis olyasvalaminek, ami nem több, mint a nők társadalmi helyzetének valamifajta általános jelzőszáma, akkor vajon melyek lesznek azok a standardok, amelyeket az EU-politika a nemek egyenlőségének eléréséhez kitűzhet? Hogyan mérhető a nők megjavult társadalmi helyzete, ha nem egyszerűen a nők munkavállalási arányait nézzük? A társadalmi helyzet szélésebb értelmezésnek egyik útját Orloff (1993) mutatta be. Kísérletet tett a feminista analízis és a nemi hovatartozás kérdései iránt érzéketlen Esping-Andersen és mások által kidolgozott, a jóléti államok kategorizálására szolgáló „hatalmi források” modell szintézisére. Al-

ternatív mérési módszereket ajánl a jóléti rendszerek közötti különbségtételre, amelybe a nemekkel kapcsolatos, valamint az osztályviszonyok kérdése is beletartozik, és ez lesz a hatalmi források modelljének alapja (lásd még Williams 1995). Orloff modellje „a nemi szerepek szerint vizsgált dimenziókat” használja a hatalmi források modelljében, amely az alábbi öt pontot emeli ki:

1. Mennyiben és hogyan szabadítják fel az állami politikák a nőket a pusztán háztartási feladatok alól, és mennyiben segítik elő, hogy otthonukban is nagyobb legyen az egyenlőség?

2. Mennyiben reprodukálják az állami jóléti politikák a férfi kenyérkereső/női házimunkát végző modellt, beépítve például ezt a normát a társadalombiztosítási rendszerekbe?

3. Mennyiben „garantálják [az államok], hogy a nők fizetett munkát tudjanak vállalni, és mit tesznek az ezt elősegítő ellátórendszerekért? Valamint azért, hogy az otthoni és a munkahelyi feladatok közötti egyensúlyt meg tudják találni? Mit tesznek azért, hogy intézményes garanciák legyenek minderre?”

4. Az állami feltételek milyen mértékben bátorítják a nők munkavállalását?

5. Mit tesznek az államok azért, hogy a nők képesek legyenek autonóm háztartásokat fenntartani, és mennyiben szabadok abban a tekintetben, hogy ne kelljen házassági/partneri kapcsolatokat létesíteniük azért, hogy anyagi vagy jóléti támogatásokat kapjanak?

Ez az öt pont standardok felállításának is tekinthető az egyenlő esélyek politikájában. A nők fizetett munkavállalása fontos, de csak egy része annak a szélesebb kulturális változássorozatnak, amelyben a nők társadalmilag függetlenekké válhatnak és nemcsak a fizetett munka vonatkozásában, hanem a fizetetlen munka területén is, ahol a gondozási és háztartási munkákat végzik. Ezenkívül fontos lenne olyan intézkedéseket hozni, amelyek a férfiak erőszakos cselekedeteivel (mint például a munkahelyi szexuális zaklatások), a férfiak nők fölötti szexuális hatalmával (mint a reprodukciós technológiákhoz jutás és ezek fejlesztése) foglalkoznának. Az életnek ezeket a területeit Orloff figyelmen kívül hagyta (feltehetőleg azért, mert szociálpolitikai nézőpontból dolgozta fel a létező állami politikát), de ezek alapvetően fontos kérdések a nők társadalmi egyenlőségének eléréséhez.

Az EU egyenlő esélyek politikája kialakításának feladata szélesebb, holisztikusabb szemlélet szerint bonyolultnak tűnik. Mégis egyedül ezen az úton jöhetne létre a javulás nagyobb esélye. Svédország példája nagyon jól mutatja a problémát. Az 1950-es években Svédország nyilvánvalóan „háziasszonyi szerződés” szerint működött, ahol az állam a férfi kenyérkereső/női házimunkát végző pár normáját támogatta. Az utóbbi 40 év során a nők olyan helyzetet értek el, hogy egyszerre lehettek teljes munkaidőben dolgozó munkavállalók és anyák (Svédországban ma a nyugat-európai országok közül az egyik legmagasabb a születési arányszám), s mindezt függetlenül, az állam egyenjogú polgáraiént gyakorolhatják. A foglalkoztatási egyenlőség központi jelentőségű volt ebben a változásban (és ezt a központi szerepet néha a nemi hovatartozással kapcsolatos hivatalos svéd álláspont egyik limitáló tényezőjének tekintik), de nem pusztán ez volt az egyetlen kérdés. Ugyan-

olyan fontosnak tekintették azt az elképzelést, hogy a nők társadalmi egyenlőségéhez a független társadalmi élet, társadalmi lét kialakításának képessége is szükséges. Ezt a megoldást egyesek azzal bírálták, hogy ez leginkább „férfiuralom, más eszközökkel”, ahol a nők az államtól függenek, nem az egyes férfiaktól. Ennek ellenére mégis jelentős volt a javulás a nők helyzetében (lásd Duncan 1994b). Jelzésértékű, hogy Svédországban csaknem az összes női szervezet ellenezte az ország EU csatlakozását az 1994-es népszavazási kampány során, mert attól féltek, hogy vívmányaikat elveszítik.

5. Következtetések

Első látásra az EU nemeket illető politikája meglehetősen lenyűgözőnek tűnik. A nemek egyenlőségéről létezik egy alap-megállapodás, törvény biztosítja az azonos béreket, a munkában és a társadalombiztosításban az azonos elbánást, sok, folyamatban lévő kezdeményezéssel. Az Európai Bíróságnak joga van a törvény be nem tartása vagy helytelen alkalmazása fölött ítélni, kialakítottak egy követő, kutató és fejlesztő kapacitást is. Mindennek ellenére azonban a nemek egyenlőségét célzó politikai apparátusnak komoly korlátai vannak.

Először is az EU-nak az egyenlő esélyek elérését szolgáló reformjai nem elégségesek még az EU saját fogalmai szerint sem, hiszen itt „férfiak szabályozzák a nők jogait”. Csak csekély mértékben hatnak a foglalkoztatási kérdésekre, és nincs befolyásuk a nők társadalmi helyzetének pozitív befolyásolására sem. Másodszor: az EU-t magát is alapjaiban határozza meg a nemi hovatartozással kapcsolatos kérdéskör. Hiszen – amint arról már volt szó – a szervezet mindmáig elsősorban gazdasági csoportosulás maradt, ahol a nemek kérdéseit legtöbbször a munkaerőpiacok felszabadításának prizmáján keresztül nézik, ahol is a teljes munkaidőben dolgozó férfi munkavállaló a feltételezett mérce. Ezt erősíti a politikailag domináns kereszténydemokrata konzervatív jóléti állam paradigmája, amely a férfi kenyérkereső/női háztartási munkát végző családok modelljét favorizálja. További támogatást jelent a szubszidiaritás elve, ahol a hagyományos családokat tekintik a társadalom alapjának, valamint a „kemény” gazdasági beszédmód nemi hovatartozással összefüggő kitételei. Végezetül, és ez a legkomolyabb tényező, bizonyos, hogy a nők társadalmi helyzete olyan hosszan tartó, a társadalomban mélyen gyökerező, nemi szerepekkel kapcsolatos szerződésektől függ, amelyekben lenne mit tenniük.

Hogy munkájuk sikeresebb legyen, ahhoz az egyenlő esélyek politikáját újra a figyelem középpontjába kellene állítani, és el kell tekinteni a pusztán munkapiaci részvétel biztosításától, s ki kell fejleszteni a nők társadalmi függetlenségét (ahol a fizetett alkalmazás csak egyetlen összetevő). Ez azt jelenti, hogy olyan politikai célokat kell kitűzni, amelyek érintik a gondozás, a házimunka, a háztartási felelősségek megosztása, a férfi erőszak és a férfiaknak a nők fölötti, szexuális hatalma kérdéseit. Az EU politikájának az alábbi célokat kellene kitűznie:

1. Felszabadítani a nőket a kizárólagos háztartási felelősségek alól, és az otthonokban is megvalósítani a nagyobb egyenlőséget.

2. Harcolni azok ellen az intézményes és kulturális előfeltevések ellen, amelyek a férfi kenyérkereső/női házimunkát végző családmoddelt tételezik.

3. Engedni, hogy a nők hozzájussanak a fizetett alkalmazásokhoz és a szolgáltatásokhoz (például gyermekfelügyelet) úgy, hogy az otthoni és a munkabeli kötelezettségeik között egyensúlyt tudjanak teremteni.

4. Képessé kell tenni a nőket arra, hogy autonóm háztartásokat alakítsanak ki és tartsanak fenn, meg kell szabadítani őket attól a kényszersztől, hogy azért lépjenek házasságra/párkapcsolatra, hogy anyagi vagy jóléti támogatást kapjanak.

5. Harcolni kell a férfi erőszak ellen (például a munkahelyi szexuális zaklatások ellen) és a férfiak szexuális hatalma ellen a nők fölött (mint a reprodukciós technológiákhoz jutás és ezek fejlesztése).

A következtetések természetesen mind az egyes országok, mind az EU számára érvényesek. Az azonban mégis csak a szociáldemokrata berendezkedésű, jóléti államokban (nevezetesen Dániában és Svédországban) történt meg, hogy az egyenlő esélyek szélesebb értelemben vett szemlélete befolyással volt a politikára. Továbbá, ahogyan az EU a nemzeti politikákat egyre erősebben az ellenőrzése alá vonja, egyre inkább ez a nemzetek feletti szint lesz a lényeges. (Ezért történt meg, hogy a legtöbb dán és svéd női szervezet szkeptikus volt az EU-tagsággal szemben, vagy ellenezte azt.) Ha a politika a kulturális normák és a hagyományok átalakítását nem képes megcélozni, ha a nők társadalmi helyzetéről nem mint egészről esik szó, az EU egyenlő esélyek politikája feltehetően inkább „grandiózus fantázia” marad, semmint „államok feletti feminizmus”.

Fordította Pik Katalin

Köszönet az IGU Nemek és Földrajzi Bizottságában a „Határokon túl: a több országot átfogó gazdasági és szociálpolitikák” címmel Heidelberg, 1994. augusztus 17–20, valamint a stockholmi Arbetslivscentrumban, 1994. november 28-án szervezett szeminárium résztvevőinek a cikk korábbi vázlatához fűzött megjegyzéseikért.

Irodalom

Borchorst, A. (1994): *Welfare State Regimes, Women's Interests and the EC (A jóléti államrendek, a nők érdekei és az EC)*. In: D. Sainsbury (ed.) *Gendering Welfare States*. London: Sage.

Bulletin on women and employment in the EU (1995) (*Bulletin a nőkről és az alkalmazásról*). In: Information Bulletin, 7 October. Brussels: Commission of the European Community DGV.

Commission of the European Community (1990): *Equal Opportunity for Men and Women: The Third Medium Term Community Action Programme (1991–95)*. (Egyenlő esélyek férfiaknak és nőknek). Brussels: Commission of the European Community.

CREW Reports (1993): *Equality Essential to Balanced Society (Egyenlőség szükséges egy kiegyensúlyozott társadalomhoz)* 11: 8–9.

Cunningham, S. (1992): *The Development of Equal Opportunities Theory and Practice in*

- the European Community* (Az egyenlő esélyek elmélete és gyakorlata az Európai Közösségben). Policy and Politics 20(3): 177–189.
- Doogan, K. (1992) *The Social Charter and the Europeanisation of Employment and Social Policy* (A Szociális Charta, a munkavállalás európaizálása és a szociálpolitika) Policy and Politics 20(3): 177–189.
- Duncan, S. S. (1991): *The Geography of Gender Divisions of Labour in Britain* (A különböző nemű munkavállalók területi megoszlása Britanniában) Transactions Institute British Geographers 16: 420–439.
- Duncan, S. S. (1994a): *Theorising Differences in Patriarchy* (A férfiuralom elméleteket adó különbségei). Environment and Planning A 26(8): 1177–1194.
- Duncan, S. S. (1994b): *Women's and Men's Lives and Work in Sweden* (Férfiak és nők élete és munkája Svédországban). Gender, Place, Culture 1(2): 261–268.
- Duncan, S. S. (1995): *Theorising European Gender Systems* (Elméletképzés az európai, nemi hovatartozással kapcsolatos rendszerekről). Journal of European Social Policy 5(4): 263–284.
- Duncan, S. S. (1996): *The Diverse Worlds of European Patriarchy* (Az európai férfiuralom eltérő világai). Ch. 4. In J. Monk and D. Garcia-Ramon (eds): *Women of the European Union: The Politics of Work and Everyday Life*. London: Routledge.
- EC (European Commission) (1989): *Employment in Europe, 1989* (Munkavállalás Európában). Luxembourg: Office for the Official Publications of the European Community.
- Edwards, J.-L. McKie (1993): *The EEC: A Vehicle for Promoting Equal Opportunities in Britain?* (Az EEC: az egyenlő esélyek előmozdításának eszköze Britanniában?) Cultural Social Policy 13(3): 51–65.
- Erberhardt, E. (1986): *Women in EEC: A Missed Opportunity* (Nők az EEC-ben, egy elszasztott lehetőség). Critical Social Policy 16(6).
- Esping-Andersen, G. (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, London: Polity
- Gonäs, L. (1992): *Kvinnors arbetsmarknad i det framtida Europa* 245–76 In: J. Acker et al (eds.) *Kvinnors och Mäns Liv och Arbete*. Stockholm: SNS.
- Hakim, C. (1990): *On the Margins of Europe?* (Európa szélén?) in M. O'Brien, L. Hantrais and S. Mangen (eds.) *Women, Equal Opportunities and Welfare*. Cross-National Research Papers 3. Birmingham: Aston University.
- Hakim, C. (1993): *The Myth of Rising Female Employment* (A női munkavállalás emelkedésének mítosza) Work, Employment and Society 7(1): 97–120.
- Hakim, C. (1995a): *Workforce Restructuring in a Cross-national Perspective* (A munkaerő átstrukturálódása nemzetek közötti szinten) Work, Employment and Society 9(2).
- Hakim, C. (1995b): *Five Feminists Myths about Women's Employment* (Öt feminista mítosz a nők munkavállalásáról) British Journal of Sociology 46: 429–455.
- Hirdmann, Y. (1990a): *Genussystemet i Statens Offentliga Utredningar: 44, Demokrati och Makt i Sverige*. Stockholm: SOU.
- Hirdmann, Y. (1990a): *Att Lägga Livet till Ratta, studier i svensk folkhemspolitik*. Stockholm: Carlssons.
- Hoskyns, C. (1985): *Women's Equality and the EC* (A női egyenjogúság és az EK) Feminist Review 20: 71–88.
- Hoskyns, C. (1992): *The European Community's Policy on Women in the Context of 1992* (az Európai Unió nőpolitikája 1992 tükrében) Women's Studies International Forum 15(1): 21–28.
- Hoskyns, C.–Luckhaus L. (1989): *The EC Directive on Equal Treatment in Social Security* (Az EK irányelv a szociálpolitikai egyenlő elbánásról) Policy and Politics 17(4): 321–336.
- Jackson, P. C. (1990): *The Impact of the Internal Market on Women in the EC* (A belső piac hatása a nőkre az EK-n belül) V/506/90-EN. Brussels: Commission of the European Community.
- Kangas, O. (1994): *The Merging of Welfare State Models? Past and Present Trends in Finnish*

- and Swedish Social Policy (A jóléti állami modellek összeolvadása? A svéd és a finn szociálpolitika múltja és jelenlegi trendjei) *Journal of European Social Policy* 4(2): 79–94
- Meehan, E. (1993): *Citizenship and the European Community* (Állampolgárság és az Európai Közösség) London: Sage.
- Millar, J. (1989): *Social Security, Equality and Women in Britain* (Társadalombiztosítás, egyenlőség és a nők Britanniában). *Policy and Politics* 17(4): 311–320.
- Moss, P. (1990): *Childcare and Equality of Opportunity* (Gyerekgondozás és az esélyek egyenlősége) Cross-National Research Papers 2. Birmingham: Aston University.
- OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development) (1994): *Women and Structural Change: New Perspectives* (Nők és a strukturális változások: új perspektívák) Paris: OECD.
- Orloff, A. (1993): *Gender and the Social Rights of Citizenship: the Comparative Analysis of Gender Relations and Welfare States* (A nemek és az állampolgárság szociális jogai: összehasonlító elemzés a nemi hovatartozás szerint és a jóléti államokról) *American Sociological Review* 58(3): 303–328.
- Ostner, I. (1993): *Slow Motion: Women, Work and Family in Germany* (Lassú mozgás: nők, munka és család Németországban) in J. Lewis (ed.) *Women and Social Policies in Europe*. Aldershot: Elgar.
- Pfau-Effinger, B. (1994): *The „gender Contract” and Parttime Work by Women: Finland and West Germany Compared* (A nemi szerepekkel kapcsolatos szerződés és a nők rész-munkaidős munkája: Finnország és Nyugat-Németország összevetése). *Environment and Planning A* 26(9): 1355–1376.
- Quack, S. and Maier, F. (1994): *From State Socialism to Market Economy: Women’s Employment in East Germany* (Az államszocializmustól a piacgazdaságba: nők munkavállalása Kelet-Németországban) *Environment and Planning A* 26(8): 1257–1276.
- Rutherford, F. (1989): *The Proposal for a European Directive on Parental leave: Some Reasons Why it Failed* (Javaslat a szülői szülési szabadságról szóló európai irányelv: néhány ok amiért nem sikerült) *Policy and Politics* 20(3): 301–310.
- Sackmann, R. and Häussermann, H. (1994): *Do Regions Matter? Regional Differences in Female Labour Market Participations in Germany* (Számítanak a régiók? Regionális különbségek a nők munkavállalásában Németországban). *Environment and Planning A* 26(9): 137–196.
- Sainsbury, D. (1994): *Gendering Welfare States* (A nemi hovatartozás kérdéseivel terhelt jóléti államok). London: Sage.
- Spicker, P. (1993): *Can European Social Policy be Universalist? (Lehet-e univerzalisztikus az európai szociálpolitika?)* *Social Policy Review* 5: 207–226.
- Walby, S. (1990): *Theorising Patriarchy* (Elméletet gyártó férfiuralom) Oxford: Blackwell
- Walby, S. (1994): *Methodological and Theoretical Issues in the Comparative Analysis of Gender Relations in Western Europe* (A nyugat-európai nemi hovatartozás összehasonlító elemzésének módszertani és elméleti kérdései) *Environment and Planning A* 26(9): 1339–1354.
- Williams, F. (1995): *Race, Ethnicity, Gender and Class in Welfare States* (Faj, etnikum, nem és osztály a jóléti államokban) *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society* 2(2): 127–159.

Gyulavári Tamás–Peszlen Zoltán

Egy „Ünnepélyes Deklaráció”: a Közösségi Charta¹

A Közösségi Charta születésének története

Az integráció sorsát meghatározó politikai erők a közösségi szociálpolitikát a kezdetektől másodlagos fontosságúnak tekintették. Ezzel magyarázható, hogy a szociális dimenzió nem szerepel a Közösség céljai között, s éppen ezért nem nyert kielégítő szabályozást a Római Szerződésben sem. Ugyanakkor az integráció utóbbi évtizedeinek történetét a meg-megújuló szociális reformkísérletek jellemezték. Ezeket a ciklikusan erőre kapó, majd tényleges eredmény nélkül elhaló reformokat leginkább az Európai Közösségek Bizottsága (továbbiakban: Bizottság) támogatta, és kudarcuk legfőbb oka a tagállamok magatartásában keresendő. A 80-as évek közepétől a legtöbb tagállamban a korábbinál súlyosabb szociális gondokkal, mindenekelőtt magas munkanélküliséggel kellett megküzdeni, ami a korábbi elutasító magatartás megváltoztatására készítette a politikusokat.

A megújuló reformtörekvések ellenére elmondható, hogy az Egységes Európai Okmány (1986) is megoldatlanul hagyta a szociálpolitika kérdését. Hiába bővítették a Római Szerződés szövegét, mert ez – a belső piac létrehozásával egyidejűleg – nem volt elégséges egy átfogó szociális dimenzió megteremtéséhez. Nyilvánvalóvá vált, hogy az integráció 30 éves története során létrejött szociálpolitika képtelen lesz megfelelni az 1992 utáni kihívásoknak.

Ezeknek a kérdéseknek a fontosságát ismerte fel a Gazdasági és Szociális Bizottság 1987 novemberében, amikor véleményében az alapvető szociális jogok kérdésére hívta fel a figyelmet.¹ Jacques Delors 1988-ban karolta fel² a szociális minimum, azaz az alapvető szociális jogok katalógusának kérdését.³ A szociális dimenzió „felélesztésére” tett kísérlet tehát ismételten fáziskéséssel követte a belső piac egyéb aspektusaival kapcsolatos munkát. Jacques Delors, a Bizottság elnöke lendületbe kívánta hozni a szociális jogalkotást, ezért 1988 májusában azt a kötelezettséget vállalta az Európai Szakszervezeti Szövetség (ETUC) felé, hogy az új, határok nélküli Közösségben a szociális kérdések kiemelt szerepet kapnak. Ezt követően 1988 júniusában

¹ A tanulmány és a fordítás a Munkaügyi Minisztérium Nemzetközi Programok Főosztálya és a Népjóléti Minisztérium Nemzetközi Főosztálya támogatásával készült.

a Hannoveri Csúcson a Tanács a közös piac szociális vonatkozásainak fontosságára hívta fel a tagállamok figyelmét. 1988. december 2–3-án a Rodoszi Csúcstalálkozón ismét hangsúlyozták, hogy „az egységes piac nem lehet öncél”.

A Bizottság a Gazdasági és Szociális Bizottsággal 1988. november 9-én közösen tartott megbeszélést a munkavállalók szociális jogairól megalkotandó Közösségi Chartáról. A Gazdasági és Szociális Bizottság 1989. február 22-i plenáris ülésén megfogalmazott véleményében vázolta egy szociális jogi katalógus lehetséges tartalmát. A véleményt, amely az „Alapvető Közösségi szociális jogok” katalógusát vázolta fel, nagy többséggel (135:22 arányban) fogadták el. Míg az előkészítés fázisában mindvégig a közösségi szintű megoldás fontosságát hangsúlyozták, addig a szövegszerű tervezet már sokkal inkább a tagállamok felelősségét emelte ki a jogok garantálásával összefüggésben. Ugyanakkor az a kérdés továbbra is nyitva maradt, hogy vajon milyen eljárási formákkal lehetne a szociális jogok érvényesülését garantálni a Közösségen belül.

Az Európai Szociális Charta⁴ Közösségi jogba való átültetését sohasem „fogadta lelkesedés”, így a Bizottság még 1988 végén felkérte a Firenzei Európa Egyetemet egy szociális jogi katalógus javaslatának elkészítésére. Az előzetes egyeztetések után az Európa Parlament 1989. március 15-én megtartott ülésén határozati javaslatot fogadott el „az egységes piac szociális dimenziójáról”⁵. A határozat egy Közösségi szociális jogi katalógus megalkotását sürgette, amelynek érvényesítését nem veszélyeztethetik a verseny sérthetlenségére vagy a fokozott versenyképességre irányuló törekvések. A Tanács álláspontja szerint a szociális jogok katalógusa képezheti a munkaerőpiaci szereplők közötti párbeszéd alapját. A Bizottság 1989. május 15-én terjesztette elő a munkavállalók alapvető szociális jogairól szóló Közösségi Charta első hivatalos tervezetét. (Ugyanakkor a Parlament is nyilvánosságra hozta saját szövegjavaslatát, 1989 áprilisában.) A Tanács 1989. június 12-én vitatta meg a Charta Bizottság által benyújtott előzetes tervezetét.

A Madridi Csúcson azt emelték ki az egységes piac kiépítésével kapcsolatban, hogy azonos hangsúlyt kell fektetni annak szociális és gazdasági vonatkozásaira. Ez a megközelítés végleges szakítást jelentett a Római Szerződéssel fémjelezhető hagyományos állásponttal, és jelentős politikai támogatást nyújtott a Charta gyors elfogadtatásához. A szociális jogok katalógusa a belső jogrendszerekben is a leginkább vitatott kérdések közé tartozik.⁶

1989. szeptember 14-én az Európai Parlament hét határozatot fogadott el a gazdasági és szociális kohézió tárgyában. A Tanács meggyőződése szerint a szociális dimenzióknak a közösségi jogban foglalt alapvető szociális jogok közösségi szintű végrehajtásán kell nyugodnia.

A Bizottság 1989. október 2-án hozta nyilvánosságra tervezetének második változatát.⁷ Még ugyanebben a hónapban a munkaadók és munkavállalók képviselőivel folytattak egyeztető tárgyalásokat. A Tanács 1989. október 30-án hozta nyilvánosságra a „Charta a munkavállalók alapvető szociális jogairól” című tervezetét.

Az EK tizenegy tagállama – Nagy-Britannia kivételével – a Strasbourgi Találkozón fogadta el 1989 decemberében a Közösségi Chartát a munkavál-

lalók alapvető szociális jogairól (a továbbiakban: Charta). A Charta alapvető szociális jogokat (szabad mozgás, szociális védelem, a nemek közötti megkülönböztetés tilalma, gyülekezési szabadság) és célokat (az élet- és munkafeltételek, a szakmai továbbképzés, az idősök és sérültek támogatásának fejlesztése) tartalmaz. A Charta szociálpolitikai céljai és fő elvei bizonyos mértékig olyan más nemzetközi dokumentumok már elfogadott elvein alapulnak, mint az Európa Tanács Szociális Chartája és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) különböző konvenciói. Tartalmazza mindazokat az elveket is, melyeket maga az EK dolgozott ki az 1970-es évektől kezdve.

Margaret Thatcher a Chartát rémálomnak, a „hátsó ajtón belopakodó marxizmusnak” titulálta. Mások pedig pontosan azt kérdőjelezték meg, hogy képes lesz-e előmozdítani a szociális innovációt. Anglia szerint a Chartában foglalt jogok régimódiak és ellehetetlenítenék az angol munkaerőpiaci stratégiát. Az angol konzervatív kormány a munkanélküliség visszaszorításának és a versenyképesség növelésének „csodareceptjét” a munkajogi deregulációban és az annak segítségével megvalósítandó „rugalmas” munkaerőpiacban látta. A Közösségi Charta vitájában attól tartottak, hogy egy szociális jogi katalógus, illetve az annak következményeként kibontakozó jogalkotás az angol célokkal ellentétes irányba kényszeríti majd a közösségi munkaerőpiacot.

Az angolok három ponton támadták a bizottsági előterjesztést. Elsősorban azt akarták elfogadtatni, hogy a 100a cikkely alkalmazásával a Charta alapján előterjesztett jogszabályokat egyhangú szavazással kelljen meghozni. Ez a megoldás minden tagállamot vétőjoggal ruházott volna fel, ami megbéníthatná a jogalkotási folyamatot. Másodsorban a Római Szerződés 118a cikkelyének szűkítő értelmezését követelték, ami szintén a minősített többséggel megalkotandó jogszabályok körének visszaszorítását célozta. Harmadsorban arra hivatkoztak, hogy a Chartában foglalt jogok közül több – például a kollektív munkajogi szabályok, a munkavállalók bérezésére vonatkozó rendelkezések – a szubszidiaritás elvébe ütközik, ezért elfogadhatatlan.

A legnagyobb vitát természetesen a szociális jogok jogi kikényszeríthetősége váltotta ki. Elsősorban azt az eredeti bizottsági elképzelést támadták, hogy a közösségi intézményrendszert ruházzák fel a Chartában foglalt szociális jogok érvényesítéséhez szükséges hatáskörrel. Mindenesetre a Delors vezette Bizottság komoly sikerét jelentette, hogy példátlanul rövid idő alatt sikerült elfogadtatni a Chartát. A siker egyetlen szépséghibája, hogy Nagy-Britannia fentiekben leírt ellenállása miatt a Charta nem válhatott kötelező érvényű joganyaggá, hanem meg kellett elégednie az „Ünnepélyes Deklaráció” bizonytalan jogi státusával.

A Charta helye és szerepe a Közösség jogrendszerében

Az Európai Parlament szándéka szerint a Charta a tagállamokra nézve kötelező érvényű jogi dokumentum lett volna, amit azonban megghiúsított az angol elutasítás. Ezért a Charta jogi szempontból olyan „Ünnepélyes Deklaráció”, amely nehezen illeszthető a Közösség jogrendszerébe. A nemzet-

közi szerződésektől, valamint a Közösség több másodlagos jogszabályától (rendelet, irányelv, határozat) eltérően nem kötelező jogszabály, és nem tekinthető a Római Szerződés módosításának, illetve kiegészítésének sem. Így nem rendelkezik kötelező erővel sem az Európai Unió jogában, sem pedig a nemzetközi közjogban. Arra sem tett kísérletet senki, hogy az elsődleges közösségi jog forrásává, s ezáltal számonkérhető jogok és kötelezettségek hatékony eszközévé váljon.

A Charta szövegének jogi „pályafutása” nyitott kérdés. A Charta Preambuluma a szöveget a Római Szerződés 117. cikkelyével hozza összefüggésbe, ezért a Bíróság az interpretáció eszközeiként támaszkodhat a Chartára⁸. Ugyanakkor egyben az ún. „puha jog”⁹ forrása is, s mint ilyen, további szociális jogszabályok forrása lehet. Mindazonáltal a Charta jelentőségét az adja, hogy határozott szociális célokat tűz ki az 1990-es évekre, és mindezeket egyetlen átfogó szövegben, pontos alapelvek formájában jelöli ki.

Bár a Charta elnevezés kétségtelenül szimbolikus jelentőséget kölcsönöz a dokumentumnak, ám egyben megtévesztő is lehet. Ugyanis könnyen összekeverhető a jogilag kötelező érvényű dokumentumokkal, mindenekelőtt az Európa Tanács Szociális Chartájával (továbbiakban: Szociális Charta). A Szociális Charta sok tekintetben szélesebben és átfogóbban határozza meg a szociális jogok körét. A legmarkánsabb különbség azonban a két egyezmény között az, hogy amíg a Szociális Charta tartalmaz egy kikényszerítő mechanizmust, a Közösségi Charta esetében viszont erről szó sincs.¹⁰ Meg kell jegyezni, hogy az Egységes Európai Okmány óta mind az Európai Szociális Charta, mind pedig az Emberi Jogok Európai Egyezménye a közösségi jog részévé vált, s így az Európa Bíróság az alapvető jogokat érintő döntéseinek meghozatalánál mindkét egyezmény szövegére támaszkodhat. Ez még abban az esetben is igaz, ha egy tagállam nem ratifikálta például a Szociális Chartát. Ugyanakkor ez a jogforrási jelleg csak a Bíróság értelmezési tevékenységénél érvényesül, így az érintett felek jogérvényesítésük során a fenti két egyezményben foglalt jogokra nem hivatkozhatnak.¹¹ Ezen a helyzeten a fenti egyezmények közösségi jogba való átültetése változtathat, mivel így kötelező erejű közösségi „(polgár)jogot” nyernének az ún. alapvető szociális jogok. Az Egyesült Királyság ezt is élesen ellenezte, mivel attól tart, hogy ez a jogi megoldás negatív hatással lesz a jogrendre. A jelenlegi helyzetet így a Charta megszületése a szociális dimenzió jogi státusát illetően nem sokkal tette kedvezőbbé az 1989 előtti helyzethez képest.

Az alapvető szociális jogok jogszabályi hátterének vizsgálatánál nem szabad megfeledkeznünk a Római Szerződés rendelkezéseiről, amelyek számos jog érvényesülését megnyugtatóan garantálják.¹²

A Charta hatását gyengítő tényezők

A Charta jogi természetével kapcsolatos problémákon túl három másik tényező is akadályozta, hogy a Charta új dimenziót nyisson a közösségi szintű szociálpolitika történetében.

Ezek közül elsőként a szubszidiaritás elve említhető, amely a Charta szá-

mos rendelkezésében is megfogalmazódik. A szubszidiaritás közösségi elvének szűkítő megközelítése azt a felismerést jelenti, hogy a szociálpolitika terén az uniformitás nem lehetséges, de nem is kívánatos. Ezt az elvet tükrözi a Charta számos rendelkezése.¹³ A szubszidiaritás jelentését a Charta szövegének elemzése során két újabb szemponttal kell bővítenünk. A Charta Preambuluma szerint a végrehajtással kapcsolatos kezdeményezés elsődlegesen a tagállamok, de hatáskörének korlátain belül a Közösség felelőssége is. Ez a megfogalmazás a jogi hatáskörre alapozza a Közösség másodlagos szerepét a Charta végrehajtásában. Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni az Akcióprogram 3. cikkelyéről sem, amely a „hatásköri teszten” túl a „hatékonyág” figyelembevételét is elengedhetetlennek tartja. Eszerint a Közösség akkor cselekedhet, ha a kitűzött célok közösségi intézkedésekkel hatékonyabban elérhetők, mint a tagállamok szintjén. Nem elegendő tehát, ha a közösségi intézmények hatáskörrel rendelkeznek az adott kérdésben, de politikai és hatékonysági szempontokat is vizsgálniuk kell a javaslatok elkészítésénél. Mindez pedig erőteljesen leszűkíti a Közösség mozgásterét, és megakadályozza egy aktív és átfogó közösségi szociálpolitika létrejöttét.

A további problémák a végrehajtás két legfőbb eszközével kapcsolatosak. A szociális dialógus Delors elnökségének és az Egységes Európai Okmányoknak¹⁴ köszönhetően került a közösségi politika homlokterébe. Ugyanakkor a Charta jogi megoldásai nem adnak megnyugtató választ arra a kérdésre, hogy miként garantálható a hatékony, közösségi szintű párbeszéd.¹⁵

A végrehajtás másik eszköze a másodlagos jog, amellyel kapcsolatos legfőbb gond a sokat vitatott szavazati rendszer. A Római Szerződés 100a cikkelye alapján ugyanis nem teljesen egyértelmű, hogy mely jogszabályok elfogadásához szükséges kétharmados, illetve egyhangú szavazás.¹⁶

Mindezek álláspontunk szerint ahhoz vezettek, hogy az ambiciózus kezdet ellenére a Közösségi Charta megismételte a korábbi hibákat, és lényegében nem járt nagyobb sikerrel, mint az 1974-ben született Szociális Akcióprogram. A Közösség képtelen kilépni a „szociális ciklusból”, amelyben a szociálpolitikát zászlajára tűző hivatalos deklarációkat az évtizedes, túlnyomórészt terméketlen közösségi „sárdagasztás” követi.

A Charta végrehajtásával kapcsolatos rendelkezések

A Charta második címe foglalkozik a végrehajtás rendkívül lényeges kérdésével. Egy hatékony mechanizmus képes csak „életet lehelni” a szociális jogok közösségi katalógusának eszményébe. Amennyiben a végrehajtás akad, úgy a Charta nem több hangzatos szólamnál.

A Charta végleges szövege szerint a megvalósítás felelőssége elsődlegesen a tagállamokon, nem pedig a Közösségen nyugszik. A 27. cikkely szerint a tagállamok fokozott felelőssége, hogy nemzeti gyakorlatukkal összhangban, különösen a jogalkotás és a kollektív szerződések segítségével biztosítsák a Chartában foglalt alapvető szociális jogokat, valamint végrehajtsák a belső piac zavartalan működéséhez elengedhetetlen szociális intézkedéseket, amelyek a gazdasági és szociális kohéziós stratégia részét képezik.

A 28. cikkely a közösségi intézmények végrehajtásban betöltött szerepéről szól. Eszerint a Bizottság köteles előzetes jogalkotási program alapján javaslatokat tenni. Ezek a javaslatok azoknak a jogoknak a hatékony érvényesülését segítik elő, amelyek a belső piac kiteljesítésével egyidejűleg a Közösség hatáskörébe kerülnek. Az ezirányú jogalkotás akcióprogramját a Bizottság már a csúcstalálkozó előtt, 1989 novemberében elkészítette. Ez az 54 oldalas dokumentum 13 fejezetben¹⁷ 47 javaslatot tartalmaz. A 47 javaslat közül 18 irányelv, 4 formailag meg nem határozott jogi eszköz, a többi ajánlás, vélemény stb. Mind a Charta, mind pedig az Akcióprogram Jacques Delors elképzeléseit tükrözi, különösen abban a tekintetben, hogy az új 118b¹⁸ cikkelyre alapozott társadalmi párbeszédnek kiemelt szerepet szán.

A Charta 29–30. cikkelyei előírják, hogy a Bizottság minden év utolsó három hónapjában jelentésben összegzi a Charta alkalmazásának tapasztalatait. A jelentést el kell juttatni az Európai Tanácsnak, az Európai Parlamentnek, valamint a Gazdasági és Szociális Bizottságnak.

Összegzés

A Charta előkészítése során a cél meghatározása vált az alapkérdéssé: az EK szociális joga vajon az ellátások minimumához vagy a maximumához igazítsa-e a közösségi normát. Számos tagállam attól rettent vissza, hogy a saját magas színvonalú szociális ellátórendszerét vissza kell fejlesztenie a harmonizáció miatt. A másik hátráltató tényező a „szociális dömping”-től való félelem volt. Sokan attól tartottak ugyanis, hogy egyes, kevésbé fejlett tagállamok (Görögország, Portugália) versenyelőnyt kovácsolnak majd abból, hogy alacsonyabb színvonalú, s éppen ezért kisebb költségű szociális ellátást biztosítanak munkavállalóiknak, ami hosszabb távon a beruházások elszívásához és a gazdagabb államokban növekvő munkanélküliséghez vezet. Ugyanakkor a tagállamoknak azt is be kell látniuk, hogy a szociális ellátórendszerek közötti hatalmas különbségek akadályozzák az integrációs alapelvek érvényesülését. Az Európai Unió számára készített javaslatukban¹⁹ neves szakértők azt tartják a Charta legnagyobb hibájának, hogy vegyíti egymással a valamennyi európai demokrácia által elismert jogokat olyan specifikus szociálpolitikai területekkel, amelyek természetüknél fogva az adott állam társadalmi, gazdasági fejlettségétől, viszonyaitól függenek.

A Charta jogi szempontból „szisztematikus” állapota eléggé egyértelműen megmagyarázza, hogy ez az egyezmény az alkotók szándékai ellenére miért nem válhatott a Közösség szociális alkotmányává. Az elért eredmények a szakirodalom szerint leginkább az 1974-es Szociális Akcióprogramhoz hasonlíthatók. Az ugyanis kétségtelen, hogy a Charta elfogadását nem pusztán jogalkotási hullám, hanem ezzel egy időben közösségi programok sora is követte. Ezek a jogszabályok és programok pedig a Charta által meghatározott jogcsoportok terén felgyorsították a Közösségben már korábban megkezdett munkát, ugyanakkor nem gazdagították merőben új elemekkel az EK szociális dimenzióját.

Jegyzetek

1 Opinion of the Economic and Social Committee on the social aspects of the internal market (European social area), Brussels, 19 November 1987 (Bercusson 625.).

2 Elsőként a belga elnökség idején, 1987-ben a belga munkaügyi miniszter beszélt a szociális platform (socle social) szükségességéről.

3 A minimális szociális jogokra vonatkozó legelső javaslatot a Bizottság által megbízott szakértői munkacsoport készítette el 1988 folyamán (Bercusson 625.).

4 Az Európai Szociális Chartát 1961-ben fogadta el az Európai Tanács.

5 „Resolution on Fundamental Rights”.

6 Elegendő itt a magyar alkotmány előkészítésével kapcsolatos vitákra utalni, ahol az alkotmány koncepciójának első tervezetét főként a szociális jogok kapcsán fellángolt vita miatt nem fogadta el a parlament.

7 A Charta tervezetének első és második angol változata megtalálható: European Industrial Relations Review, No 186 (July 1989) p 27., valamint No 190 (November 1989) p 26.

8 A 117. cikkely szövegéhez hasonlatosan.

9 A közösségi „puha jog” (soft law) csoportjába azok a közösségi jogszabályok tartoznak (ajánlások, vélemények stb.), amelyek – a rendeletekkel, irányelvekkel ellentétben – nem kötelezik a tagállamokat.

10 A Szociális Charta kikényszerítő mechanizmusát érintő vita témánk szempontjából irreleváns, ezért nem térünk ki annak ismertetésére.

11 Számos nemzetközi egyezmény – közöttük a fent említett emberi jogi vonatkozásúak – inkorporálására történtek már kísérletek az Európai Parlamentben, mindeddig eredménytelenül.

12 A Római Szerződés többek között az alábbi jogokról rendelkezik: szabad mozgás joga (7., 48., 51.), a társulás és kollektív szerződés joga (118.), a társadalmi párbeszédhez való jog (118b), fizetett szabadsághoz való jog (120.), vándorló munkavállalók társadalombiztosításhoz való joga (121.), szakképzéssel kapcsolatos jogok (128.).

13 A szubszidiaritás ilyen értelmű megközelítését tükrözi többek között a Közösségi Charta 5., 8., 9. cikkelye.

14 A SEA módosítása következtében került be a Római Szerződésbe a szociális párbeszéddel kapcsolatos új 118b cikkely.

15 Bercusson ennek garanciáját egy közösségi testületben látja, amelynek feladata a közösségi szintű békéltető, közvetítő és ítélkezési feladatok ellátása. Ezt egy közösségi ítélkezési fórummal javasolta kiegészíteni, amely a Közösségben általánosan elfogadott normákat tenné kötelezővé azon országokban, ahol a szociális partnerek elmulasztották biztosítani az alapvető szociális jogok élvezetét. Ezt az oktrojált garanciarendszert azonban számos oldalról érte támadás (lásd: Hepple 652.).

16 Ennek a vitának részletes elemzése megtalálható: Hepple 647–648.

17 A Chartában foglalt minden egyes joggal külön fejezetben foglalkozik az Akcióprogram, továbbá külön fejezetben elemzi a munkaerőpiaccal kapcsolatos tennivalókat.

18 A Római Szerződés eredeti 118b cikkelyét a Single European Act egészítette ki egy B ponttal.

19 Fundamental Social Rights: Proposals for the European Union 1996. 8.

Irodalom

Bercusson, Brian: *The European Community's Charter of Fundamental Social Rights of Workers*, The Modern Law Review 1990, Vol. 53. 624–642.

Community Charter of the Fundamental Social Rights of Workers, Commission of the European Communities, Luxemburg, 1990.

Community Social Policy, Current status 1 January 1997, European Commission, January 1997.

- Egyed Mária–Gyulavári Tamás: *Az Európai Közösség szociálpolitikája a kezdetektől a Maastrichti Szerződésig*, Kézirat, Budapest, 1997.
- The European Communities Encyclopedia and Directory*, London, 1992.
- Hepple, Bob A.: *The implementation of the Community Charter of Fundamental Social Rights*, *The Modern Law Review* 1990. Vol 53. 643–654.
- Nielsen, Ruth–Szyszczak, Erika: *The social dimension of the European Community*, Handels-hojskolens Forlag, 2nd edition 1993.
- Second report on the application of the Community Charter of the Fundamental Social Rights of Workers*, Social Europe Supplement, 1993/1, Commission of the European Communities, 1993.

A Liget februári számából

Lányi András: A hazatérő Rákóczi

Márton László: Vénus falra mászik

Levendel Júlia: „Majd előtűnik mögüle az érdem”

Horgas Béla: Igalon át

Asztalos Sándor versei

Pék Zoltán novellája

VISSZASZÁMLÁLÁS

Dalos Margit, Géher István, Simon Balázs,
Kováts Albert, Tandori Dezső, Darányi Sándor

Poszler György: Rögeszmék rabsága

EUROPLÁN

Somogyi Ferenc: A 21. század forgatókönyvei
Radó Dezső: Spanyolországtól keletre

Takácsi Zsuzsa: Belső ruhatár: Az idegen

Közösségi Charta a munkavállalók alapvető szociális jogairól

AZ EURÓPAI KÖZÖSSÉG TIZENEGY TAGÁLLAMÁNAK ÁLLAM- ÉS KORMÁNYFŐI AZ 1989. DECEMBER 9-ÉN TARTOTT TALÁLKOZÓJUKON

Egyetértve abban, hogy az EGK Szerződés 117. cikkelye alapján, a harmonizáció érdekében szükséges a munkavállalók élet- és munkakörülményei javításának további támogatása;

Kinyilvánítva az Európai Tanács Hannoveri, Rodoszi és Madridi találkozóinak megállapításai alapján, az egységes európai piac megalapításával összefüggésben, hogy ugyanolyan jelentőséget kell tulajdonítani annak szociális és gazdasági vonatkozásainak, a közöttük lévő megfelelő összhang fenntartásával;

Tekintetbe véve az Európai Parlament 1989. március 15-én, 1989. szeptember 14-én és 1989. november 22-én elfogadott határozatait, valamint a Gazdasági és Szociális Bizottság 1989. február 22-i véleményét;

Abban a meggyőződésben, hogy a belső piac kiteljesítése a Közösségen belüli munkahelyteremtés és jólét biztosításának leghatékonyabb eszköze; kinyilatkoztatva, hogy a foglalkoztatási helyzet javítását és a munkahelyteremtést a belső piac kiteljesítésénél elsődleges célnak kell tekinteni; kinyilvánítva, hogy a Közösség feladata választ adni a gazdaság versenyképességével kapcsolatos jövőbeli kihívásokra, különös tekintettel a regionális különbségekre;

Megerősítve, hogy a szociális konszenzus hozzájárul a vállalkozások, az egész gazdaság versenyképességének növeléséhez, továbbá a munkahelyteremtéshez; ebben a vonatkozásban a szociális konszenzus a fenntartható gazdasági fejlődés biztosításának elengedhetetlen feltétele;

Kijelentve, hogy a belső piac kiteljesítésénél az Európai Közösségen belül az élet- és munkakörülmények fejlődésének közelítését, valamint a gazdasági és szociális kohéziót kell elsődlegesnek tekinteni;

Kijelentve, hogy a belső piac kiteljesítésének az Európai Közösség munkavállalói szociális helyzetének javulásához kell vezetnie, különösen a szabad mozgás, az élet- és munkakörülmények, a munkahelyi egészség és biztonság, a szociális védelem, az oktatás valamint a képzés tekintetében;

Megerősítve, hogy az egyenlő bánásmód biztosítása érdekében a diszkrimináció valamennyi formája ellen küzdeni kell – ideértve a nem, szín, faj, meggyőződés alapján történő hátrányos megkülönböztetést –, valamint hogy a szolidaritás szellemében fontos a szociális kirekesztés elleni küzdelem;

Kinyilvánítva, hogy a tagállamok kötelesek a nem tagállamokból származó azon munkavállalókat és hozzátartozóikat, akik jogszerűen tartózkodnak az Európai Közösségben, az élet- és munkakörülmények tekintetében a tagállamok állampolgáraihoz hasonló bánásmódban részesíteni;

Figyelembe véve a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet Egyezményeit és az Európa Tanács által elfogadott Európai Szociális Chartát;

Megállapítva, hogy az Egységes Európai Okmánnyal módosított Szerződés rendelkezései meghatározzák a Közösség hatáskörét többek között a munkavállalók szabad mozgásával (7., 48–51. cikkelyek), a letelepedés jogával (52–58. cikkelyek), a 117–122. cikkelyekben lefektetett feltételek szerint a szociális területtel – különösen a munkahelyi egészséges és biztonságos környezettel (118a cikkely), a vezetés és a munkavállalók közötti, európai szintű párbeszéd fejlesztésével (118b cikkely), egy közös szakképzési politika általános elveinek végrehajtásával (128. cikkely), a gazdasági és szociális kohézióval (130a és 130c cikkelyek), és nagyobb általánosságban a jogalkotás közelítésével (100., 100a és 235. cikkelyek) összefüggésben; a Charta végrehajtása nem vonja maga után a Közösség szerződésekben megállapított hatáskörének kiterjesztését;

Kinyilvánítva, hogy a Charta egyfelől konszolidálni hivatott a szociális téren elért fejlődést, a tagállamok, a foglalkoztatás két oldala, valamint a Közösség tevékenységén keresztül;

Kinyilvánítva, hogy másfelől annak az ünnepélyes deklarálása a cél, miszerint az Egységes Európai Okmány végrehajtásánál különös figyelemmel kell lenni a Közösség szociális dimenziójára, és ebben az összefüggésben szükséges az Európai Közösség munkavállalói, különösen az alkalmazottak és az önálló munkavállalók szociális jogainak javítását megfelelő szinten biztosítani;

Hangsúlyozva, hogy az Európai Tanács Madridi találkozájának megállapításával összhangban pontosan meg kell állapítani a közösségi szabályok, a nemzeti jogalkotás és a kollektív szerződések ide vonatkozó szerepét;

Megerősítve, hogy a szubszidiaritás elve alapján ezeknek a szociális jogoknak a végrehajtásával kapcsolatos kezdeményezés a tagállamok és alkotórészeik, valamint hatáskörének korlátaín belül az Európai Közösség felelőssége; a végrehajtás megvalósulhat törvény, kollektív szerződések vagy a különböző szinteken már meglévő gyakorlat útján, és sok területen igényli a foglalkoztatás két oldalának aktív részvételét;

Megállapítva, hogy az alapvető szociális jogok ünnepélyes nyilatkozatának az Európai Közösség szintjén történő végrehajtása nem adhat lehetőséget a visszalépésre a jelenlegi helyzethez képest a tagállamokban;

„KÖZÖSSÉGI CHARTA A MUNKAVÁLLALÓK ALAPVETŐ SZOCIÁLIS JOGAIRÓL” SZÓLÓ ALÁBBI NYILATKOZATOT FOGADTÁK EL:

ELSŐ CÍM

A munkavállalók alapvető szociális jogai

SZABAD MOZGÁS

1. Az Európai Közösség minden munkavállalójának joga van a szabad mozgásra a Közösségen belül. Ezt a jogot a közrend, a közbiztonság és a közegészségügy által igazolt korlátozások fenntartásával gyakorolhatja.

2. A szabad mozgás magában foglalja azt a jogot, hogy a munkavállaló bármely szakmát vagy hivatást gyakoroljon a Közösségen belül, és hogy az egyenlő bánásmód elve érvényesüljön a munkához jutás, a munkafeltételek és a szociális védelem tekintetében a befogadó országban.

3. A szabad mozgás joga magában foglalja:

- a tagállamokban való tartózkodás feltételeinek harmonizálását, különös tekintettel a családegyesítésre;
- a diplomák vagy az egyenértékű szakmai képesítések el nem ismeréséből eredő akadályok megszüntetését;
- a vándorló munkaerő élet- és munkafeltételeinek javítását.

FOGLALKOZTATÁS ÉS BÉREZÉS

4. Mindenki szabadon választhat és vállalhat munkát az egyes foglalkozásokra irányadó szabályok szerint.

5. Minden munkavállaló jogosult a tisztességes bérezésre. Ezért a vonatkozó szerződésekkel összhangban minden országban:

- méltányos bért kell biztosítani a munkavállalóknak, amely biztosítja a megfelelő életkörülményeket;
- azok a munkavállalók, akik nem határozatlan időre szóló szerződéssel, teljes munkaidőben foglalkoztatottak, méltányosan megállapított arányos bérre jogosultak;
- a munkabérek visszatartása, levonása vagy átutalása csak a nemzeti jog rendelkezéseivel összhangban történhet meg; és ezek a rendelkezések kötelesek biztosítani a munkavállalónak és családjának a létfenntartáshoz szükséges javak folyamatos élvezetét.

6. A közérdekű állásközvetítés mindenki számára ingyenes.

AZ ÉLET- ÉS MUNKAKÖRÜLMÉNYEK JAVÍTÁSA

7. A Európai Közösség belső piaca kiépítésének a munkavállalók élet- és munkakörülményeinek javulásához kell vezetnie. Ezt a fejlődést a feltételek közelítésével kell elérni, különösen a munkaidő tartama és felosztása terén, valamint a foglalkoztatás formájával kapcsolatban, a határozatlan időre szóló

szerződéseket kivéve, a határozott idejű szerződések, a részmunkaidős foglalkoztatás, az időnőmunka és az alkalmi munka területén.

A feltételek javításának indokolt esetben ki kell terjednie a foglalkoztatási szabályok egyes területeinek továbbfejlesztésére, mint például a tömeges elbocsátások és a fizetésképtelenség esetén alkalmazandó vonatkozó eljárásokra.

8. Az Európai Közösség minden munkavállalójának joga van a heti pihenőidőhöz és az éves fizetett szabadsághoz, amelynek időtartamát a nemzeti gyakorlatok figyelembevételével fokozatosan harmonizálni kell.

9. Az Európai Közösségben minden munkavállaló foglalkoztatásának feltételeit törvényben, kollektív szerződésben vagy munkaszerződésben kell meghatározni, az adott ország szabályozásának megfelelően.

SZOCIÁLIS VÉDELEM

Az egyes tagállamokban érvényes szabályok alapján:

10. Az Európai Közösségben minden munkavállalónak joga van a megfelelő szociális védelemhez, valamint – társadalmi helyzetétől és az őt foglalkoztató vállalkozás méretétől függetlenül – a kielégítő szintű társadalombiztosítási ellátáshoz.

Azoknak a személyeknek, akik nem képesek elhelyezkedni vagy újra elhelyezkedni a munkaerőpiacon és létfenntartásuk nem biztosított, megfelelő forrásokat és szociális támogatást kell biztosítani, figyelembe véve sajátos helyzetüket.

A TÁRSULÁS ÉS A KOLLEKTÍV SZERZŐDÉS SZABADSÁGA

11. Az Európai Közösség munkaadóinak és munkavállalóinak joga van a társuláshoz, annak érdekében, hogy szabad akaratuk szerint szakmai szervezeteket, illetve szakszervezeteket alapítsanak gazdasági és szociális érdekeik védelmére.

Minden munkáltató és munkavállaló joga szabadon belépni az ilyen szervezetekbe, vagy az ahhoz való csatlakozást megtagadni anélkül, hogy ezért személyes jellegű vagy munkahelyi hátrány érne.

12. Egyfelől a munkaadók vagy a munkaadók szervezetei, másfelől a munkavállalók szervezetei jogosultak tárgyalásokat folytatni és kollektív szerződést kötni egymással a nemzeti jogalkotás és jogalkalmazás által meghatározott feltételek szerint.

A két oldal között kialakítandó európai szintű párbeszéd – ha a felek ezt kívánatosnak tartják – szerződéses kapcsolatokhoz vezethet, különösen a szakmák között és ágazati szinten.

13. Amennyiben érdekellentétek keletkeznek, a kollektív fellépés magában foglalja a sztrájkhoz való jogot, a nemzeti jogban és a kollektív szerződésekben foglalt kötelezettségek tiszteletben tartásával.

A munkahelyi viták rendezésének elősegítése érdekében a nemzeti gyakorlattal összhangban támogatni kell a békéltető, közvetítő és a választott bíróságokhoz tartozó eljárások kialakítását és igénybevételét.

14. Az Európai Közösség belső jogrendszere határozza meg, hogy a 11-

13. cikkelyekben foglalt jogok mely feltételek esetén és milyen mértékben alkalmazandók a fegyveres erőkre, a rendőrségre és a közszolgálatban.

SZAKKÉPZÉS

15. Az Európai Közösség minden munkavállalójának joga van a megfelelő szakképzéshez, valamint ahhoz, hogy az így szerzett tudás révén anyagi előnyre tegyen szert munkája során. A szakképzésben való részvétel feltételeit illetően tilos a származás alapján megkülönböztetést tenni.

Az illetékes hatóságok, a vállalkozások vagy az érdekegyeztetés két oldala a saját hatáskörében állandó és folyamatos képzési rendszereket hoz létre, amelyek mindenki számára lehetővé teszik a továbbképzést, kiemelten a tanulmányi szabadság segítségével, a szakismeretek bővítését vagy új szakismeret megszerzését, különös tekintettel a technikai fejlődésre.

A FÉRFIAK ÉS NŐK KÖZÖTTI EGYENLŐ BÁNÁSMÓD

16. Biztosítani kell a férfiak és a nők között az egyenlő bánásmód elvét. Ki kell terjesztetni a férfiak és a nők esélyegyenlőségét.

Ennek elérése érdekében fokozott intézkedéseket kell tenni a férfiak és a nők közötti egyenjogúság alapelveinek érvényesítése érdekében, különösen a munkához jutás, a bérezés, a munkafeltételek, a szociális védelem, az oktatásügy, a szakképzés és a szakmai előrelépés tekintetében.

Intézkedni kell annak érdekében, hogy a férfiak és nők össze tudják egyeztetni munkahelyi, illetve családi kötelezettségeiket.

A MUNKAVÁLLALÓK JOGA A TÁJÉKOZTATÁSRA, A KONZULTÁCIÓRA ÉS A RÉSZVÉTELRE

17. A munkavállalók tájékoztatói, konzultációs és részvételi jogosítványait a kívánt irányban kell bővíteni, a tagállamok különböző gyakorlatainak figyelembevételével.

Ez különösen vonatkozik azokra a társaságokra és társaságok csoportjaira, amelyek az Európai Közösség két vagy több tagállamában működnek, illetve amelyeknek van vállalkozásuk.

18. A tájékoztatói, konzultációs és részvételi jogokból eredő kötelezettségeknek megfelelő időben kell eleget tenni, különösen

a) ha olyan technológiai váltás zajlik a vállalkozásban, amely a munkakörülmények és a munkaszervezet szempontjából jelentős következményekkel jár a munkavállalókra nézve;

b) ha a vállalkozás olyan átszervezésére vagy egyesülésre kerül sor, amely hatással van a munkavállalók foglalkoztatására;

c) ha tömeges elbocsátásokra kerül sor;

d) ha kifejezetten a vándorló munkaerő érdekeit sérti az őket alkalmazó munkaadó foglalkoztatással kapcsolatos intézkedése.

MUNKAHELYI EGÉSZSÉG- ÉS BIZTONSÁGVÉDELME

19. Minden munkavállalónak joga van a megfelelő mértékben egészséges és biztonságos munkahelyi környezethez. Megfelelő intézkedéseket kell tenni ezen a területen a már elért eredmények fenntartása mellett a feltételek további harmonizációja érdekében.

Ezeknek az intézkedéseknek a meghozatalánál különösen figyelmet kell fordítani a munkavállalók képzésére, tájékoztatására, a konzultáció és a ki-egyensúlyozott részvétel iránti igényeire, ami a veszélyforrásokat és az azok megszüntetésére, illetve csökkentésére irányuló lépéseket illeti.

A belső piac megvalósítását célzó rendelkezéseknek ezt a védelmet kell erősíteniük.

A GYERMEKEK ÉS FIATALKORÚAK VÉDELME

20. A munkavállalók alsó korhatára, eltekintve a fiatalok számára kedvező olyan kivételektől, mint a szakképzés keretében végzett gyakorlat, illetve kivételesen néhány könnyű fizikai munkakör, nem lehet alacsonyabb az iskolaköteles kor felső határánál, de legalább 15 évnél.

21. A fiatalkorú munkavállalóknak a nemzeti gyakorlattal összhangban álló, méltányos bérezésben kell részesülniük.

22. Megfelelő intézkedéseket kell tenni a fiatalkorú munkavállalókra vonatkozó munkaügyi szabályok módosítása terén, annak érdekében, hogy azok kellő mértékben figyelembe vegyék a fiatalok különleges szükségleteit az előmenetellel, a szakképzéssel és munkához jutással kapcsolatban.

A munkaidőt úgy kell korlátozni, hogy ezt a korlátozást ne lehessen megkerülni a túlórára vonatkozó szabályok kihasználásával, valamint meg kell tiltani a 18 év alatti munkavállalók éjszakai munkavégzését, kivéve a nemzeti törvényekben és rendeletekben érintett bizonyos foglalkozásokat.

23. Az iskolalátogatási kötelezettség lejárta után a fiatalkorúaknak biztosítani kell azt a jogot, hogy olyan megfelelő időtartamú szakképzésben részesüljenek, amely felkészíti őket a jövőbeni munkavállalói feladatok ellátására; a fiatal munkavállalók ilyen képzését a munkaidő alatt kell biztosítani.

AZ IDŐSKORÚAK

Az egyes tagállamokban érvényes szabályok alapján:

24. Az Európai Közösség minden munkavállalója a nyugdíjkorhatár elérése időpontjától jogosult a megélhetéshez elegendő mértékű nyugellátásra.

25. Minden olyan személy, aki elérte a nyugdíjkorhatárt, de nem szerzett jogot öregségi nyugdíjra, vagy más, a megélhetését biztosító ellátásra, a szükségleteihez mérten megfelelő támogatásra, orvosi és társadalombiztosítási ellátásra jogosult.

FOGYATÉKOSOK

26. Minden fogyatékos embernek – függetlenül a fogyatékosága okától és jellegétől – a társadalmi és szakmai beilleszkedésének elősegítése érdekében tényleges kiegészítő támogatást kell biztosítani.

Ezeknek az intézkedéseknek, összhangban a támogatottak adottságaival, különösen a szakképzésre, a munkaegészségügyre, a mobilitásra, a közlekedési lehetőségekre és a lakáspolitikára kell vonatkozniuk.

MÁSODIK CÍM

A Charta végrehajtása

27. A tagállamoknak fokozott a felelőssége, hogy összhangban nemzeti gyakorlatukkal, különösen a jogalkotás és a kollektív szerződések segítségével biztosítsák a Chartában foglalt alapvető szociális jogokat, valamint végrehajtsák a belső piac zavartalan működéséhez elengedhetetlen szociális intézkedéseket, amelyek a gazdasági és szociális kohéziós stratégia részét képezik.

28. Az Európai Tanács felhívja a Bizottságot, hogy a Szerződésben foglalt hatásköre alapján, a lehető legrövidebb időn belül tegye meg javaslatait azon jogok hatékony végrehajtását elősegítő jogi eszközökre, amelyek a belső piac kiteljesedésével a Közösség hatáskörébe tartoznak.

29. A Bizottság minden év utolsó három hónapjában jelentést készít a Charta alkalmazásáról a tagállamokban és az Európai Közösségben.

30. A Bizottság az éves jelentését megküldi az Európai Tanácsnak, az Európai Parlamentnek, valamint a Gazdasági és Szociális Bizottságnak.

Fordította Gyulavári Tamás, Peszlen Zoltán

Farkas Anna–Nemes Gusztáv

Szezonon kívül és belül

avagy munkakeresés, munkavállalás
és családi gazdálkodás egy üdülőövezetben

Bevezetés

Az alábbi tanulmány alapjául szolgáló vizsgálat Balatonbogláron, a szezonális foglalkoztatás és munkanélküliség szélesebb körű kutatása keretében készült.* A kutatás főkérdése az volt, *hogy a szezonális foglalkoztatás, mint az általánostól eltérő alkalmazási forma, az utóbbi években milyen szerepet játszik a helyi lakosság életében és családi gazdálkodásában.* Húsz munkavállalói interjút készítettünk 1995 decembere és 1996 áprilisa között. Az interjúk többsége a helyi Munkaügyi Kirendeltségen, kisebb részük az interjúalanyok otthonában készült. A megkérdezetteket a kirendeltség dolgozóinak segítségével választottuk ki a nyilvántartásban szereplő munkanélküliek közül.¹ A mintaválasztás elsődleges kritériuma az volt, hogy a válaszadók az elmúlt öt-hat évre visszamenőleg rendelkezzenek szezonális munkavállalói tapasztalatokkal.

A következőkben sorra vesszük az általunk megkérdezett munkanélküliek körében tapasztalt munkavállalói stratégiákat, bemutatjuk, hogy az interjúalanyok családi gazdálkodásában milyen szerepet játszik a szezonális munkával szerzett jövedelem, hogy a munkabéren kívül milyen egyéb jövedelmek vannak és hogy a családi hálózatokon belül a segítségnyújtásnak milyen formáival találkoztunk.

Az egész kutatás legfőbb tanulsága talán a feltárt élettörténetek sokszínűsége. Balatonboglár nem átlagos település, a város egész gazdasága nagymértékben épül az idegenforgalmi szezon által nyújtott lehetőségekre, ráadásul a mintaválasztás során is kifejezetten szezonális munkásokat kerestünk. Azt vártuk, hogy ezen a helyen egy ilyen speciális mintában az életutak – legalábbis a munkavállalás aspektusait tekintve – meglehetősen hasonlítani fognak egymáshoz. Ezzel szemben az interjúk készítése és elemzése során a szezonális munkán belül és azon kívül is az élethelyzetek és lehetőségek olyan, nem várt sokféleségével találkoztunk, hogy ez az előzetes hipotézisünk megváltoztatására késztetett bennünket.

* A kutatást a „Közösen a Jövő Munkahelyeiért” Alapítvány számára Simonyi Ágnes vezette.

Először is az idegenforgalom mellett a mezőgazdaság és az építőipar is bekerült a képbe mint szezonálisan munkalehetőséget jelentő gazdasági ágak. Ezek az idegenforgalomtól gyökeresen eltérő képzettséget, készségeket igényelnek, és így esetenként munkát, bevételt biztosíthatnak a lakosság azon részének is, amelynek az idegenforgalmi szezon munkapiacán nem jut hely.

Emellett nagyon változatos volt az idegenforgalmon, kereskedelmen belül dolgozó interjúalanyaink munkahelyi pályafutása is. Meglepő volt számunkra, hogy egy aránylag kicsi és ilyen speciálisan kiválasztott mintában a takarítónőtől és az udvarostól kezdve az üdülővezetőn és jogászon keresztül a régi „gebines” kocsmárosig és az új típusú, szép reményekkel induló fiatal vállalkozóig mindenféle rendű és rangú ember szerepelt.

Elemzésünk eredménye már csak a minta nagysága és a kiválasztás módja miatt sem lehet valamiféle egységes tipológia. A legtöbb, amit tehetünk, hogy a legjellegzetesebb és a legérdekesebb történetek bemutatásával, valamint az általunk felismerni vélt összefüggések vázolásával megpróbálunk képet adni a Balaton-parti városka életének egyik fontos aspektusáról.

Az interjúalanyok élethelyzetének és munkapiaci lehetőségeinek viszonyáról szóló fejezetben írunk az iskolai végzettség, a szakmai tapasztalatok, a szociális kapcsolatrendszer szerepéről; a kérdezettek munkavállalói habitusáról, stratégiáiról; a szezonális foglalkoztatáshoz fűződő személyes viszonyokról; arról, hogy hogyan tudják kihasználni a munkaügyi ellátórendszer által felkínált lehetőségeket; valamint arról, hogy életpályájuk jelenlegi irányultsága szerint a munkavállalók a leszakadó, a stagnáló vagy a várhatóan felemelkedő csoportokba tartoznak-e.

Munkavállalói típusok, stratégiák

Iskolai végzettség és elhelyezkedés

Az iskolai végzettség és az elhelyezkedési lehetőségek közti kapcsolatról azt mondhatjuk, hogy első pillantásra szinte semmilyen összefüggést nem lehet köztük felfedezni. Néhány kivétellel minden válaszdó – korra, nemre, képzettségre, munkahelyi előéletre való tekintet nélkül – jelenleg az idegenforgalomban, annak is leginkább a szezonális részében dolgozik, jellemzően valamelyik üdülőben, panzióban, esetleg étteremben, a vezetőtől a takarítóig mindenféle elképzelhető munkakörben.

A mintában hat férfi és tizennégy nő szerepelt, közülük ötven 26 év alattiak (tehát a munkapiácra még igen kevés tapasztalattal rendelkeznek), hatvan 27–40 év közöttiek (a munkavállalás szempontjából a legkeresettebb korosztály), kilencen pedig 41–52 év közöttiek (az idősödő korosztályhoz tartozók). A megkérdezettek közül ötnek csak általános iskolai végzettsége volt (egy válaszdó csak hat osztályt végzett el), heten szakmunkásképzőt végeztek, hét érettségizett (öt szakközépiskolai), és egy felsőfokú végzettségű személy került a mintánkba.

Azok, akik csak az általános iskolát végezték el, valamennyien az idősebb generáció tagjai közül kerülnek ki. Ők már régen is főleg segéd- és betanított

munkákat végeztek (takarító, varrónő stb.), de mindegyiküknek volt már valamiféle (éves vagy szezonális) munkavállalói tapasztalata az idegenforgalomban korábban is. A hagyományos munkaerőpiac összeomlásáig éves állásokban dolgoztak, állandó munkájukat 1991/93 között veszítették el. Azóta többségük a szezonban dolgozik, csupán egyiküknek sikerült egy egész évben üzemelő üdülőben takarítói álláshoz jutnia. Bár a többieknek vajmi kevés reményük van egész éves állásra, a szezonban annak ellenére nem okoz gondot számukra az elhelyezkedés, hogy képzetlenek, viszonylag idősek és a munkabírásuk is romlik, hiszen a vendéglátásban még mindig segédmunkásokból van a legnagyobb kereslet.

A megkérdezettek többségének van valamilyen szakképzettsége, sokuknak érettségije is. Azok, akik szereztek valamilyen szakképesítést, két kivétellel hosszabb-rövidebb időre mindannyian el is helyezkedtek a szakmájukban. A két kivétel két olyan fiatal, akik már a változások után kerültek a munkaerőpiacra, és mivel tanult szakmájuknak nem vették hasznát, rögtön más területen kellett munkát keresniük. (Egyikük mezőgazdász, ő a BB-nél lett rakodómunkás, másikuk gyors- és gépfűró, ő pedig egy butikban lett eladó.)

Azok közül, akiknek sikerült az eredeti szakmájuknak megfelelő munkakörben elhelyezkedni, mindössze hárman vannak ma is ugyanazon a pályán. Mindannyian viszonylag fiatalok, egyikük vendéglátós, másikuk kereskedelmi végzettségű, harmadikuk pedig építőipari szakmunkás, vállalkozó (az ő esete egészen különleges, a későbbiekben még visszatérünk rá). A többiek tanult szakmájuktól függetlenül valamennyien a vendéglátásban dolgoznak. A kereskedelmi végzettségűek és a szakközépiskolai vagy gimnáziumi érettségivel rendelkezők (beleértve az egyetlen felsőfokú végzettséggel – jogi diplomával – rendelkező személyt is) egy kivétellel mindannyian viszonylag jobb szezonális állásokban vannak (felszolgáló, fizetőpincér, szakács, recepció). Azok a szakmunkások, akik egészen más szakterületekről kerültek ide, az általános iskolai végzettségűekhez hasonló segédmunkás munkakörökben dolgoznak.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az iskolai végzettség és az előzetes tapasztalat nem elsősorban abban a kérdésben számít, hogy valaki talál-e munkát vagy sem, hiszen az egész éves álláshoz csak kivételes szerencsével vagy nagyon jó kapcsolatokkal lehet hozzájutni, valamilyen szezonális állást pedig mindenki talál, aki akar. A képzettség szerepe inkább ott mutatkozik meg, hogy akik viszonylag több iskolával vagy kereskedelmi, esetleg vendéglátóipari végzettséggel és tapasztalattal rendelkeznek, azok előbb-utóbb általában jobb állásokba kerülnek.

A kapcsolatok jelentősége a munkavállalásban

A munkalehetőségek beszűkülésével még inkább felértékelődött a kapcsolati tőke szerepe a munkavállalásban, különösen igaz ez egy olyan kisvárosban, mint Balatonboglár. Általános vélemény volt, hogy kapcsolatok nélkül szinte lehetetlen elhelyezkedni, interjúalanyaink többsége külön kérdés nélkül is

említést tett arról, hogy az utóbbi öt-hat évben többnyire ismeretségeik segítették őket álláshoz.

Az életkorból, illetve a munkavállalói múlt hosszából adódóan azonban jelentős különbségeket találtunk a fiatalabb és az idősebb korosztály között a kapcsolatok jellegének tekintetében. Az idősebb válaszadók leginkább a volt kollégák, barátok közbenjárásával jutottak új munkahelyhez. A fiatalab-
bak ezzel szemben főként családi kapcsolataikra számíthattak. Ez az esetek egy részében azt jelentette, hogy valamelyik rokonuk vagy a „partnerük” alkalmazottként vitte be őket a saját vállalkozásába illetve a munkahelyére, más esetekben pedig a fiatalabb generáció tagjai a legközelebbi családtagok (szülők, testvérek, feleség stb.) ismerőseinek, volt kollégáinak révén jutottak álláshoz. (Vagyis az idősebbek egyszerűen a fiatalok rendelkezésére bocsátották a saját kapcsolathálózatukat a munkavállalás érdekében.)

L. 26 éves fiatal nő, 5 éve él együtt élettársával és annak 10 éves kislányával Fonyódligeten. Legmagasabb iskolai végzettsége gimnáziumi érettségi. Fiatal kora ellenére már több munkahelyen is dolgozott, két kivétellel minden állását az idegenforgalmi szezonban találta. Többnyire felszolgálóként alkalmazták különböző boglári üdülőkben. Élettársa közbenjárásával 1994 óta minden szezonban szállodavezetőként dolgozik Fonyódligeten, a volt LKM üdülőben, ahol az élettárs az üdülő vezetője. Munkaköre főként szervezési és rendfenn-tartási feladatokból áll, többek között például ő felel a személyzet megfelelő munkájáért. Ez mindenképpen előrelépést jelent a korábbi beosztásaihoz ké-pest, s hála „családi kapcsolatának”, most kötetlen munkaidőben, magasabb fizetésért dolgozik, mint azelőtt.

*V. és B. mindketten középkorúak. Egyikük képzetlen, másikuk szőlő- és borkészítő szakmunkás, a rendszerváltás előtt mindketten évekig dolgoztak ugyanazonokon a helyeken. 1992-ben mindketten elvesztették éves állásukat és átkerültek a szezonális foglalkoztatásba. B. egy ismerőse révén éppen talál-kozáskor jutott új álláshoz, 1995. december 1-jétől határozatlan idejű szerződéssel alkalmazták Balatonboglár egyetlen egész évben üzemelő üdül-
lőjében, egy nyugdíjba vonuló munkaerő helyén. V. 1994. július 1-jétől sze-
zonális közhasznú foglalkoztatottként dolgozik a fonyódligeti Polgár Gyer-
meküdülőben. A munkahelyet ő is egy ismerősön keresztül találta, az üdülő
gondnoknője értesítette a megüresült takarítói állásról.*

Az interjúk között arra is találunk példát, hogy milyen nehéz úgy boldo-
gulni a mai munkaerőpiacon, hogy valakinek sem olyan barátai, sem család-
tagjai nincsenek, akik segíthetnék munkához jutni, és nincsenek korábbi
munkahelyi kapcsolatai, vállalkozási tapasztalatai sem. Alábbi válaszadónk
életpályája különösen jól illusztrálja a teljes gyökértelenség, a körülmények-
nek való kiszolgáltatottság állapotát:

*H. 29 éves lány, 1990 szeptemberében települt át Erdélyből Magyarországra. Legmagasabb iskolai végzettsége faipari szakközépiskola, szakmája műbútor-
asztalos, Balatonbogláron egy távoli rokon családnál lakott, szívességből,
1992 júniusáig. Ekkor, mivel sikerült munkát találnia, és mivel a rokonoknál
kezdett kínossá válni a helyzete, albérletbe költözött, ott él azóta is.*

*Áttelepezését követően kezdetben nem talált munkát (tanult szakmájában
egy nőnek teljesen lehetetlen elhelyezkedni Magyarországon), első munkahe-
lye egy fagyfaltozó volt, ahol 1992 májusától feketén dolgozott, hét hónapig.*

Decemberben egy könyvesboltban helyezkedett el eladóként. Itt csak egy hónapra alkalmazták, de ígéretet kapott, hogy ezután a bolt tulajdonosának kerámiaműhelyében kap majd munkát. A műhelyben figurákat öntött gipszből, ami nagyon komoly fizikai megterheléssel járt. Szombaton és vasárnap is dolgoztak, ilyenkor az ország különböző piacaira vitték az árukat. A munka nagyon nehéz volt, és az állandó piaci fagyoskodás miatt egészségügyi problémák is adódtak, így 1995 júniusában közös megegyezéssel felmondott.

Néhány hét munkanélküli ellátás után a munkaügyi központ közvetítésével sikerült eladóként elhelyezkednie egy ruházati boltban, Bogláron. A vállalkozó éves munkahelyet ígért, de végül is csak a szezonban foglalkoztatta, ősztl a fia feleségének kellett a hely, így elküldték, és az interjú felvételének időpontjáig nem sikerült újra munkába állnia.

H. gyökértelenségét bizonyítja, hogy a megkérdezettek között egyedül ő gondolkodott a lakhelyváltáson. Elképzelései szerint egy nagyobb városban (Budapest, Kaposvár) jobb esélyei lennének az elhelyezkedésre, mert „ott nemcsak ismerősi alapon lehet munkát találni, mint erre felé. Ott igazi hirdetések, igazi ajánlatok vannak, ha bemegy valahová, nem rögtön azt nézik, hogy ki fia-borja vagy, hanem azt, hogy mit tudsz...”

A munkavállalói habitus

A válaszadókat a foglalkoztatási biztonsághoz, valamint a munkavállalás különböző formáinak előnyeihez és hátrányaihoz való viszonyulásuk szerint két alapvetően különböző csoportra osztottuk: régi és új típusú munkavállalókra.

A RÉGI TÍPUSÚ MUNKAVÁLLALÓI HABITUS

Ha e csoport tagjainak munkavállalói hozzáállását egyetlen mondatban kellene jellemeznünk, akkor azt mondhatnánk, hogy számukra a legfontosabb a foglalkoztatás biztonsága. Ők, bár akadnak köztük fiatalok is, többnyire azok közül a középkorú vagy idősebb interjúalanyok közül kerülnek ki, akik munkavállalói tapasztalataik többségét még a „boldog szocialista békeidőben” szerezték. Évekig, esetleg évtizedekig ugyanazon a munkahelyen dolgoztak, megszokták, hogy nem kell az elbocsátástól tartaniuk, hogy szabadnapjuk, ebédidejük, fizetett szabadságuk van, hogy nem kell aggódniuk a TB-jük vagy a nyugdíjjárulékuk miatt, egyszóval hogy a dolgok a „normális” kerékvágásban haladnak. Számukra a régi, szezonális foglalkoztatásba tett kiruccanások csak rövid időre szóltak, ahonnan mindig volt visszatérés valamilyen hagyományos munkahelyre.

Ezeket az embereket igen nehéz feladat elé állította a munkaerőpiac gyökeres megváltozása. Éves állásaik megszűntek vagy szezonálissá alakultak, néhány esetben pedig egészségi állapotuk romlása miatt kellett régi helyükről leköszönniük. Többségük azóta is folyamatosan próbál menekülni a szezonális foglalkoztatás bizonytalansága elől, éves állást keres, vagy ha arra nincsen reménye, akkor legalább olyan nyári munkahelyet, ahová évről évre minden szezonban visszatérhet. Ennek érdekében, a lehetőségek szerint próbálnak nem „maszekoknál”, hanem inkább nagyobb, esetleg állami üdülőkben vagy régóta működő kereskedelmi, vendéglátóipari egységekben elhe-

lyezkedni. Ezeken a helyeken talán valamennyivel kevesebbet keresnek, viszont sokkal inkább biztonságban érezhetik magukat. Nem tudnak, talán nem is akarnak alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez, legfőbb vágyuk egy akár rosszul fizető, de biztonságos egész éves munkahely.

B. 46 éves nő, legmagasabb iskolai végzettsége 8 általános. Első munkahelye 1966-tól a balatonboglári tanács kertészete volt, ahol segédmunkásként dolgozott 15 évig. Közben csak egyszer próbált szerencsét máshol, 1970-ben fél évig a GANZ-MÁVAG lellei üdülőjében dolgozott felszolgálóként, havonta megújított szerződéssel.

1982-ben magasabb fizetésért hagyta ott végleg a kertészetet, a Boglári Általános Iskolában helyezkedett el mint takarítónő. Innen tíz év után egészségügyi okokból kényszerült eljőnni. Ekkor egy volt kolléganője hívta az MKM Jóléti és Szociális Intézmények szezonálisan működő balatonlellei üdülőjébe. Mivel B. úgy látta, hogy nincs már esélye éves állásra, elfogadta ezt az ajánlatot. Az üdülőnél négy szezont töltött határozott idejű szerződésekkel, áprilistól szeptember-októberig, a köztes időszakokban regisztráltatta magát a kirendeltségen, és munkanélküli járadékot kapott. 1995 novemberében eljárási jogosultsága lejárt, s hogy ne kelljen jövedelempótlóra mennie, elhelyezkedett egy helybéli magánvállalkozónál, ahová a munkaügyi központ közvetítette ki (élelmiszereket kellett csomagolni). Eredetileg májusig akart itt dolgozni, majd újra munkába állt volna az üdülőben. Időközben azonban „nagy szerencse” érte: egy ismerős segítségével egész éves takarítói állást kapott a Boglári Vasutas Üdülőben.

B. megkönnyebbülve mesélte, hogy mennyire örül új munkahelyének, mivel a vállalkozónál töltött másfél hét negatív élményt jelentett a számára. „Az ígéret éves állásról, napi nyolcórás munkaidőről, 15–25 ezer forint közötti nettó fizetésről szólt, ehhez képest nem kötöttek velünk szerződést, már a harmadik naptól 70 forintos órabérért, két műszakban, 12 órában kellett dolgozni, és a plusz óráért nem járt túlórapénz.” B. valószínűleg a MÁV-üdülőben sem keres majd lényegesen többet, de ott legalább kiszámítható feltételek, jobb munkakörülmények és biztos szerződés várják.

AZ ÚJ TÍPUSÚ MUNKAVÁLLALÓI HABITUS

Az ebbe a csoportba sorolható válaszolók néhány idősebb „balatoni ösvállalkozó” kivételével valamennyien fiatalok, akik munkavállalói tapasztalataik nagy részét a nyolcvanas évek közepe óta eltelt időszakban szerezték. Rögtön pályájuk elején megcsapta őket az „új idők szele”, és kénytelenek voltak hozzászokni a bizonytalansághoz. Könnyen váltanak, sokféle tapasztalatuk és gyakran több különböző szakképzettségük is van. „Aktívan keresik a helyüket”, ha valahol nem fizetnek eleget, vagy rosszak a munkakörülmények, onnan maguktól továbbállnak. Nem kötelezik el magukat túlságosan hosszú időre. Sokan közülük persze szeretnének éves állást, de olyan is akad, aki egyáltalán nem bánja, hogy csak szezonálisan tud elhelyezkedni. („Dolgozunk nyáron eleget, így legalább télen pihenhetünk egy kicsit.”)

A magasabb fizetés vagy a kvalifikáltabb munka számukra fontosabbak a biztonságnál, így gyakran a „maszekok” által felkínált bizonytalanabb, de jobb állásokat választják. Valószínűleg nem véletlen, hogy minden olyan válaszadó, akit a különböző jegyek alapján a felemelkedőben lévők közé

soroltunk, ebből a csoportból került ki. Ők azok, akik ki tudják használni megszerzett ismereteiket és kapcsolataikat, s akik a szezonális munkát sem a hátrányai, hanem inkább a pozitívumai felől közelítik meg.

Talán az összes válaszadó közül A. képviseli a leginkább az új típusú munkavállalói habitust:

A. 24 éves nőtlen férfi, nem tartozik a hagyományos értelemben vett szezonmunkások közé. 1989-ben kapott szakmunkás-bizonyítványt mint gépszerező, karbantartó és lakatos. A Fonyódi Építőipari Szövetkezetenél helyezkedett el, mivel azonban sem a fizetésével, sem a munkatársaival nem volt elégedett, 4 hónap elteltével otthagya ezt az állást. („Dogmatikus időséssel voltam összezárvva, reggel nyolctól délután négyig. Komolytalan hely volt, ott már akkor se tudtak munkát adni.”) Munkaviszonya bejelentett volt, havi 4000 Ft-ot keresett.

Egy héttig se volt munka nélkül, egyik barátjának édesapjánál kezdett dolgozni, annak balatonfenyvesi lakatosműhelyében. Munkaideje napi 9–10 óra volt (többnyire szombaton is dolgoztak), a főnöke minden nap vitte és hozta Boglárról Fenyvesre. Teljes ellátást és heti 3000 Ft fizetést kapott, a vállalkozó feketén foglalkoztatta.

1991-ben A. egy németországi munkalehetőség miatt fél évre megszakította munkaviszonyát a fenyvesi maszeknál. Hamburgban dolgozott egy dunaiújrósi vállalkozó brigádjában, aki feketén alkalmazta. Havi 2000 márkát keresett, emellett fizették a szállását és havonta egyszer a hazautazását.

Egy év katonáskodás után 1993 áprilisától szeptember végéig barátnője édesanyjának testvérénél, egy pécsi vállalkozónál talált munkát. („Adódott a szezonméló.”) Két hónapig pavilonokat építettek a parton, valamint strandkarbantartási munkákat végeztek („ez univerzális munkaerőt kívánt, kőművesnek, asztalosnak és villanyszerelőnek kellett lenni egy személyben”); majd júniustól egy játékteremben kezdett dolgozni. Munkaideje ebben az időszakban napi 12 óra volt, 30–35 ezer Ft fizetést kapott tisztán, bejelentve minimálbérre volt a szezon idejére.

1993 októberétől 1994 decemberéig A. Pécsen vállalt munkát, egy építőipari kft. megbízásából. (Ezt a munkahelyét úgy szerezte, hogy egy sörözés alkalmával megismerkedett a kft. vezetőjével, aki munkát ajánlott neki náluk.) Napi 13–14 órát dolgoztak. Bár a kft. bejelentette őket, de szinte mindig akadt szombat-vasárnapra is munka, amit zsebbe fizettek, napi 5000 forintjával. A havi fizetése elérte a nettó 100–120 ezer Ft-ot is. Szállást általában az éppen készülő épületekben kaptak.

Innen egy újabb németországi munkaajánlat miatt jött el, egy hirdetésben kerestek magyar szakmunkásokat, családi házak építéséhez. A munka másfél hónapig tartott, a munkavállalás hivatalos úton zajlott (lakásbejelentés, biztosítás). A. a munkálatok befejeztével hazajött Magyarországra, ám erről a lépéséről ma már így nyilatkozik: „Kár volt annyira sietnem haza a 3400 márkámmal. De hát akkor még voltak ambícióim az itthoni dolgokkal kapcsolatban...”

Hazatérte után 1994 májusában a már említett pécsi vállalkozóval és egy társával közösen önálló vállalkozást indítottak, jelenleg is ebben dolgozik. A kezdeményezés két fő tevékenységi körre terjed ki. Egyrészt minden év májusában ők végzik a fonyódi strand „beüzemelését” (például villanyszerelés stb.), és a strand területén egész évben működő diszkónak is ők a technikai felelősei. Másrészt egy lakatosműhelyt üzemeltetnek Fonyódon, a Városgaz-

dálkodási üzem épületének két helyiségében. A termeket bérlik, a Városgazdálkodás tulajdonában lévő gépeket megvásárolták („A környék legjobban felszerelt műhelye” – mondja erről A.). A vállalkozás a pécsi férfi nevén fut, övé a befektetett tőke legnagyobb része. Ő a gazdasági ügyek intézője, például a megtermelt összegből ő fizeti a bérleti díjat, a fizetéseket stb. A. és társa némi pénzzel és a gépek egy részének megvételével járult hozzá a vállalkozás beindításához, ők hivatalosan alkalmazottaknak számítanak, minimálbérre vannak bejelentve, de a gyakorlatban hárman közösen vezetik a céget. Összesen hatan dolgoznak együtt, munkaidejük, fizetésük a megrendelések függvénye. A vállalkozás nem megy rosszul, de ehhez nagyon sokat kell dolgozni, és energiájuk jelentős részben gyakran nem is a munkára, hanem az „ügyeskedésre”, a betarthatatlan szabályok kijátszására megy el. („Kezdenek belőlem kivesszini az ambíciók, és szerintem az a legrosszabb, ha az olyan is, aki szeret valamit csinálni, megutálja. Itt valahogy senki nem mondja azt fentről, hogy mindenki csinálja, amihez ért, és azt csinálja becsületesen. Így nekem még nem éri meg megszüntetni a fekete melót, mi is dolgozunk számla nélkül. Vannak barátaim, pénzem is van, de nincs idő szórakozni, pedig igényem lenne rá. És akkor én még jól állok a többiekhez képest, nem szólhatok egy szót sem.”)

A. a nehézségek ellenére jól elboldogul az új típusú munkaerőpiacon, ízig-vérig a mai idők gyermeke. Addig vitte a függetlenedésben, hogy ma már csak „hivatalosan” számít munkavállalónak, a gyakorlatban inkább vállalkozónak kellene mondanunk, aki mások számára is munkalehetőséget teremtet. Ráadásul ő nem azon a területen mozog, amelyen szinte mindenki más, akivel találkoztunk ebben a városban. Balatonbogláron a vállalkozás mint a munkavállalás kudarcaiból kivezető, esetleges lehetőség benne van az emberek tudatában. Amikor további terveikről, lehetőségeikről kérdeztük őket, jóformán valamennyi interjúalanyunk – még a legszerencsétlenebb, legnehezebb sorsú is – előállt valamiféle vállalkozási ötlettel, amit, ha lenne hozzá pénze, ereje, ideje, akkor megvalósítana. Ezek az ötletek azonban mind valamiféleképpen az idegenforgalomhoz, vagyis a vendéglátáshoz, illetve a kereskedelemhez kapcsolódtak. A. ezzel szemben az építőiparban, ebben az egyébként mély válságban lévő ágazatban rendelkezik jól működő, új vállalkozással. Vagyis a vállalkozást mint ismerős viselkedési mintát, a saját képzettségéhez, adottságaihoz alakította, így sikerült függetlenednie a munkaerőpiactól.

Találkoztunk olyan, nagyon fiatal munkavállalóval is, aki eddigi pályafutása során csupa új típusú helyen, különböző kisvállalkozóknál, a szezonális foglalkoztatásban dolgozott, mégsem nevezhetjük „új típusú” munkavállalónak, hiszen nem tudta kihasználni az ebből adódó esetleges előnyöket, csak a hátrányokból (bizonytalanság, rossz munkakörülmények stb.) részesült, és amikor alkalma adódott a váltásra, akkor az idegenforgalmi szezonális munkát örömmel feladta egy régi típusú, betanított ipari munkahelyért.

Sz. 21 éves lány, 1991-ben fejezte be a gyors- és gépfűző szakiskolát. Miután nem sikerült elhelyezkednie, fél évig a pályakezdők munkanélküli segélyét kapta.

Először 1992 júliusában egy boglári butikosnál talált munkát, aki maszek

eladóként alkalmazta. Munkaideje reggel kilenctől este hétig tartott, szombat-vasárnap is dolgozott. Fizetése 10 000 Ft volt, s a tulajdonos nem jelentette őt be. Szeptemberben éves állásra kapott ígéretet egy balatonlellel kft. tulajdonosától, akinél édesapja is dolgozott. A férfi zöldséglerakatot üzemeltetett, ide hívta Sz.-t adminisztrátori, eladói munkakörbe. A munkaidő 7-től 16 óráig tartott, szombat-vasárnap is dolgoztak. Sz. nettó 12 000 Ft fizetést kapott, útiköltségét nem térítette a tulajdonos, busszal járt át Lellére. A munkaszerződés határozatlan időre szólt ugyan, de a lerakat 5 hónap múlva, tavasszal bezárt, így Sz. ismét munka nélkül maradt.

Márciusban egy boglári non-stop sörözőbe vették föl pultosnak, a vállalkozó feketén alkalmazta. Egy hónap elteltével Sz. maga vált meg ettől a munkahelyétől: „A főnök óriási hiányt akart rám bizonyítani, aminek semmi alapja nem volt.” Következő munkaviszonya szintén nem volt hosszú életű: 1993 áprilisában egy boglári butikos alkalmazásába került (napi 4 órára volt bejelentve), munkaideje 8–18 óráig tartott, nettó 12 000 Ft fizetésért dolgozott, heti hét napot. Egy hónap múlva visszahívták a lellel kft.-hez, itt 1993 májusától 1994 februárjáig dolgozott újra, de valójában csak decemberig volt tényleges munka a leraktnál. Havonta 12 500 Ft-ot fizetett a tulajdonos, a január-februári fizetést csak februárban kapta meg, egy összegben. Arról, hogy miért jött el erről a munkahelyéről, az alábbiakat mondta: „Nekem fontos volt, hogy havonta kifizessen.”

Ezután két hónapig ismét járadékot kapott, majd egy fagyizóban helyezkedett el Balatonbogláron, ahol pultosként dolgozott, 1994 októberéig. Szerződése határozatlan időre szólt, de már munkába állásakor lehetett tudni, hogy csak a szezonra alkalmazzák.

1994. október 6-ától 1995. január 3-áig újra munkanélküli járadékot kapott, ekkor ellátása lejárt. Jövedelempótló támogatást kérvényezett, amit öt hónapon át folyósított számára a Polgármesteri Hivatal. 1995 májusában aztán felszólítást kapott közhasznú munkavégzésre, amit visszautasított. „Megszüntették a jövedelempótlómat, mert nem akartam elmenni utcát söpörni, meg állomást takarítani” – meséli a történeteket.

1995 júniusától a szezon végéig a boglári mozi pénztárosaként dolgozott, 4 órás részfoglalkozásúként alkalmazták. Szeptemberben újra igényelte a munkanélküli járadékot és a jövedelempótló támogatást, de kérelmét elutasították, így egészen decemberig semmilyen jövedelemmel nem rendelkezett.

Sz. 1996. január 3-ától a fonyódi Foritron Kft. alkalmazottja. A finommechanikai üzeme a Philips cég tulajdona, belga érdekeltséggel működik. Három hónap próbaidőre vették föl, addig bruttó 90 Ft-os órabért kapott. Ha megfelel a munkája, akkor véglegesítik, és 123 Ft-os bruttó órabérért dolgozhat majd egész évben. Betanított munkát végez napi 8 órában, két műszakos munkarendben. Azt mondja erről, hogy ha meghosszabbítják a szerződését, akkor mindenképpen marad, örülne már egy éves állásnak. Elmeséli, hogy milyen furcsa neki a mostani bejelentett munkahelyén például, hogy van ebédidő és a hétféjei szabadok. („A maszeknál ettiünk, ha tudtunk.”)

Személyes viszonyulás a szezonális foglalkoztatáshoz

Az interjúk készítése során arra is kíváncsiak voltunk, hogy a kérdezettek milyen okok következtében vállalták a szezonális foglalkoztatással járó hátrányokat.

Az alapvető hozzáállás ehhez a kérdéshez az volt, hogy mindenki szívesebben dolgozna biztonságos, jól fizető, éves állásban, mint a bizonytalan, „stresszes” és meglehetősen rövid idegenforgalmi szezonban. Ez azonban néhány szerencsés eset kivételével interjúalanyaink számára elérhetetlen vágy marad. A kérdezettek egy része mára beletörődött ebbe a helyzetbe. Mások, főleg fiatalok és középkorúak, ma is próbálnak kitörni a szezonális foglalkoztatásból. Ha felcsillan a remény egy éves munkahelyre, akkor otthagyják szezonális állásaikat, de többnyire végül mégis visszakerülnek az időszakos, nyári munkavállalók közé.

A kényszerű beletörődést, a „nekem már csak ez maradt” típusú magatartást kizárólag az idősebb, régi típusú munkavállalók körében tapasztaltuk. Eleinte ők is mindent megtettek azért, hogy egész évben legyen munkahelyük. Több esetben előfordult, hogy a hosszú évekig egy helyen dolgozó interjúalanyaink azért változtattak munkahelyet, mert éves állásuk szezonálissá alakult (például az üdülők szezonálissá alakításakor). Valamennyien a kisvállalkozók által ígért, egész éves szerződések reményében hagyták ott a régi helyüket, de „menekülési kísérletük” minden esetben kudarcra végződött. Szereztek néhány rossz tapasztalatot a vállalkozókkal kapcsolatban, és végül mégiscsak mindannyian a szezonális foglalkoztatásban kötöttek ki. Mára elfogyott az energiájuk, és nem is nagyon küzdenek a helyzet ellen.

Interjúalanyaink közül a legnagyobb tanulópénzt N. fizette egy remélt éves állás miatt.

N. egészen 1993-ig hosszan tartó éves munkaviszonyokkal rendelkezett, munkahelyi pályafutása során többnyire takarítónőként dolgozott. Legutolsó éves állása egy gyermeküdülőben volt, ahol csak nyáron kellett dolgoznia, de fizetését az egész évre egyenletesen elosztva kapta. 1993-ban a tábort eladták az eredeti tulajdonosok, az új üzemeltető pedig szezonálissá alakította. Az új rendszer szerint N. télen nem kapott volna fizetést, így a munkahelyváltoztatás mellett döntött. 1994 januárjától egy maszek ABC-ben helyezkedett el. Az üzlet tulajdonosa, egy vállalkozó házaspár egykor szintén a vasút alkalmazásában állt, innen ismerték egymást. N.-t mint bolti eladót vették föl. Állandó délutánosként dolgozott (14–22 óráig), bejelentve minimálbérre volt, kézhez 15 000 Ft-ot kapott havonta. Szabadság és szabadnap nélkül dolgozott, egészen 1994. augusztus 24-éig, amikor is tőle független okokból és munkáltatója „jóvóltából” N. nagyon nehéz helyzetbe került.

1994. augusztus 24-étől táppénzes ellátásra szorult, kezelése egy hónapig tartott. Táppénzbe vételének másnapján a főnöke felmondott N.-nek, majd rövid időn belül az is kiderült, hogy ugyan érvényes munkaszerződést kötöttek vele, de a vállalkozó pár nem fizetett utána társadalombiztosítási járadékot, így N. nem volt jogosult a táppénzre. Miután sem a felmondásról, sem eddigi munkaviszonyáról nem adtak írásos dokumentumot, N. pedig jövedelem nélkül maradt, végső elkeseredésében 1994 októberében bírósághoz fordult. Érvényes bírósági határozat 1995. február végén született az ügyben, ekkor sikerült megállapodniuk a követelt összeg (40 000 Ft) felének visszafizetésében. Ugyanekkor bírósági úton szüntették meg N. munkaviszonyát, így 1995. március 3-ától 1995. május 30-áig munkanélküli ellátásban részesült. Ekkor a kirendeltség segítségével sikerült újra munkába állnia, egy boglári magánpanzióban alkalmazták a szezon idejére mint szobaasszonyt. 1995 októberétől újra munkanélküli járadékot folyósított számára a kirendeltség. Szerette ezt

a helyet, a '96-os szezonban is itt fog munkát kapni: „Rendes a főnök és új bér van kilátásban.”

A történetek után N. érthető módon nagyon lesújtóan nyilatkozik a vállalkozókról: „Nagy hatalmuk van, ha nem dolgozol szabadnap és szabadság nélkül napi 8–10 órát, vagy esetleg beteg leszel, akkor pedig elmehepsz, mert van más helyetted! Sokan megteszik, hogy felveszik a dolgozót egy hónap próbaidőre, utána pedig elküldik és a kockázatot is vállalják. Az emberek pedig félnek, és inkább hallgatnak, mert örülnek, hogy van munkájuk. Tisztelet a kivételnek, de soknak csak a gyors meggazdagodás a célja, bármilyen gátlástalan eszközökkel.”

Találkoztunk néhány olyan személlyel is, aki jól érezte magát az „idegenforgalmi szezonális munkás” státusában, és ennek hangot is adtak az interjú során. Ők azonban kivételek, valamennyiüknek valamilyen különleges, személyes oka van arra, hogy kielégítőnek találja helyzetét.

A korábbiakban már említett L. (akit egész évben eltart az élettársa, a fizetését magára költetheti) például így nyilatkozott erről a kérdésről: „Én is jobban örülnék, ha lenne fix állásom, de az én szakmában nehéz éves munkát találni. Itt nem úgy van, mint egy nagyvárosban, hogy felülpsz a buszra és találsz munkahelyet. De az az igazság, hogy nyáron mindig van valami, és amíg kapok munkanélkülit, addig nem is keresek télen magamnak semmit... Eddig mindig volt valami tartalékom, amivel kihúztam májusig. Télen legalább több időm jut a gyerekekre meg a háztartásra, de ez ki is tölti az időmet.”

A 31 éves C. a rendszerváltástól 1995 szeptemberéig volt egy boglári üdülő vezetője. Kötetlen időbeosztásban dolgozott, és mivel 1989-ben a család építkezésbe kezdett, ez a munkahely ideális volt a számára.

„Nem volt olyan kötött, ha nagyon kellett, még a szezonban is tudtam egy kis időt szakítani a munkákra, a ház nagy része pedig a szeptembertől májusig tartó időszakban épült föl.” (Fontos megemlíteni, hogy az egész üdülőben neki volt egyedül határozatlan idejű munkaszerződése, és télen is kapta a fizetését.)

M. 24 éves, mezőgazdasági gépész. Különbféle „ipari-mezőgazdasági próbálkozások” után 1994-ben ő is az idegenforgalomnál kötött ki, barátnőjének szülei kínáltak a számára munkalehetőséget, a család által működtetett panzióban. M. mára benősült a családba, minden szezont a panzióban tölt a feleségével együtt, telente pedig munkanélküli járadékon van. Az elmúlt két évben többször is kaphatott volna éves állást, de anyagi okokból mégis megmaradt a szezonális keretei között.

M.-et az apósa minimálbérre jelentette be a június 1-jétől augusztus 31-éig terjedő időszakra, a valós fizetésről érdeklődve annyit tudtunk meg, hogy a nyári szezonból kb. 150 000 Ft tiszta jövedelme származott, ehhez jött még a kb. havi 10 000 Ft-ot jelentő borraivaló.

M. éppen találkozásunkkor kapott ajánlatot a kirendeltségtől egy felszolgálati állásra. Ekkor a járadékra való jogosultságából már csak egyetlen hét volt hátra. M. a szezonkezdésig szívesen dolgozna ezen a munkahelyen, de ennek érdekében taktikáznia kell, mert nyárra mindenképpen visszamegy dolgozni az após panziójába, ám ha ezt elárulná, akkor biztosan nem vennék

fel. „Ez éves állás lenne ugyan, de havi 15 ezret ígértek, én pedig legalább 30–40-et szeretnék keresni. Ennyi pénzért meg csak a szezonban találok munkát.”

Gy. középkorú nő, szakmája szerint bolti eladó. Utolsó rendes éves állását 1992-ben vesztette el (a boltot bérbe vevő vállalkozó tönkrement), azóta csak nyaranta dolgozik, az egyik megmaradt állami üdülőben. Ma már nem bánja, hogy egykor nem talált éves állást, jelenlegi munkahelyére minden nyáron visszamehet, számítanak rá, megbecsülik, így biztonságban érezheti magát.

„Ezt a helyet semmi pénzért nem adnám föl egy bizonytalan éves állásért, pedig olyat most is találhatnék. Én a boltos múltammal sok maszekot ismerek, tudom, hogy szinte soha nem úgy van, ahogyan ígérik. Nem jelentenek be, vagy egy hónap múlva elküldenek valamilyen ürüggyel például, hogy nem jó a munkád, vagy mondjuk kitalálják, hogy nincs forgalmuk és nem tudnak fizetni. Szóval én tartalékolok inkább a nyári pénzből, és ez így még mindig biztosabb, mint egy maszeknál elhelyezkedni.”

Kapcsolat a munkaiügyi ellátórendszerrel

Az interjúkban külön kérdéskört állítottunk össze, amelyben a megkérdezettek munkanélküli helyzetét mértük fel, az ellátórendszerhez fűződő kapcsolataikra kérdeztünk rá. Ennek alapján arról próbálunk meg képet adni, hogy interjúalanyaink milyen módon és mennyire tudatosan használták ki az ellátórendszer által felkínált lehetőségeket, vagyis a munkanélküli járadékot, a jövedelempótló támogatást, az aktív munkaerőpiaci programokat és a munkaközvetítést.

A kérdezettek egy kivételtől eltekintve valamennyien az 1991/95 közötti időszakban váltak először munkanélküliekké. (Egyikük már 1989-ben állástalanná vált.) Az azóta eltelt időszakban szinte minden válaszdónak sikerült már legalább egyszer elhelyezkednie. Ketten időszakos, alkalmi munkákat találtak, az esetek zömében azonban a szezon által kínált, határozott idejű munkaszerződések mozdították ki őket a munkanélküliség állapotából. Hatan mára kimerítették a járadékra való jogosultsági idejüket. Ők az önkormányzat jövedelempótló támogatását kapják, vagy azóta újabb szezonális munkavállalással jogot szereztek az ismételt, rövid időre szóló járadékfolyósításra.

Néhány – a jogosultsági időszak vége felé járó – kérdezettől tapasztaltuk, hogy milyen komoly önértékelési és egzisztenciális problémát jelent ez a helyzet számukra. Egyikük például annak ellenére, hogy biztos nyári állása volt, mégis elhelyezkedett egy rosszul fizető, rossz munkakörülményekkel járó éves állásba csak azért, hogy elkerülje a jövedelempótló támogatást.

Interjúalanyaink közül négyen vettek részt átképzésen (német középfokú nyelvtanfolyam, számítógépes tanfolyam, virágkötészet), többen pedig jelezték, hogy szívesen tanulnának valamit. Az alacsony iskolai végzettségűek közül többen megjegyezték, hogy az ő számukra alig van használható tanfolyam, az átképzések nagy részét azoknak szervezik, akiknek már amúgy is „több az iskolájuk”, érettségivel vagy szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkeznek.

A megvalósult átképzések közül legpozitívabban a nyelvtanfolyamról nyilatkoztak, lévén a nyelvtudás jól kamatoztatható a vendéglátós szezonban. A virágkötő-átképzés (a csak általános iskolát végzettek számára ez volt egyedül elérhető) szintén teremthet a jövőben munkaalkalmat az azt elvégző válaszadó számára, aki megemlítette, hogy a képzésen oktató „tanárok” közül többnek is van virágboltja a környéken, így ezekre a kapcsolatokra is számíthat. A számítógépes tanfolyamon szerzett ismeretek a kellő gyakorlat hiánya miatt egyelőre kevésnek bizonyultak az elhelyezkedéshez.

A válaszadók közül L. élt a legtudatosabban a felkínált tanulási lehetőségekkel. Már eddig is két, hasznos ismereteket közvetítő tanfolyamon vett részt (melyek ideje alatt természetesen nem munkanélküli járadékot, hanem átképzési támogatást kapott, amivel meghosszabbodott járadékfolyósításának ideje), és most készül a harmadik, a továbbiakra nézve valószínűleg jó lehetőségeket jelentő átképzésre.

1993-ban egy számítógép-kezelői tanfolyamot végzett el, majd 1994–95-ben középfokú német tanfolyamon vett részt. Ez utóbbiról nagyon pozitívan nyilatkozott. „Nagyon hasznos volt, bár igaz, hogy a tanfolyam után először meg se mertem szólalni, de utána egész jól sikerült elbeszélgetnem a vendégekkel. Mindenképpen szeretnék még németet tanulni...” L. a találkozásunkkor elmondta, hogy szeretne még elvégezni egy pedikűr-manikűr tanfolyamot Budapesten. A képzés időtartama tíz hét, költsége összesen kb. 32 000 Ft lenne, aminek fedezésére újra szeretné igénybe venni a Munkaügyi Központ támogatását. Elképzelései szerint az első évben még feketén, majd ha megérné, akkor később már vállalkozóként végezné ezt a tevékenységet Fonyódligeten (ott ugyanis még nincs hasonló vállalkozás). Télen ez lenne a fő jövedelme, nyáron visszatérne az idegenforgalomba, és a vállalkozást csak mel-lékállásban csinálná.

A kirendeltségtől munkaajánlatot összesen tíz interjúalanyunk kapott, volt, akit csak egy, volt, akit négy helyre is közvetítettek. A közvetítés öt vála-szólnál végződött munkaviszonnyal. Három alkalommal egész nyárra szóló szezonális munkáról volt szó, két esetben pedig egész éves munkaszerződést ígértek a munkáltató kisvállalkozók. E két utóbbi próbálkozás azonban nem volt sikeres, mindkét helyen olyan rosszak voltak a munkakörülmények és olyan alacsony volt a fizetés, hogy interjúalanyaink egy-két hét elteltével kiléptek ezekről a munkahelyekről. Az éves állásokra való közvetítések tehát nem jártak sikerrel, a Munkaügyi Kirendeltség elfogadható állásajánlatokat csak az idegenforgalmi szezon idején tudott kínálni, amikor a lehetőségek megnövekedése miatt amúgy is sokkal könnyebb munkát találni, mint a holt idényben.

Három megkérdezettnek közhasznú munkát ajánlott fel a kirendeltség, amihez eltérő módon viszonyultak. Egyik interjúalanyunk már második éve dolgozik egy üdülő szezonális közhasznú munkásként, a másik két esetben azonban válaszadóink megtagadták a közhasznú munkavégzést. Egyikük az egészségi állapotára hivatkozva következmények nélkül tehette ezt, másikuk-tól emiatt vonták meg a jövedelempótló támogatást.

Az interjúk alapján összességében megállapíthattuk, hogy minden válaszá-dó többé-kevésbé tudatosan használja az ellátórendszer kínálta lehetősége-

ket. A munkanélküli járadék vagy jövedelempótló támogatás a téli holt időszakok átvészeléséhez nyújt segítséget, ezt néhányan meg is fogalmazták: „...beosztottam a munkanélkülimet...”, „...ha más nem, akkor jövedelempótló lesz nyárig...”. Megélni ugyan nem lehet belőle, de ha meg tudnak termelni maguknak valamennyi élelmiszert, ha számíthatnak valakinek a segítségére, ha összefog a család, illetve ha a nyári bevételekből sikerül félretenni valamit, akkor ki lehet húzni vele a következő idegenforgalmi szezonig.

A járadék más formájú, sajátos felhasználására álljon itt egy extrém példa, a vállalkozó A. esete:

A. 1994 májusában két társával közösen egy összesen hat embernek munkát adó építőipari vállalkozást indított be. 1995. november 7-e óta részesül munkanélküli járadékban, ennek körülményeiről az alábbiakat mondja:

„Azt kérdezed, hogy miért vagyok én munkanélküli bejelentve? Takarékosági szempontból kellett megtenni ezt a lépést. Mi havi 6 ezret fizetünk ki személyenként a TB-nek. Most télre valahogy úgy összejöttek a dolgok, hogy egy embert el kellett volna küldenünk, mert nem tudtuk volna fizetni a havi 40–50 ezres fizetését. Erre gondoltuk mi azt, hogy mind a hatan bejelentkezzünk, és ha nem mi fizetjük a TB-t, akkor az pont ennek az embernek az egy havi pénze. Hát ezért vagyok itt. De nehogy azt hidd, hogy lent az előbb, várakozás közben nem láttam még legalább húsz ilyet, mondjuk akinek pecsenyesütője van a parton. Itt is tudják, hogy én dolgozom... Eddig fizettem én, most fizessenek ők!”

A munkapiaci státus alakulása

A Balaton környéke a hetvenes, nyolcvanas évekre a vállalkozások és főként az idegenforgalmi szezonra épülő vállalkozások bölcsőjévé vált. Abban az időben a szezonális munka a vállalkozások tulajdonosai és alkalmazottai számára is csak valamiféle pluszbevételt jelentett. Nagyon kevesen lehettek, akik egész évben a nyáron keresett pénzből éltek, hiszen éves állással már csak az általános foglalkoztatás elve miatt is mindenkinek rendelkeznie kellett. A nyári keresetből lehetett egész évben az átlagosnál magasabban tartani a család életszínvonalát, nagyobb értékű árucikkeket (autót, bútort, háztartási gépeket) vásárolni, építkezni, vagy a későbbi komolyabb vállalkozások alapját jelentő tőkét összeszoprolni.

Mára ez a helyzet a munkavállalók többségénél gyökeresen megváltozott. (Válaszadóink közül mindössze háromnak volt kilátása a közeljövőben éves állásra.) Sokak számára a szezonális munka már nem csupán plusz jövedelmet jelent, hanem a munkanélküli járadék vagy a jövedelempótló támogatás mellett gyakorlatilag az egyetlen bevételi forrást, amelynek hiányában a család gazdálkodása végképp zátonyra futna.

Az interjúalanyok munkahelyi pályafutása alapján a következő három csoportot különböztettük meg: a leszakadókat, a stagnálókat és a felemelkedőket.

A LESZAKADÓK

Ebbe a csoportba azok kerültek, akik reménytelenül lecsúsztak, kiestek a munkaerőpiacról. Nincs már esélyük arra, hogy képzettségüknek, tapasztalataiknak megfelelő munkát, netán éves állást találjanak. Helyzetükbe mára többé-kevésbé beletörődtek, és olyan szezonális munkákkal is megelégednek, amelyek több szempontból mélyen alatta állnak eredeti kvalitásaiknak és igényeiknek.

Erre a típusra példánk egy olyan, régi „új típusú” munkavállaló, aki hosszú pályafutása során nagyon sok mindent kipróbált, rengeteg tapasztalatot, készséget, ismeretséget szerzett, mára mégis elveszítette kezdeményezőképességét, nem tudja kamatoztatni régi képességeit, és az idegenforgalmi szezon munkásai közé került.

K. 51 éves, középiskolai tanulmányait élelmiszeripari technikumban végezte Budapesten, tartósító- és húsipari szakon. 1959-től 1976-ig hivatásszerűen focizott, a hetvenes években labdarúgóedzői képzést szerzett a Testnevelési Főiskolán. Sportpályafutásának befejeztével a kereskedelem és vendéglátásban dolgozott, az utóbbi területhez kapcsolódóan elvégzett egy üdülővezetői tanfolyamot is.

Munkaviszonyának kezdetétől sportállásokban dolgozott Budapesten és Debrecenben, egészen 1974-ig. Ekkor boglári származású felesége révén került a család a Balaton-parti városba. Az év decemberében apósa segítségével a Balatonfűszértnél helyezkedett el, raktárvezetőként dolgozott. 1975 áprilisában egy jobb állásajánlat miatt munkahelyet változtatott, így került a Dél-Balatoni Üdülési Igazgatóság egyik boglári üdülőjébe, élelmészvezetői és üdülővezető-helyettesi beosztásba. Ez az üdülő ugyan szezonjelleggel üzemelt, de K.-nak éves állása volt.

Egy munkakapcsolat révén 1976 augusztusában magasabb fizetésért a Boglár és Vidéke ÁFÉSZ-hez hívták dolgozni, ahol mint üzletvezető állt alkalmazásban. A nyári szezonban egy éttermet vezetett, majd szeptembertől májusig az étterem melletti kis kocsmát üzemeltette, gebinesként.

1981-ben egyik kolléganőjével közösen szerződésben kivettek egy boglári bisztrót az ÁFÉSZ-től. Itt üzletvezetői beosztásban dolgozott, 1983 nyaráig. Ezt követően 1984 áprilisáig, szintén mint az ÁFÉSZ alkalmazottja, a Balatonboglári Borkombinát mintaboltjában volt eladó. 1984 és 1985 májusától szeptember közepéig a balatonboglári OKISZ-üdülő büfétjét vezette, a köztes időszakokban az ÁFÉSZ Építőipari Telepén segédmunkát végzett. („Bérbe vettem azt a boltot, de nagyon nem érte meg, gondolhatja, hogy mennyire nem kereshettem vele, ha télen el kellett mennem segédmunkásnak. Három évre kaptam bérleti jogot, de kettő után visszaadtam.”) 1985 novemberében kiváltotta az ipart és mint áruszállító kisiparos dolgozott egészen 1990 végéig. „Nagyon meg kellett dolgozni a pénzért, sokszor vasárnapom se volt. Előfordult, hogy a tartalékokhoz is hozzá kellett nyúlni, csak a feleségem fizetése, ami fix volt.”

1991-ben két hónapig a Balatonfűszért ABC-jében helyezkedett el, árukiadóként. Mivel ezt a munkát nem találta megfelelőnek, márciustól a kormányhivatali üdülőben állt munkába mint gépkocsivezető és anyagbeszerző. Itt sem dolgozott azonban sokáig, kapott egy kedvezőbb ajánlatot: egy boglári SZOT-üdülő igazgatóhelyettesi munkakörébe hívták. Ezen a helyen 1991. május 1-jétől június végéig dolgozott, amikor is nagyon megalázó körülmények között

kényszerült távozni: „Két hónapi próbaidőre vett föl az igazgató, aki időközben szépen lelépett. Az új igazgató pedig hozta a barátnőjét, így miután felvettem nyárra a személyzetet, felajánlották, hogy ha akarok, maradhatok portásznak.”

Eddig a pontig K.-nak mindig volt valamilyen éves állása, vagy legalábbis mindig volt hová visszamennie szezonális vállalkozásaiból. 1991 őszétől azonban bezárultak előtte ezek a lehetőségek.

Az a megaláztatás, ami K.-t az utolsó munkahelyén érte, súlyos törést jelentett a pályafutásában. A történetek után „annyira kikészült”, hogy rövid időre orvosi ellátásra is szorult. 1991 júliusától 1992 márciusáig egy balatonlellei maszek éttermében talált munkát, mint mosogató, mivel azonban az étterem nem ment túl jól, nem tartottak igényt a munkájára, innen lett munkanélküli. Júniusban sikerült elhelyezkednie a szezonban, egy balatonlellei étteremben alkalmazták, felszolgálóként. Azóta minden nyáron visszatér erre a munkahelyre, ahol határozott idejű munkaszerződéssel alkalmazták, június 1-jétől augusztus 31-éig. Minimálbérre van bejelentve, de kb. napi 300–400 Ft összejön a borralalókból is. Munkaideje reggel kilenctől éjjel egy-két óráig tart, a vendégektől függően. Hétvégeken is dolgoznak, a szabadságokat kifizeti nekik a maszek. (K. a tulajdonosról nagyon elismerően beszél, szerinte a Balaton-parton ritka a tisztességes maszek, de ő közülük való, 5 éve ugyanaz a gárda dolgozik nála.)

Meg van elégedve ezzel a munkahellyel, nem próbál éves állást vagy másik szezonális munkát keresni. „Télen nincs a végzettségemnek és az eddigi munkaviszonyaimnak megfelelő állás, nyárra meg megvan az állandó helyem” – mondja. A szezonmunkát szükségszerűségként éli meg, saját szakmájában nem lát egyéb lehetőséget az elhelyezkedésre.

A STAGNÁLÓK

Ebbe a kategóriába azokat az interjúalanyokat soroltuk, akiknek a régi munkaerőpiac összeomlásával az előző csoporthoz hasonlóan szintén veszélybe került a szakmai egzisztenciájuk. Nekik azonban szaktudásuk, tapasztalataik vagy kapcsolataik segítségével, többletmunka, pályamódosítás, családi összefogás vagy az életszínvonaluk időleges feladása révén mégis sikerült megőrizni valamit régi munkaerőpiaci pozíciójukból. Ők „nem adták fel a harcot”, továbbra is próbálnak biztonságos éves állásba, vagy legalábbis jobban fizető, biztos szezonális munkahelyre kerülni.

T. 40 éves férfi, Székesfehérváron szerzett elektrolakatos és villamosgépszerelő szakmunkás bizonyítványt, ezután elvégzett egy középfokú tiszthelyettes-képzőt, majd két évig hivatásos katonaként dolgozott, Veszprémben.

1977 márciusában visszaköltözött Balatonboglárra, és először lakatosként, majd műszaki-bolti eladóként dolgozott különféle munkahelyeken. A műszaki pályának végül orvosi javaslatra mondott búcsút, 1985-ben (allergiás lett a különféle gépi zsirokra, olajokra). 1985 márciusában a fonyódligeti Mechanikai Laboratórium üdülőjében helyezkedett el, udvaros-karbantartó munkakörben. Bár az üdülő csak szeptember közepéig fogadott vendégeket, T. egész éves állásban dolgozott. 1988 szeptemberében egy jobban fizető munkahely

kedvéért hagyta ott az üdülőt. Egy fonyódi építési vállalkozónál állt munkába mint segédmunkás, innen lett először munkanélküli, amikor 1992 januárjában a vállalkozó nem tudott munkát adni, s hét alkalmazottját „munkanélkültre küldte”. T. két hónapig járadékot kapott, áprilistól visszament a kőműveshez dolgozni, majd októbertől kezdve a következő év tavaszáig ismét „munkanélkültre ment”. (A Munkaügyi Kirendeltség nyilvántartása szerint a járadék folyósítását csupán egyetlen hónapra, tavasszal szakították meg, 1992-ben, vagyis T. feltehetően az építési szezon idején a fizetése mellett a járadékot is felvette.)

1993. áprilistól december közepéig a Belügyminisztérium lellei üdülőjében állt alkalmazásban, udvarosként. Munkaszerződése csak a szezon idejére szólt, a téli hónapokban újra munkanélküli ellátásban részesült, majd 1994 februárjában ismétlen munkába állt a BM-üdülőben. Ez évben módosult a munkaköre, májusig udvarosként, utána portásként alkalmazták. T. a következő szezont már nem vállalta a BM-üdülőben, mivel csak májustól októberig tudták volna foglalkoztatni. 1995. március végétől a Boglári Sportklub tenispályájának gondnokaként állt munkába. Ez a munkahely éves állásnak indult, de mivel a munkaadók nem tartották be ígéretüket (kevesebb fizetést adtak, mint amennyit ígértek), csak 1995. október közepéig dolgozott náluk.

1995. november 4-étől 1995. november 21-éig ismét járadékot kapott, ekkor a Munkaügyi Kirendeltség kiközvetítette a boglári Ó+Ó Kft.-hez. A vállalkozás mogyoróporközléssel, húsfüstöléssel foglalkozott. T.-t a Fonyódligeten lévő húsfüstölőbe vették föl, betanított munkásként, de olyan rosszak voltak a munkakörülmények, hogy egy hét után közös megegyezéssel eljött a kft.-től. December 14-étől folyamatosan járadékot kap, 1996. május 11-én lejár a jogosultsága, ha addig nem talál munkahelyet, jövedelempótló támogatást fog igényelni. Erre azonban kicsi az esély, így mindenképpen szeretne munkát találni, és ha előbb nem, akkor a szezon beindulásakor minden bizonnyal fog is. „Eddig sikerült elkerülni a jövedelempótlót, oda, ha egy mód van rá, nem is akarok eljutni...”

T.-nek nincs könnyű dolga. Kora és iskolai végzettsége szerint is a munkavállalók meglehetősen hátrányos helyzetű csoportjába tartozik, úgy tűnik azonban, hogy eddig legalábbis munkanélküli járadék, s a különféle hosszabb, rövidebb munkák kombinálásával sikerült elkerülnie a „lecsúszást”.

A FELEMELKEDŐK

Ebbe a csoportba néhány olyan fiatal vagy legfeljebb középkorú válaszadó került be, akiknek a mára kialakult gazdasági, munkaerőpiaci helyzetben reményük lehet az előrelépésre. Ők valamennyien „új típusú munkavállalók” illetve vállalkozók. Kapcsolati, szakmai, anyagi tőkéjük és a mai körülményeknek megfelelő, „modern munkavállalói habitusuk” teheti képessé őket arra, hogy kihasználva a helyzet adta lehetőségeket jobb munkakörbe kerüljenek, vagy munkavállalóból másokat is foglalkoztató vállalkozóvá váljanak.

Következő interjúalanyunk azok közé a fiatalok közé tartozik, akiknek sikerült az utolsó pillanatban, még a változások előtt vezető pozícióba kerülniük. Munkavállalói habitusa, családjának hagyományai, tapasztalatai, ismeretségei és anyagi tartalékai szerint minden esélye megvan arra, hogy

nemsokára a rendszerváltás egyik nyertes csoportjába, a sikeres, új vállalkozói rétegbe tartozzon.

C. 31 éves, feleségével él Balatonbogláron. A kaposvári Mezőgazdasági Szakiskola Állategészségügyi szakán szerzett szakképesítést, ezután először munka mellett, majd egy évig nappali tagozaton a keszthelyi Mezőgazdasági Főiskolára járt. A főiskolát azonban már nem fejezte be, a mezőgazdálkodás helyett inkább a kereskedelmi-vendéglátós szakmát választotta hivatásul. 1983-tól beiratkozott a keszthelyi kereskedelmi és vendéglátóipari szakközépiskola kétéves levelező tagozatára, ennek elvégzése után másfél éves levelező képzés keretében üzletvezetői szakképesítést is szerzett.

Első munkahelye, még a vendéglátós iskola előtt, a Somogybabodi Tsz volt, ahol mint állategészségőrt alkalmazták, egy évig. A következő évet a lellei Híradástechnikai szövetkezetnél töltötte, raktárosi beosztásban. Ezután a boglári ÁFÉSZ felvásárlási osztályán helyezkedett el központi telepvezetőként 1985-től 1989-ig. Az itt szerzett kapcsolatoknak később nagy hasznát vette. 1989-től egy boglári üdülő vezetőjeként dolgozott, 6 évig. (Úgy „csípte meg” ezt az állást, hogy mint ÁFÉSZ-es, ő intézte az üdülő beszerzéseit, így rögtön tudomást szerzett róla, hogy az akkori vezető „bemondta az unalmast”). Az üdülőben egyedül neki volt határozatlan idejű munkaszerződése, egész évben kapta a fizetését.

C. 1995. szeptember 19-étől munkanélküli, az üdülő, ahol dolgozott, jelenleg bérbeadás alatt áll. Helyzetéről a következőket mondja: „Engem rábeszéltek a munkanélküli, ha akarnék, tudnék feketén dolgozni például tetőfedőként, mert ahhoz is értek. Tudod, kétféle munkanélküli létezik: az egyik, aki nem talál munkát, a másik, aki vár valamire, mint én is. Húsz-harmincezerért nem nagyon éri meg ma már munkanélküli lenni, amióta maximálták a segély összegét. Sok ismerősöm még jól járt, akik régebben elmentek munkanélküli.”

A jövőbeli elképzeléseket illetően C.-nek komoly tervei vannak. Elsősorban szeretné bérbe venni és szállodává alakítani azt az üdülőt, ahol dolgozott: „Csak magyaroknak működtetném, konyha nélkül. Tudom, hogy ebből nem leszek milliomos, de megélhetést biztosítana, és a saját magam ura lennék. Ha ez nem jön össze, akkor csinálók egy zöldségboltot. Vannak kapcsolataim, például egy nagykeres barátomtól először be tudnám szerezni az árut bizonyba, így csak minimális beruházásra lenne szükség, és a helypénzt kellene fizetnem. De a zöldségezés sokat elvesz az életemből, a kereskedelem nem lehet egy hónapot sem pihenni, mert elmennek tőled a vevők. Így ha ezt csinálom, ezt nem fogom úgy szeretni, mint a vendéglátást. Várom tavaszig, akkor eldől, hogy mi lesz.”

Családi gazdálkodás

Az eddigiekben csak interjúalanyaink egyéni munkavállalói magatartásáról esett szó, ők azonban szinte valamennyien családban élnek. Habár az iskolai és munkahelyi pályafutás gyakran nagyon sok információt hordoz, önmagában többnyire nem ad teljes, érthető képet valakinek az életkörülményeiről, személyes indítékairól, elért eredményeiről. Ehhez ismeretekkel kell rendelkezünk a családi és lakáskörülmények, a rokonságon belüli segítségnyújtás

formáiról éppúgy, mint az atipikus foglalkoztatási formákból (például alkalmi- és cseremunkák stb.) származó jövedelemről, általában a családi gazdálkodással és az interjúalany élettörténetének számos egyéb aspektusával kapcsolatos tények. A jelen tanulmány eredeti szándéka szerint csupán a szorosan a szezonális foglalkoztatáshoz fűződő problémákkal, nem pedig a családi gazdálkodás sokkal szélesebb témakörével foglalkozik. Úgy érezzük azonban, hogy az érthetőség kedvéért mégis mindenképpen szólnunk kell a családi gazdálkodással kapcsolatos néhány kérdésről.

Az alábbiakban először a munkahelyen kívüli, a családi gazdaság körében szerzett jövedelmekről (szobakiadás, mezőgazdaságból származó jövedelem, alkalmi és fekete munkák, önellátás) teszünk néhány megjegyzést, s példákon keresztül mutatjuk be, hogy ezeknek milyen súlya, jelentősége lehet a családi gazdálkodásban. Ezután a családi segítségnyújtás különféle előforduló formáit vesszük sorra, végül az egyik válaszadó történetén keresztül arra hozunk példát, hogy takarékoskodással, alternatív bevételi források felkutatásával hogyan lehet kiváltani az éves munkahelyek elvesztése miatt kieső jövedelmeket, és hogy a családi összefogás esetenként milyen sokat segíthet a lecsúszás ellen folytatott harcban.

Szobakiadás

Balatonboglár lakosságának jelentős része foglalkozott vagy foglalkozik jelenleg is szobakiadással, a nyári szezon idején. Az utóbbi évek változásai következtében nagymértékben csökkent a kiadásból származó bevétel, ez a tevékenység már csak keveseknek nyújt igazán jelentős bevételi lehetőséget. Ma is sokan vannak azonban, akik kénytelenek folytatni a szobakiadást, akkor is, ha már nem éri meg igazán, mert a más területeken kieső bevételeiket pótolni kell.

N.-ék már hosszú évek óta foglalkoznak szobakiadással, ez a család számára némi plusz bevételt jelent. N. két éve dolgozik a szezonban, férje a MÁV éves alkalmazottja, két lányuk közül az egyik magas tandíjú, „fizetős” főiskolára készül, a másik középiskolás.

Találkozásunkkor a család a férj családi pótlékával együtt 32 000 Ft-os jövedelméből, és N. 10 300 Ft-os munkanélküli járadékából élt. A lakás rezsije nagy spórolással kb. havi 10 000 Ft-ot tesz ki. Nagyon szép családi házban laknak, melynél már a tervezésekor figyelembe vették a szobakiadás lehetőségét, így nyárra egy egész különálló lakrészt tudnak felszabadítani a vendégek számára. (A nyári szezonra a nyári konyhába vagy a tetőtérbe költöznek.)

Kezdetben csak végső esetben szerződtek utazási irodával. A gyakorlat szerint ha a visszatérő vendégek áprilisig nem jelezték jöveteli szándékukat, akkor az akkoriban szokásos 10–20 ezer Ft csúszópénz fejében az utazási iroda biztosított szállóvendégeket. (N. elmondja, hogy az egyik évben nem adtak csúszópénzt, ekkor nem is volt az egész nyárra vendégük.) Emellett kockáztatással utcáról is lehetett még vendéget fogadni, és ha így jobban megérte, akkor legfeljebb felbontották a szerződést a közvetítővel. A nyolcvanas években virágzott ez az üzlet, a kevésbé igényes NDK-s és lengyel

vendégek nyolcan-tízen is elaludtak a lakásban (előfordult, hogy még az udvaron is sátoroztak néhányan). Ebben az időben a nyári vendégfogadásból származó jövedelem néha egy teljes évi fizetéssel is felért, nagyon megérte az üzlet.

A csökkenő forgalom és a nagy verseny miatt ma már szinte lehetetlen „maszek vendégeket fogni”, így három éve minden nyáron június 1-jétől szeptember 1-jéig szerződnek a Keszthelyi Helikon Tours Utazási Irodával. Ma már csak három-négy vendég fogadható egyszerre, az iroda már május végén kifizeti a várható vendégszám utáni összeg kb. 40 százalékát, a többit a szezon végén adják oda. A teljes összeget körülbelül 10–15 százalék adóelőleg terheli. Jobb évben 80–100 ezer Ft-ot, rosszabb szezonban (mint például a tavalyi) 50 000 Ft-ot kap a család a közvetítőtől. Ez a régi profitnak csupán a töredéke, egyévi helyett éppen hogy csak kéthavi fizetést tesz ki. Lehet, hogy már nem is éri meg igazából a vele járó kényelmetlenséget, „de hát már úgy is megszoktuk az örökös költözködést, és ha még ez a kis pénz sem volna, akkor igazán nem tudom, hogy élnénk meg...”²

Olyanokkal is találkoztunk, akiknek régen is meg lett volna a lehetőségük a szobakiadásra, azonban amíg nem voltak rászorulva erre a jövedelemszerzési lehetőségre, addig a rengeteg vele járó kényelmetlenség, vesződés elriasztotta őket a szobáztatástól, az utóbbi néhány évben azonban a munkanélküliség megjelenése, a családi munkamegosztás viszonyainak megváltozása miatt mégis rákényszerültek arra, hogy nyári szállóvendégeket fogadjanak.

Egyik válaszadónk családja csak négy éve kezdett szobakiadással foglalkozni. Az összesen öt tagú család havi bevétele mindössze 55 000 forint. 140 m²-es kétszintes családi házuk jó állapotban van és a „beosztása is szerencsés”, így vállalkozhatnak szobakiadásra. Tavaly 117 000 Ft-os tiszta bevételük volt a nyaraltatásból, többek között ezzel a pénzzel sikerült kiváltani a munkanélküliség miatt fellépő bevételkiesést.

A csökkenő turistaforgalom és a vendégek megnövekedett igény szintje számos család számára ma már nem teszi lehetővé, hogy éljenek a szobakiadás szezon adta lehetőségével.

B.-ék családjában csak a fiú rendelkezik állandó munkahellyel, a férj régóta rokkantnyugdíjas. Az asszony találkozásunkkor kapott ajánlatot egy éves takarítónői állásra, miután évek óta csak a szezonban tudott elhelyezkedni. A család hagyományosan Balatonboglár szegényebb famíliái közé tartozik, de a nyolcvanas években még ki tudták egészíteni jövedelmüket a vendégfogadásból, ez biztosított valamivel magasabb életszínvonalat. Mostanra azonban családi házuk állapota annyira leromlott, hogy már nem tudják kielégíteni a vendégek igényeit, így ettől a lehetőségtől is elestek. „A szembe’ szomszédék nyaraltatnak, még karácsonykor és szilveszterkor is vannak náluk vendégek, rendszeren meggazdagodtak már ebből. Régen nálunk is volt nyaranta egy pár vendég, de most már néhány éve nincs senki. Nagy beruházások kellenének ahhoz, hogy ide bejöhessen a német.” Pedig nagyon rászorulnának némi pluszbevételre, ottlétiunkkor a háromtagú család havi összes jövedelme 37 000 Ft volt, amiből csak nagyon nehezen tudnak megélni. „Tésztát téstával, és főzeléket eszünk, csak így lehet kijönni ebből a pénzből.”

A mezőgazdaságból származó bevételek

A szobáztatás mellett Bogláron és környékén a hetvenes és nyolcvanas években a legjelentősebb mellékkereseti forrást a szőlő- és gyümölcsstermesztés jelentette. Mára – elsősorban a gazdálkodás és az értékesítés körülményeinek megváltozása miatt – ezen a területen is komoly visszaesés tapasztalható. Mióta az ÁG kivonult a szőlőstermesztésből és eladta a földeket a régi művelőknek, azóta a gazdálkodás jóval kisebb haszonnal és jóval nagyobb kockázattal jár, mint azelőtt. Néhány interjúalanyunk családi gazdálkodásában azonban még ma is tekintélyes részt képvisel ez a tevékenység.

Voltak néhányan, akik már nagyon régóta foglalkoznak szőlőstermesztéssel, értenek hozzá, megvannak a kapcsolataik, és mivel feltétlenül szükségük van a többletbevételre, a közeljövőben nem is akarnak felhagyni ezzel a tevékenységgel. V.-ék régen jól fizetett állásokban dolgoztak, és nemcsak a szőlészkedésből, hanem a szobáztatás révén az idegenforgalmi szezon által nyújtott kereseti lehetőségekből is kivették a részüket. Mára mindketten munkanélkülivé váltak, lakásukat annak rossz állaga miatt nem tudják kiadni, a család bevételei az utóbbi években drámai módon csökkentek. Az egyetlen megmaradt lehetőségük a keresetkiegészítésre a szőlőstermesztés maradt.

V. 46 éves, férjével és két gyermekével él Balatonbogláron. A férj 1995 májusa óta táppénzen van, 1996 májusától valószínűleg már csak rokkantnyugdíjat kap. 22 éves lányuk házasságon kívül született, gyermektartást nem kap, jelenleg méltányossági GYES-en van. 20 éves fiúk géplakatos, az interjú készítése idején egy hónapja volt vissza a katonaságból, és nem volt még állásajánlata. Találkozásunkkor a család egyetlen tagjának sincs munkahelye, összes havi bevételük 43 000 Ft, ami a férj táppénzének megszűnésekor várhatóan tovább csökken. Tartalékaik nincsenek, utoljára akkor tudtak félretenni, amikor fiuk is dolgozott.

V. és férje végzettségüket tekintve mindketten szőlészek, évtizedekig a BB-nél dolgoztak. Elsők között léptek be az Állami Gazdaság által szervezett szőlőstermesztő szakcsoportba, és a nyolcvanas években igen jelentős pluszbevételekhez jutottak ebből a tevékenységből. A BB átszervezésekor a többi szakcsoportos taghoz hasonlóan ők is megvásárolták azt a fél hektáros területet, amit addig csak bérleti szerződésben műveltek. A régi szakcsoporton belüli kapcsolatok azonban azóta is megmaradtak, most is segítik egymást a nagyobb munkák idején, ugyanúgy, mint azelőtt.

Ma az ültetvény műveléséből eredő haszon a család egyetlen kiegészítő jövedelme. Bár ez a tevékenység már közel sem hoz akkora nyereséget, mint a „szakcsoportos időkben”, jobb híján még mindig megéri csinálni. A termést a BB-nek adják le, ezzel 1995-ben például 70–80 ezer Ft (az egész család kéthavi összjövedelmének megfelelő) többletbevételhez jutott a családi kassza. Megtudtuk, hogy a tavalyi szőlőpénz nagy része az év közben begyűjtött kölcsönök törlesztésére ment el, a maradékból burgonyát vettek és leműszakiztatták a Wartburgjukat.

Akárcsak a szobáztatással kapcsolatban, itt is találkoztunk olyan interjúalannyal, aki csak nemrégiben, az utóbbi évek kieső bevételeinek pótlása érdekében kezdett szőlőt termeszteni. E. egy véletlenül adódó szerencsés lehetőséget megragadva vágott bele a gazdálkodásba.

E. 52 éves elvált asszony, 1991 óta dolgozik különféle szezonális munkahelyeken, 1996 januárjától jövedelempótló támogatást kap. Fiával együtt öt éve foglalkoznak szőlőtermesztéssel. A terület eredeti tulajdonosa E. sógornője volt, aki azonban megbetegedett, így ők vették át tőle a kb. 850 tőből álló szőlő művelését. E. húga és annak fia szintén foglalkoznak szőlővel, így négyen kölcsönösen segítik egymást a nagyobb munkák idején. A termést a gazdaság veszi át, E.-ék tavaly tisztán 133 000 Ft-ot kaptak a területről, ez körülbelül a kettőjük négyhavi, normális bevételének megfelelő összeg.

Olyan is akadt az interjúalanyok között, akinek nagy szüksége lenne a szőlőtermesztésből származó bevételre, több éven keresztül próbálkozott is ezzel a tevékenységgel, végül azonban a szükséges feltételek hiányában kénytelen volt felhagyni vele.

T.-ék jelenleg mindketten munkanélküliek (a feleség érettségizett, földhivatali előadó volt, az interjú napján regisztráltatta magát a Munkaügyi Központban). A család eddig a feleség nettó 30 000 Ft-os fizetéséből és T. munkanélküli járadékából vagy munkaviszony esetén munkabéréből élt. Ha T. nem talál munkát, mindketten munkanélküli ellátásra szorulnak majd.

T.-ék 1985-től 1990-ig a szőlőgyörfői tsz.-től béreltek egy hektárnyi szőlőt. A termést a tsz.-nek adták le, kb. 40 000 Ft hasznuk volt ekkora területről. A legnagyobb munkát a szüret jelentette, ilyenkor 20–25 emberre is szükség volt. Mivel nagyon kevés rokonai segítségre számíthattak, pénzért is fogadniuk kellett embereket. „Főleg munkatársak, ismerősök jöttek volna, de nem volt annyi szabink, hogy visszasegítsük a munkát, így meg egyre kevésbé érte meg” – meséli T. 1994-ben aztán újra próbálkoztak, egy fél hektár területet vettek bérbe a balatonlellei tsz.-től. Ezt a földet azonban kiadta kárpótlásba a tsz., így csak egy szezonban jelentett plusz bevételt.

T.-ék ma is szívesen foglalkoznának szőlőtermesztéssel, de mivel nem számíthatnak senkinek a segítségére, az összes nagy munkánál (metszés, kötözés, szüret) pénzért kellene segítséget fogadniuk. „Így nem éri meg, az összes hasznát elvinné a napszám, ilyesmivel csak azoknak éri meg foglalkozni, akiknek kiterjedt rokonságuk vagy baráti köriük van...”

Az alkalmi és a fekete munkából származó bevételek

A boglári köznyelv azt az esetet, amikor valaki a szezonban, bejelentetlen munkahelyen dolgozik, vagy ha „zsebbe fizetett” napszámosként szüretelni jár, nem nevezi „fekete munkának”. Ez a típusú munkavállalás annyira elterjedt, hogy már fel sem tűnik, az általunk bemutatott munkavállalói pályafutásokban is lépten-nyomon felbukkan. Ahhoz, hogy egy munka „fekete” legyen, itt legalább is az kell, hogy az illető a fizetése mellett a táppénzt, munkanélküli járadékot vagy a jövedelempótló támogatást is felvegye, esetleg valahol máshol is dolgozzon. Jelen tanulmányban mi is ebben az értelemben használjuk ezt a kifejezést.

Saját „fekete” munkáikról érthető okokból többnyire nem szívesen beszélnek az emberek (mi ráadásul a munkaügyi kirendeltségen keresztül juttunk el hozzájuk, ami tovább nehezítette a dolgunkat), így erről a kérdésről inkább csak általánosságokat és csak nagyon kevés konkrétumot sikerült

megtudnunk. Az mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a munkapiac általános beszűkülésével az ilyen típusú lehetőségek is jelentősen megfogyatkoztak.

A „fekete munkavállalás” fő területei hagyományosan az idegenforgalom és az építőipar. Több középkorú férfi is említette, hogy a nyolcvanas években, de még a kilencvenes évek elején is jó pénzért el lehetett menni építkezésekre segédmunkásnak. Ha az illető ráadásul még értett is valamilyen szakmukához, akkor egy-egy építőipari szezonban egészen sok pénzt lehetett keresni feketén. Ma alig építenek valamit, mindössze egyetlen fiatal ember számolt be arról, hogy alkalomadtán napi kétezer forintért néha eljár az egyik építési vállalkozó ismerősével dolgozni (ő is csak azért teheti ezt, mert habár erről nincs papírja, ért az ácsmesterséghez). A többieknek az utóbbi években nem akadt ilyesfajta lehetőségük.

A „feketetés” másik területe az idegenforgalom, itt – főleg nők számára – még ma is több lehetőség adódik az illegális munkavállalásra. Volt olyan interjúalany, aki heti egy-két alkalommal magánházakhoz járt takarítani, egy másik havonta öt-hatszor egy büfében volt pultos. Ezekről a munkákról nem sikerült közelebbi részleteket megtudnunk, csak annyit, hogy a tavalyi szezonban 1200–1500 forintot fizettek egy napi munkáért. (Az egyik válaszoló esetében nem is tőle magától tudunk a fekete munkáról, a szomszédban „súgták meg” nekünk, hogy ilyesmit is csinál.)

Sokaknak nyújthat még alkalmi munkalehetőséget a szüret (nyáron a barack, ősszel a szőlő), de erről csak annyit sikerült megtudnunk, hogy a szőlősgazdák mostanában már csak a legritkább esetben fogadnak napszámost, „megoldják családon belül”.

Interjúalanyaink közül négyen kerültek közelebbi kapcsolatba az új típusú kereskedelmi hálózatokkal. Mindannyian fiatalok, egyikük egy svájci kft. takaróit forgalmazza, a többiek AMWAY-sek. Igazi, havi legalább 6–8 ezer forintos bevételt csak egyikük tud felmutatni ebből a tevékenységből – ő már régóta „benne van az üzletben” –, a többieknek egyelőre inkább csak kiadásaik és terveik vannak ezzel a jövedelemszerzési formával kapcsolatban. Általában jellemző rájuk, hogy a szezonális miatt kerestek valami önálló, nem munkahelyhez kötött, télen is végezhető munkát, ezért vágtak bele a kereskedésbe.

„Így, hogy szezonálisak lettünk, elkezdtem kacsingatni másfelé is. November-től AMWAY-infókra járok, lassan próbálok termékbemutatót is szervezni. Idő kell hozzá, hogy beinduljon a dolog, de szerintem havi 15 ezret tisztán meg tudnék vele keresni a fizetés mellé vagy a segély mellé. Télen foglalkoznék vele intenzívebben, és ha nagyon bejönne, akár főállásban is csinálnám. Tudod, elhúzzák ám a mézesmadzagot az ember orra előtt.”

Bár az alkalmi és fekete munkákból származó jövedelmekkel kapcsolatban pontos számokkal nem szolgálhatunk, összességében azt mondhatjuk, hogy előfordult ugyan ilyen tevékenység az interjúalanyaink között, de az esetek túlnyomó többségében az ebből származó bevétel jelentéktelen volt, vagy legalábbis nem esett súlyosan latba a család bevételei között.

A mezőgazdasági önellátás

Bár, mint láttuk, Balatonbogláron jelentős szőlő- és gyümölcsstermesztés zajlik, a község a hagyományos értelemben nem nevezhető mezőgazdasági településnek. A porták nagyon kicsik (gyakran több ház is épült egy telekre), így a kertek többnyire nem alkalmasak komolyabb mezőgazdasági termelésre, haszonállatokat pedig a város nagy részén az üdülőhelyi besorolás miatt tilos volt tartani.³ Ráadásul az idegenforgalmi szezon, valamint a szőlő- gyümölcsstermesztés rohammunkái miatt az itt élők többségének ideje, energiája sem lett volna a gazdálkodásra. A bogláriak jó része tehát az utóbbi évtizedekben felhagyott ezzel a tevékenységgel, mégis viszonylag sok olyan interjúalannyal találkoztunk, akiknek a mezőgazdasági termékek kisebb vagy nagyobb részét nem a piacon kellett beszerezniük, hanem saját maguk termelték meg ezeket. Az alábbiakban róluk lesz szó.

Igazán jelentős mértékű önellátó tevékenységet, vagyis azt, hogy az elfogyasztott élelmiszerek többségét saját maguk termelik meg, mindössze két interjúalany esetében tapasztaltunk. Az egyik már a szobakiadásnál is említett N., a másik pedig Zs. családja volt.

N.-ék rendelkeznek Boglár határában egy viszonylag nagy, 200 négyszögöles telekkel, ahol főként burgonyát és kukoricát termesztnek. A kukoricatermést N. Ordacsehiben élő anyósához viszik, aki cserében néhány csirkét nekik is felnevel. (Ők maguk a 2. üdülőövezetben laknak, így nem tarthatnak állatokat.) A burgonyatermés elegendő a családnak, az egyéb szükséges zöldségfélék pedig megteremnek a házuk mögötti kertben. A saját földjükön kívül ők művelik az idős anyós egyholdas telkét, valamint N. Tolna megyében élő édesapjának is rendszeresen besegítenek a földmunkában. E földterületek terméséből természetesen részesednek is, ami azt jelenti, hogy élelmiszerre alig kell költeniük. A mezőgazdasági termelés azonban meglehetősen sok energiát követel a család tagjaitól, így azt az egyholdnyi földterületet, amit a férj a kárptólásból kapott Szőlőskislakon, a szükséges eszközök és az idő hiányában már nem tudják megművelni. (Bérbe adták, kb. 2–3 ezer Ft-ot kapnak érte egy évben.)

A család esetében annak lehetünk tanúi, hogy miként tesznek meg minden lehetséges erőfeszítést annak érdekében, hogy elkerüljék a munkapiaci helyzetük romlásából következő életszínvonal-esést. Elsősorban a „jövőbe investálnak”: két iskolás gyermekük taníttatását szeretnék mindenekelőtt biztosítani. Ennek érdekében folytatják a szobakiadást, ezért adták el tavaly a Fiat Unójukat (a kocsii árából az idősebb lány jogosítványt szerzett, amiből kifizették lányaik angol és korrepetálós különórát, és a fennmaradó összegből élt a család a téli hónapokban); és ezért próbálnak megtermelni maguknak mindent, amit csak lehet. Egy esetleges vállalkozás lehetőségéről N. a következőket mondta:

„Addig, amíg nem mozdul a gazdaság, nem érdemes vállalkozni. A férjem álma egy használtcikk kereskedés, de a legkisebb üzlethelyiség bérleti díja is 80 000 Ft havonta, plusz a rezsiköltségei, úgyhogy nem valószínű, hogy ilyen irányban próbálkoznánk. Csak saját üzlethelyiséggel érdemes valamibe

is belefogni. Talán ha majd a gyerekek csinálnak valamit, akkor besegítünk, nekem addig is marad a szezon.”

A másik „önellátó család” sok tekintetben különbözik az előzőtől. Az ő számukra a mezőgazdasági önellátás tétje nem az életszínvonal megőrzése vagy a gyerekek taníttatása, hanem az életben maradás.

Zs. 48 éves nő. Többi interjúalanyunktól eltérően nem Balatonbogláron, hanem az annak vonzáskörzetébe tartozó Somogyváron él, munkanélküli férjével. Az ő falujuk nem számít üdülővezetnek, itt bárki korlátozások nélkül folytathat mezőgazdasági tevékenységet. Zs. 1979-ig háztartásbeli volt, férje a tsz sertéshízlaldájában dolgozott, az ő keresetéből és háztáji sertéshízlalásból éltek. Mindkettőjük számára ismerős tehát a gazdálkodás. A család jelenleg a férj jövedelempótló támogatásából és az évszaktól függően Zs. szezonális keresetéből (14 000 Ft/hó), illetve munkanélküli járadékából (kb. 10 000 Ft) él. Ezenkívül semmilyen egyéb pénzbevételei forrásuk nincsen.

Nehéz helyzetükön sokat enyhít 1600 négyszögöles kertjük (amelyben megterem a konyhára való zöldség, krumpli stb.), és az az 1100 négyszögöles szántó, amelyen kukoricát termesztenek (a terményen felnő egy hízó és az az évi 20–30 baromfi, ami fedezi a hússzükségletüket). Bár eladni nem tudnak semmit, de élelmiszerre szinte egyáltalán nem költenek. A gazdálkodás nélkül semmiképpen sem tudnának kijönni szűkös jövedelmükből.

A többi interjúalany családi gazdálkodásában sokkal kisebb szerepe van az élelmiszertermelésnek. Legalább tíz olyan esettel találkoztunk még, ahol a konyhakertben krumplit, zöldséget, gyümölcsöt termesztettek, esetleg tartottak néhány csirkét vagy kacsát, de igazán jelentős méreteket sehol sem öltött az ilyen típusú mezőgazdasági tevékenység. Ennek az esetek egy részében az volt az oka, hogy a család az élelmiszereket a szülőktől, gyerekektől vagy más közeli rokonoktól szerzi be, máshol nem szorulnak rá az ilyesmire, van annyi pénzük, hogy a szükséges dolgokat megvásárolják a piacon (gyakran nagy tételben Kanizsán vagy valahol Somogyban, mert úgy sokkal olcsóbb). Több ízben találkoztunk azonban olyan esettel is, ahol a családi kassza igenis rászorulna a gazdálkodásból származó kiadáscsökkentésre, de a szükséges feltételek hiánya miatt (földterület szűkössége, állattartási tilalom) el van zárva előlük ez a lehetőség is.

Az alábbi példával azt szeretnénk illusztrálni, hogy a körülmények szerencsés összejárásása esetén a különféle, fizetésen kívüli, „mellékes bevételek” milyen jelentős összegeket tehetnek ki a családi kassza bevételei között. C.-ről már esett szó a felfelé ívelő szakmai pályafutás bemutatásakor. Ő az a fiatalember, aki üdülővezető volt, és most valamilyen idegenforgalmi vállalkozásba szeretne belefogni. Az ő családja egyáltalán nem mondható tipikusnak, az interjúalanyok között minden tekintetben ők vannak a legjobb helyzetben. C. jelenlegi munkanélkülsége ellenére meglehetősen magas havi jövedelmük van, nincs gyermekük, támogatják őket a szülők, és mindemellett nekik sikerült máig megőrizni mindazokat a bevételi forrásokat, amelyek a nyolcvanas években Balatonboglár prosperitását biztosították.

C.-ék 1989 és 1994 között építették fel 120 m²-es, nagyon szép, „minden luxussal” felszerelt házukat.

A feleség a boglári Csemege Julius Meinl üzletének kirendeltségvezető-

helyette, legmagasabb iskolai végzettsége szakmai felsőfokú vendéglátós képzésen szerzett üzletvezetői képesítés. Találkozásunk idején csak a feleség rendelkezett állandó munkahellyel. Az ő fizetése és C. munkanélküli járadéka nettó 57 000 Ft-os bevételt jelentett havonta (a feleség a szezon idejére alapbérén felül kb. 80 százalék túlórapénzt is kap).

A kéttagú család egyéb jövedelmei közé tartozik még a nyári szobakiadásból, a „két rész barackos” műveléséből és C. időnkénti fekete munkájából származó bevétel. Nyári vendégeik főleg a visszajáró német turisták, de sokan jönnek az egykori vendégek ismerősei, rokonai közül is. Utazási irodákkal nem állnak szerződésben, csak a már meglevő vendéggörre hagyatkoznak, de így sincs okuk panaszkodni. Az átlag tarifa személyenként 12–20 márka naponta vendégtől függően, amiből minden nyáron több százezer forintnyi bevétellel tesznek szert.

Több éve foglalkoznak baracktermesztéssel. C. szerint a barack jóformán csak nyaranta két hétig, a szüret idején jelent elfoglaltságot, ugyanakkor nagyon jó pénzt hoz (nekik 1994-ben 400 000 Ft, 1995-ben pedig 700–800 ezer Ft bevételt jelentett a 200 gyümölcsfa). „Addig, amíg a mezőgazdaság 1 millió Ft-ig nem adóköteles, nem éri meg vállalkozni, gürizni, aztán meg eladózni” – foglal állást C. a mezőgazdaság mellett.

C. néha feketén dolgozik apja egy volt kollégájának építési vállalkozó fiánál, mint ács. (Édesapja mellett tanulta ki a szakmát, tíz éves gyakorlata van, papírt csak azért nem kapott a szaktudásáról, mert ehhez négyéves munkaviszonyt kellett volna igazolnia.) „Utálok unatkozni, ezért elmegyek dolgozni napi kétezerért, de termelek napi nyolc-tízert is” – mondja.

Állattartással, növénytermesztéssel nem foglalkoznak. Piacról vásárolnak, a szülők pedig disznót és baromfit nevelnek számukra. C.-ék tehát jó anyagi körülmények között élnek. Interjúalanyom erre vonatkozóan meg is jegyzi: „Mi nem vagyunk mérvadóak, egyedüli gyerek vagyok, és nekem már a nagymamám is mindenre vállalkozó volt 1952-től.”

Segítségnyújtás a családi hálózaton belül

Interjúalanyaink többsége nukleáris családban él, s minden egyes család része valamilyen nagyobb – általában a közeli, néha a távolabbi rokonságot is felölelő – családi hálózatnak. E hálózatok csatornáin szerencsés esetben folyamatosan zajlik az információk, a különféle támogatások, természetbeni javak (élelmiszer, ruhák stb.), a pénz, a munkák cseréje. Ez a hagyományos „családi szociális háló” lehet az a „bank”, amely segíti a fiatalok életkezdését, illetve sok esetben megakadályozza vagy legalább késlelteti a valamilyen okból nehéz helyzetbe került családok, családtagok lecsúszását. Az interjúk során kivétel nélkül minden esetben felbukkant a családi támogatásnak valamilyen formája, mégpedig a lehetőségek szinte teljes skáláján, attól a ponttól kezdve, ahol valaki csak arra számíthat, hogy néha rábízhatja édesanyjára a kisgyermekét, egészen addig, ahol a fiatal házaspár a lakást, az élelmiszer nagy részét és a munkát is a szülőktől kapják.

Arra, hogy ezt a kevésbé ismert és egyébként igen érdekes témakört részletesen tárgyalhassuk, külön erre vonatkozó kutatás híján, itt sajnos nem vállalkozhatunk. Az alábbiakban csak a legjellegzetesebb, általunk legfonto-

sabbnak ítélt családi támogatási formákat szeretnénk röviden, néhány példával illusztrálva bemutatni.

A családi támogatás legjellemzőbb formája az volt, amikor a szülők az általuk megtermelt élelmiszerekkel támogatták a gyermekeiket (az is előfordult, hogy a gyerekek támogatták a szülőket ezen a módon). Habár ez a szokás köztudomásúlag az egész országban igen elterjedt, itt talán egy kicsit még inkább jellemző lehet, mint máshol. Ennek az az oka, hogy bár Balatonboglár alapvetően mezőgazdasági hagyományokkal rendelkező területen fekszik, a város nagyobbik részén az ismertetett körülmények miatt nem lehet gazdálkodni. Ugyanakkor sok interjúalany a környező, az átlagos falvaktól – legalábbis a gazdálkodás terén – semmiben sem különböző települések valamelyikéről származik. Az otthon maradt, gyakran már idős szülők a mai napig támogatják gyermekeiket. A támogatás mértéke nagyon különböző lehet, és sokszor a „gyerekek” is besegítenek a nagyobb munkákba.

U. 33 éves, vendéglátóipari szakközépiskolát végzett, feleségével és kislányával él Balatonbogláron. A feleségnek éves állása van az OTP-nél, U. pedig már az ötödik szezont dolgozta végig ugyanabban a vendéglőben. A család egy főre jutó jövedelme 15–20 ezer Ft.

Mindkettejük szülei Boglár 20 km-es körzetében, kertes házban laknak, és foglalkoznak mezőgazdasági termeléssel. A tavaszi veteményezéskor és egyéb nagyobb munkák idején a fiatalok besegítenek a szülőknek, akik cserében nyáron és ősszel ellátják őket zöldségfélével. Emellett a család hússzükségletének nagy részét is a szülői segítség fedezi, ők nevelnek disznót, csirkét, kacsát is a „gyerekek” számára.

A támogatás értéke gyakran nem fejezhető ki pénzben, hiszen nem lehet tudni, hogy az illető ennek hiányában hol, milyen élelmiszereket szerezne be, de sokszor nagyon fontos szerepet játszik a családi gazdálkodásban. Volt olyan válaszadó, aki elmondta, hogy szülői támogatás híján lehetetlen helyzetbe kerülné.

O. 37 éves elvált asszony, egyedül neveli kilenc éves kisfiát. Érettségizett, többnyire szezonális munkahelyeken dolgozott, jelenleg jövedelempótló támogatást kap. Nyugdíjas szülei segítségével aligha tudna megélni, körülbelül 15 000 Ft-os havi jövedelméből (ebből 5600 Ft a gyerektartás, 3200 a családi pótlék, a többi a jövedelempótló támogatás). „Az élelmezésünket szinte teljesen a szülők biztosítják, nekik van kertjük, melegágyuk, tartanak tyúkokat, disznót, majdnem mindent tőlük kapok. Ha pedig megszorulok, akkor szégyenszemre pénzzel is a nyugdíjas szüleim támogatnak.”

A következő támogatási forma az O. által is említett pénztámogatás. Az, hogy a szülők, gyerekek időnként kisebb kölcsönöket adnak egymásnak, s ezeket néha nem is kéri vissza, teljesen általános volt az interjúalanyok között. Olyan eset viszont, ahol a támogatás rendszeres, havi jelleget öltött, már nagyon kevés volt.

Az egyik családban interjúalanyunk már praktizáló jogász fia úgy segítette a szüleit, hogy hozzájárult egyetemista húga tanulmányainak költségeihez (ő fizette a lány 7000 Ft-os albérleti díját). Egy másik esetben válaszdónk nehéz anyagi helyzete ellenére is támogatta lánya családját, kifizette helyet-

tük annak az OTP-hitelnek a havi törlesztéseit, amit a „gyerekek” a gáz bevezetésekor vettek fel.

A családi támogatásnak még két további változatára láttunk példát az interjúk felvétele során. Az egyik esetben egyedülálló válaszadónk telente rendszeresen minden hónapban 8–10 napot a szüleinél tölt Nagykanizsán. Ilyenkor ő vezeti a háztartást, de a szülők fizetnek minden költséget, neki csak a saját útiköltségét kell állnia. Az ott töltött idő alatt megspórol annyi pénzt, hogy „a hónap további részét már valahogy kihúzza” a jövedelempótló támogatásból.

Egy másik esetben interjúalanyunk és fia, bár külön lakásban élnek, közös háztartást vezetnek. A férfi naponta édesanyjánál étkezik, nettó 30 000 Ft-os fizetéséből körülbelül havi 15 000 Ft-ot ad haza. Édesanyjának nincsen saját kertje (kicsi a porta), de a fiú házában kertjében, amit többnyire a mama gondoz, megterem a kettejük számára szükséges zöldség és gyümölcs, ugyanitt tartanak néhány baromfit is. Ez a „kvázi együttélés” mindkettejüknek előnyös, de a mama számára egyenesen nélkülözhetetlen, hiszen fia segítségével nélkül az ő jövedelempótló támogatása (munkanélküli járadékát még 1994-ben kimerítette) a saját házában rezsijére sem lenne elegendő.

Az alábbiakban még három részletesebb példát hozunk a támogatások, a családi összefogás rendszerének bemutatására. Az első egy fiatal párról és a szülői támogatás szélsőséges esetéről, a második egy szinte teljesen magára maradt özvegyasszonyról szól, a harmadik pedig egy olyan család történetét tárja elé, amely komolyabb külső támogatást sehonnan sem várhat, viszont összefogással, közös takarékoskodással, odafigyeléssel mégis megpróbálnak egymáson és ezzel persze magukon is segíteni a bajban.

M. és felesége a téli holt idényben rendszerint mindketten munkanélküliek, nyáron a feleség szüleinek panziójában dolgoznak és ott is laknak. Házasságkötésük óta a fiatal pár albérletben él.

Komoly anyagi támogatást kapnak a feleség szüleitől, akik havonta kifizetik a 15 000 Ft-os albérleti díjat, így M.-ék munkanélküli járadéka a téli hónapokban elegendő a rezsire és a megélhetésükre. A nyári fizetésüket félreteszik, néhány éven belül ugyanis szeretnének építkezni (erre vonatkozóan elég nagy az „apósi nyomás” is). Ugyancsak a feleség szüleitől kapják, csaknem egész évben, a szükséges zöldségféléket, melyek egy része megterem az após szőlőjében. Ha a saját termés elfogyott, akkor a szülők egy vállalkozótól vásárolnak nagy tételben a panzió konyhájára és saját ellátásra, amiből szintén juttatnak a fiataloknak.

A fiatal pár életében tehát igen fontos szerepet kap a szülőktől kapott segítség, de – amint az az interjú során kiderült – ennek is, mint mindennek, ára van. M. bánatosan meséli, hogy mennyire nincs könnyű helyzetben: „Megkaptam én már azt is, hogy a panzió nem miattam épült, hanem hogy a lányuknak legyen lakása! Mondják ők, hogy a miénk is, de közben egyfolytában éreztetik, hogy ez nem úgy van. Persze, jobb, mint ha egy vadidegen főnök prédikálna nekem nap mint nap, de anyagilag teljesen tőlük függök, minden filléremről tudnak.”

Ilyen mértékű segítségnyújtást, ahol egy felnőtt házaspár szinte az élet minden területén a szülőktől függ, sehol másutt nem tapasztaltunk az interjúk során. Az özvegy, 11 éves kislányát egyedül nevelő F. példája a másik véglet.

Az ő esete azt illusztrálja, hogy családi segítség nélkül milyen nehéz boldogulni, mellékes jövedelmeket szerezni.

F. állandó bevétele az éppen aktuális havi keresete vagy jövedelempótló támogatása, a családi pótlék, valamint a férj halála óta járó árvaellátás (a családi pótlék és az árvasági együtt kb. 11 000 Ft). A lakás rezsije kb. 4–5 ezer Ft havonta, a téli tüzelő ára pedig egy fűtési szezonra 50–60 ezer Ft kiadást jelent. F. elmondja, hogy kislányának iskolai étkeztetése, ellátása évről évre egyre nagyobb feladat elé állítja.

Anyagi támogatásra senkitől nem számíthat, édesanyja és idős szomszédjai maguk is segítségre szorulnának. Csak annyit tudnak segíteni, hogy néha rájuk bízhatja a kislányát, ami főként a nyári időszakban jelent könnyebbséget. Fizetésről fizetésre élnek, nagyon be kell osztaniuk a pénzt: „Minden hónapban próbálok valamit venni a gyerekeknek, hol egy fizetést, hol egy ruhát...” „Ünnepekkor anyámmal mindig valami használati tárggyal ajándékozunk meg egymást.”

F. a munkahelyén szerzett jövedelmén és a különféle szociális és munkanélküli ellátásokon kívül nem rendelkezik egyéb kereseti forrással. Ennek okáról a következőket mondja: „Tudom, hogy sokan foglalkoznak szőlővel erre-felé, de én a szüretkor még mindig dolgozom, sokat mérges is vagyok miatta. De hát ehhez egyébként is családi összefogásra lenne szükség, én pedig nem nagyon számíthatok senkire.”

F. számára tehát a munkával kapcsolatos nehézségek mellett az okozza a legnagyobb problémát, hogy egyedül maradt, nem számíthat senkire, így azután reménye sincs arra, hogy valami olyasmibe kezdjen, amivel könnyíthetne helyzetén.

A következő család története éppen ennek az ellenkezőjéről, a családi kooperációban rejlő lehetőségekről szól:

Sz.-ék öten laknak egy háztartásban. Édesanyja 1982 óta rokkantnyugdíjas, édesapja jelenleg munkanélküli, már semmilyen ellátást nem kap. Korábban raktárosként dolgozott, majd 1987-től 1991-ig bt.-t működtetett, egy társával közösen. A társaság főmóntéssal foglalkozott, 1991-ben azonban csődbe mentek. Sz. húga ebben az évben végez az állategészségügyi technikumban, a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen szeretne továbbtanulni. A nagymama 1995 májusa óta lakik együtt a családdal.

Sz. édesanyja két éve a rokkantnyugdíja mellett dolgozik, egy utcabeli kereskedő maszek élelmiszerboltjában. Négy órára van bejelentve, persze minden nap többet tölt ennél a boltban. Az édesapa bt.-jének csődjét követően 1992-től egy lellei zöldséglerakatra dolgozott, munkanélküli járadékot utójára 1994 tavaszán kapott, amelynek kimerülése után a jövedelempótló támogatást nem ítélte meg a számára az önkormányzat. Azóta az apa nem rendelkezik formális jövedelemmel.

Annyit tudtunk meg, hogy az apa a környék ezermestere hírében áll, sokan ismerik és hívják például villanyszerelési vagy vízszerelő munkákra. A tavasz beköszöntével pedig néhány üdülőtulajdonos rendszeresen megkéri, hogy tegye rendbe a kertjét vagy udvarát. Emellett Sz. édesapja nagyon jól ért a különféle famunkákhoz, néha baráti alapon elvállal ilyen típusú felkéréseket is. Egészen tavaszig komoly műszaki felszereltsége is volt az asztalos- és egyéb munkákhoz, egy éve azonban egy kipattanó szikrától leégett az udvarban berendezett kis műhely. Sajnos, biztosítva nem volt, így több száz ezres

kár érte a családot. „Tíz év munkája veszett el” – mondja szomorúan a feleség. A családban tehát jelenleg Sz. és édesanyja rendelkezik állandó munkahellyel.

A család az anya 16 000 Ft-os fizetéséből, a családi pótlékkal együtt kb. 12 000 forintnyi rokkantnyugdíjából, a nagymama 12 000 Ft-os nyugdíjából és Sz. 15 000 Ft-os fizetéséből él. (Sz. ebből 5000 Ft-ot ad a közös kasszába, a többi magára költi.)

Negyedik éve szobakiadással is foglalkoznak nyaranta, egy utazási irodán keresztül kapnak vendégeket. Tavaly 117 000 Ft-os tiszta bevételük volt a nyaraltatásból. „Ha ez nem lenne, akkor nem is tudom, hogyan élnénk meg” – mondja Sz.

A család konyhakertjében csak nyárra teremnek meg a szükséges zöldségfélék, ősztól tavaszig piacról vásárolnak. Komoly megtakarítást jelent azonban, hogy ősszel nagyobb tételben veszik meg faluról a télre való burgonyát, hagymát és zöldséget. Állatokat nem tartanak. A háztartást az édesanya és a nagymama együtt vezeti (a nagy májusi odaköltözése ebből a szempontból is, nagy segítség Sz. édesanyjának).

A családi munkamegosztás alakulásának főbb mozzanatai a nyolcvanas és kilencvenes évek során a következők voltak a családban:

- 1982 – Sz. édesanyja rokkantnyugdíjas lesz.
- 1991 – Sz. befejezi a középiskolát, kapja a pályakezdők munkanélküli segélyét.
- Az édesapa bt.-jének csődje.
- 1992 – Sz. munkába áll, bejelentett és fekete munkák, rövidebb és hosszabb munkavállalási periódusok követik egymást az életében.
- 1993 – az édesapa rövid munkanélkülsége.
- 1994 – Sz. év elején két hónapig (február–március), majd októbertől 1995. január 3-áig ismét munkanélküli járadékot kap.
- Sz. édesapja is járadékot kap, majd ellátás nélküli lesz.
- Sz. édesanyjának munkavállalása.
- 1995 – Sz. jövedelempótló támogatást kap májusig, majd munkába áll. A nagymama hozzájuk költözik, az ő nyugdíjával kiegészül a család jövedelme.
- 1996 – Sz. új, éves állást talál a Foriton Kft.-nél.

Összegzés

A kutatás elején feltett, központi kérdésünk az volt, hogy a szezonális foglalkoztatás, mint az általánostól eltérő alkalmazási forma, az utóbbi években milyen szerepet játszik a helyi lakosság életében és családi gazdálkodásában Balatonbogláron.

Az elmúlt három évtized nyarainak vidám zsvajja, az üdülővendégek évente visszatérő áradata visszavonhatatlanul rányomta a bélyegét Boglára és az itt lakó emberek életére. Az a hatalmas lökés, amit az idegenforgalmi szezon jelentett minden évben, megváltoztatta a gazdaságot, a nyári nyüzsgés és a téli csend váltakozása megváltoztatta az embereket. A másutt a nehézipar által „agyonnyomott”, hagyományos paraszti önellátást itt az „idegenforgalmi ipar” sepette el, olyannyira, hogy mára törvény is tiltja bizonyos, állattartáshoz kapcsolódó formáit. Nincsenek és nem is voltak a hagyományos érte-

leben vett ipari üzemek, és – legalábbis az utóbbi másfél évtizedben – a BB szakcsoportos szőlőtermesztése is inkább hasonlított valamiféle vállalkozáshoz, mint egy hagyományos állami gazdaság működéséhez.

A gazdasági élet visszatérő pezsgése olyan dinamizmust, változatosságot hozott a munkavállalás terén, mint kevés helyen az országban. Az emberek valószínűleg már a hetvenes években is gyakrabban változtattak (ha más nem is, legalább szezonális) munkahelyet, mint máshol, minden mozgásban volt – a pénz, az emberek –; nagyon régen kialakult a szezonális vállalkozás egyfajta kultúrája. Mindenki tudott keresni valami kis „mellékést”, hogy többet-e vagy kevesebbet, az a körülményeitől, a vállalkozó kedvétől függött. A nyári keresetből aztán lehetett egy kicsit jobban élni, szép házat építeni, vagy tőkét gyűjteni valami nagyobb üzlethez. Mindennek eredményeképpen a kilencvenes évekre a vállalkozói, illetve az új típusú munkavállalói habitus minden bizonnyal sokkal elterjedtebb volt itt, mint az ország más, nyugalmasabb vidékein.

Mára alaposan megváltozott a helyzet. A lehetőségek – a munkavállalástól az idegenforgalomból és a mezőgazdaságból származó bevételeken keresztül a fekete munkáig – minden téren drámai módon beszűkültek. Most „megbosszulja magát” az, hogy régen túl nagy volt a csend telente, mert „valami munka mindig akadt, de ha nem, az sem volt nagy baj, tartott a nyári pénzből...”. Most, hacsak nincs valakinek protekciója vagy nagyon nagy szerencséje, szinte lehetetlen éves munkahelyet találni. Ugyanakkor a nyári munkákkal is sok a baj. Alig van megbízható, régi cég, az új vállalkozók pedig gyakran túlságosan gyorsan akarnak meggazdagodni. (Tulajdonképpen nem is csoda, hiszen a szezonális vállalkozók erre vannak trenfrozva. A szezon egyre rövidebb, a forgalom egyre kisebb, és valamikor csak meg kell keresni legalább a bérleti díjra valót...)

Annak a néhány szerencsés régi-új vállalkozónak a kivételével, akik, tűzközelben lévén, a megfelelő pillanatban „meg tudnak csípni” valami jó kis állami üdülőt vagy vendéglőt, valószínűleg mindenkinek rosszabbul megy most a parton, mint öt-hat évvel ezelőtt. Arra a társadalmi rétegre nézve pedig, amelyből a mi interjúalanyaink túlnyomó többsége kikerült, ez a kifejezés nem is tükrözi a valóságot. Az ő helyzetük ennél sokkal súlyosabb. Számukra a szezonális munka már nem csupán plusz jövedelmet jelent, hanem a munkanélküli járadék vagy a jövedelempótló támogatás mellett sokszor az egyetlen bevételi forrást, amelynek hiányában a családi gazdaság hajója végképp zátonyra futna.

Ebben a helyzetben a családi segítségnyújtás csak időleges megoldást jelenthet, és mivel az „alternatív bevételi források” (mezőgazdaság, fekete munka, szobáztatás) is megszenvedték a recessziót, többnyire ezek sem pótolják a fizetések kiesését. Az idősebb, régi habitusú munkavállalók már többnyire nem tudnak változtatni a helyzetükön. Az ő számukra marad a reménykedés egy jó munkahelyben vagy a nyugdíjban. A fiatalok közt kétfajta viszonyulást találtunk. Az egyik a „vállalkozóké”, akik saját maguk számára teremtenek munkalehetőséget. A másik azoké, akik nem tudnak, nem akarnak a szezonális vállalkozások világának állandó bizonytalanságá-

hoz alkalmazkodni, és több-kevesebb sikerrel megpróbálnak egy nagyobb vállalatnál valamilyen hagyományos alkalmazotti munkakörbe elhelyezkedni.

Végezetül azt mondhatjuk tehát, hogy a recesszió, a gazdaság pangása – legalábbis a foglalkoztatással kapcsolatban – itt is ugyanazokat a jegeket hordozza magán, mint az ország más vidékein. Itt is nehéz munkanélküliként, alacsony jövedelemből megélni. A „múlt örökségeként” azonban mégis van néhány olyan sajátosság, amelyek ezt a vidéket elválasztják más gazdasági depresszió sújtotta területektől. Először is itt megtaláljuk azt a „kisvállalkozói éthoszt”, ami másutt sok helyen hiányzik, vagy legalábbis sokkal kisebb mértékben van jelen. Többek között ez lehet az oka annak, hogy itt a lakosság jelentős része rugalmasabban tudott reagálni munkahelyének elvesztésére, hogy itt mindenkinek van valamilyen többé-kevésbé kivitelezhető vállalkozási ötlete, hogy az emberek többsége nem próbál visszahúzódni az önellátásba.⁴ A legszembeűnőbb különbség pedig természetesen az, hogy bár az üdültetés egész rendszere, volumene átalakult, s így a hozzá kapcsolódó különféle lehetőségek is nagymértékben megváltoztak, azért a „szezoni jóvoltából” a munkaerőpiac legalább néhány hétre-hónapra még ma is „kinyílik”, és ebben az időszakban gyakorlatilag mindenki kaphat valamilyen munkát, szerezhet némi plusz bevételt. Ez, ha máshoz nem is, a teljes lecsúszás, elszegényedés elkerüléséhez többnyire elegendő.

Jegyzetek

1 A kirendeltség dolgozóinak a kutatás során nyújtott nélkülözhetetlen segítségéért ezúton is szeretnénk köszönetet mondani.

2 N. tudomása szerint az Iroda kb. 30 márkát kér naponta egy vendégtől, ennek a szobakiadók kb. a felét kapják meg. A szomszédjuk felhajtókkal jut vendéghez, de átlag 10–12 márkánál ő sem kap többet egy személyre. „A szomorú ebben csak az, hogy én a nyolcvanas években is 50 000 Ft-ot kaptam egy nyárra és most is, pedig mennyit ér ma már az a pénz.”

3 Balatonboglár területén még a mezőgazdasági nagyüzemek sem foglalkoznak hagyományos termeléssel.

4 Ez utóbbinak erősen korlátokat szab a jogi szabályozás és sok esetben az alapvető feltételek hiánya is.

Monostori Judit

Kinek kiszámítható a segélyezés?^{1*}

„A jó szociális törvénykezés legfőbb erénye nem annak nagyonalúsága, az általa biztosított ellátások gazdagsága, hanem becsületessége, következetessége: a számon kérhető, garanciális kalkulálhatóság.” (Javaslat a Szociális Törvény főbb koncepcionális elemeire, Népjelölési Minisztérium, 1991)

Bevezetés

Az 1993-as szociális törvény² megszületése előtt kormány- és miniszteri rendeletek rögzítették a szociális ellátásban részesíthetők körét, a jogosultság feltételeit és az ellátásra fordítható összeget. Az egyes segélytípusokhoz központilag rendelték hozzá a szükségesnek vélt anyagi eszközöket.

Az önkormányzati rendszer kiépülésével és a szociális törvény megszületésével gyökeresen változott meg a helyzet. Az 1990-es önkormányzati törvény a segélyezéssel kapcsolatos szabályozási és finanszírozási feladatok decentralizálásának feltételeit teremtette meg. A szociális törvény pedig számos új ellátási forma kereteinek kialakításával, más esetekben központi szabályozásával, ugyanakkor az önkormányzati jogkör kiszélesítésével egy differenciáltabb segélyezési rendszer alapjainak lerakásához járult hozzá.

Az egypólusú segélyezés felszámolása komoly vívmány, ám az önkormányzati és a központi szerepvállalás kettőssége csupán lehetőség egy olyan segélyezés kibontakozásához, amely biztosítja azoknak a családoknak a normatív ellátását, akik egy központilag meghatározott minimális szint alatt élnek, ugyanakkor az önkormányzatok bekapcsolódásával utat nyit az egyedi mérlegelés irányába is.

Ha a magyar segélyezési rendszer működését szeretnénk jellemezni, akkor az alábbi kérdésekre kell választ találnunk:

1. Valóban a rászorultak kapják-e az ellátásokat?
2. Milyen mértékű segítséget jelentenek az ellátások a segélyekben részesülő családoknak?

* A tanulmány alapját a KSH Társadalomstatistikai Főosztályának adatgyűjtése képezi, amelyet a PHARE támogatott. Az elemzés az 1995-ben és 1996-ban érvényes jogszabályokra és a vizsgálatban részt vevő önkormányzatok 1995., illetve 1996. évi segélyezési adataira épül. Az adatgyűjtés eredményeiből korábban Harcsa István publikált két tanulmányt.

3. *Hogyan érvényesül a szociális ellátásokra való jogosultság a segélyezésben?*

4. *Milyen a normatív és a diszkrecionális elbírálás aránya a szociális törvényben és a helyi rendeletekben?*

5. *Érvényesül-e diszkrimináció a törvénykezésben és a segélyezés gyakorlatában?*

6. *Milyen funkciót tölt be a segélyezés a szociálpolitika egészében?*

A tanulmány ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására különböző szinteken vállalkozik.

Annak bemutatására, hogy valóban a rászorultak részesülnek-e a segélyekben, egy átfogó szegényvizsgálatra lenne szükség. A tanulmány csupán arra világít rá, hogy a központi döntéshozók és az önkormányzatok milyen kritériumok alapján határozzák meg a rászorultak körét, és a különböző ellátásokban részesülő családoknak milyenek a jövedelmi viszonyai. Ugyanakkor nem vállalkozik arra, hogy feldolgozza azokat a környezettanulmányokat, amelyeket az önkormányzatok egy-egy rendszeres ellátási forma elbírálásához készítenek, és amelyek szélesebb körű információt adnak a családról, mint a nyilvántartott, elsődlegesen figyelembe vett jövedelmi viszonyok.

Számos kutatás rámutatott arra, hogy bizonyos családtípusokban a szegények aránya lényegesen magasabb az átlagosnál. A szociális törvény és a helyi rendeletek alapján megvizsgáltuk azt is, hogy az önkormányzatok hogyan kezelik a rászorultság megállapításánál a különböző családtípusok eltérő szükségleteit, megélhetési költségeit.

A családoknak kifizetett segélyösszegek tekintetében egyrészt kiszámítottuk a különböző ellátási formákban részesülők átlagos évi segélyösszegét, másrészt megvizsgáltuk, hogy az önkormányzatok milyen mechanizmusokkal „biztosítják be” magukat pénzügyi kereteik kifogyása ellen.

A szociális ellátásokra való jogosultsággal kapcsolatosan a normatív és a diszkrecionális szabályozás arányát, a diszkrimináció érvényesülését a szociális törvény és a helyi rendeletek alapján mutatjuk be, ugyanakkor nem térünk ki ezek gyakorlati megnyilvánulásaira, és nem érintjük a segélyek kérvényezésének és a döntések elleni fellebezések lehetőségének problémáját.

A tanulmány tehát nem a rászorultság és a segélyezés összefüggéseiről, hanem az önkormányzatok segélyezési politikájáról, nem a segélyre szorulókról, hanem azokról szól, akiket az önkormányzatok segélyezésre szorulóknak tekintenek.

Munkám során 40 település és egy budapesti kerület önkormányzatának segélyezési nyilvántartásából leválogatott adatokat, a szociális törvény és a helyi szociális rendeletek 1995 és 1966 között érvényes jogszabályait és a szociális irodákon készített interjúkat használtam fel.

Az önkormányzati segélyezés elméleti alapjai

Az 1993-as szociális törvényben a korábbi szociálpolitikai és segélyezési alapelvekhez képest egy rendkívül fontos szemléletváltozás fejeződik ki abban, hogy a törvény a segélyezés egységének a családot³ tekinti. Ez a változás több szinten is tetten érhető. Egyrészt az egyén önmagáért vállalt felelőssége mellett a törvény kimondja a családtagok egymásért való felelősségét is. Másrészt a támogatásra való rászorultság megállapításakor az önkormányzatok a család egészének életkörülményeit vizsgálják.

A szociális törvény ugyanakkor nem család típusokra, hanem családokra vonatkoztatva határozza meg az ellátásban részesíthetők körét és a támogatás mértékét. Az önkormányzati szabályozású ellátásoknál az egyedülállók és a családok megkülönböztetése gyakori, s időnként a nagycsaládok, a gyermeküket egyedül nevelő szülők, az egészségileg károsodott gyermeket nevelők és a nyugdíjasok segélyezési küszöbértékei is magasabban húzódnak.

A jogosultsági kritériumok meghatározásánál az önkormányzatok gyakorlatában a családok bevételeinek vizsgálata az elsődleges szempont. Viszonyítási pont a nyugdíjminimum, amelynek ugyan előnye, hogy évente indexálják, ugyanakkor nincs és – mint a mindenkor politikai erőviszonyoktól függő tényező – nem lehet közvetlen összefüggésben a megélhetési minimumként kikalkulált létminimummal.

A nyugdíjminimum mellett néhány önkormányzat bizonyos ellátási formák vonatkozásában más határértéket vesz figyelembe. Ezen határértékek között találjuk a minimálbért és a családi pótlékot is.

A családok kiadásainak vizsgálata a szociális törvény szintjén a lakásfenntartási támogatás esetében, a helyi szociális rendeletekben több más ellátásnál is megjelenik.

A magyarországi segélyezési gyakorlatban nem jellemző, de néhány ellátás esetében fontos jogosultsági kritérium egy-egy célcsoport körülírásánál az életkor. Az életkor, mint jogosultsági kritérium, a gyermeknevelési támogatás, a rendszeres szociális segély és az átmeneti segély bizonyos formái esetében jelent kulcsszerepet.

A vagyon – az ingatlan és az ingóságok – vizsgálata számos önkormányzatnál feltétele a szociális ellátásra való jogosultság megállapításának vagy elutasításának.

„A kérelemnek a rendelet eltérő rendelkezései hiányában tartalmaznia kell ...a kérelmező nyilatkozatát saját, és vele egy háztartásban együtt lakó közeli hozzátartozók vagyoni és jövedelmi viszonyairól (ingatlan tulajdonuk, 50 000 Ft-ot meghaladó értékű ingó tulajdonuk megjelölésével).”⁴

Egy másik helyi szociális rendeletben a segélyezett család vagy személy vagyona egy, az előbbtől eltérő dimenzióban jelenik meg:

„Ha a rendszeres szociális segélyben részesülő személynek olyan ingatlan vagyona van, amelyből az ellátás egészben vagy részben fedezhető, a folyósított támogatás összegéig a polgármester az önkormányzat igényét bejelenti a közjegyzőnél hagyatéki teherként.”⁵

Az utóbb említett példa ritka, jellemzően a lakásfenntartási támogatás szabályozásához kapcsolódó, önkormányzati rendelkezés.

A segélyezés gyakorlata

A szociális ellátásban részesülők jövedelmi viszonyai – mivel a jogosultság elbírálásánál elsősorban az egy főre jutó havi nettó jövedelmet vizsgálják az önkormányzatok – fontos mutatói a szociális segélyekben részesülők életkörülményeinek.

A segélyezett családok jövedelmeinek alakulása elsősorban a jogosultsági jövedelemküszöbötől függ, amik tekintetében önkormányzatonként és segélytípusok szerint lényeges eltérések vannak. Természetesen a rendszeres folyósítású segélyeknél alacsonyabbak a küszöbök, mint az átmenetieké. A legalacsonyabb a jövedelmi küszöb a munkanélküliek jövedelempótló támogatása (a nyugdíjminimum 80 százaléka), a legmagasabb a mozgáskorlátozottaknak járó támogatások esetében (a nyugdíjminimum 250 százaléka) volt. A legszínesebb szabályozás az átmeneti segélynél volt jellemző, ahol a jövedelmi korlát a nyugdíjminimum és a nyugdíjminimum kétszerese⁶ között mozgott.

A helyi szabályozású ellátások esetében az önkormányzatok többsége más jövedelemküszöböt szabott meg az egyedülállók és a családok számára. A családok jellemző jövedelemhatárához viszonyítva az egyedülállók jövedelemhatára általában másfélszer volt nagyobb.

Az 1. táblázat a különböző segélytípusokban részesülő családok átlagos egy főre jutó havi nettó jövedelmét mutatja.

1. táblázat

*A családok jövedelmi viszonyai néhány főbb segélytípus szerint
1995–1996*

Az ellátási forma megnevezése*	Az átlagos egy főre jutó havi nettó jövedelem		(Ft)
	1995	1996	
Gyermekevelési támogatás	7 725	6 926	
Munkanélküliek jövedelempótló támogatása	7 320	6 987	
Lakásfenntartási támogatás	10 523	10 524	
Rendszeres szociális segély	7 728	7 871	
Rendszeres nevelési segély	7 318	6 790	
Átmeneti segély pénzben	8 763	9 959	
Temetési segély	10 214	14 040	
Közgyógyellátás méltányossági alapon	11 100	12 630	
Közgyógyellátás alanyi jogon	9 914	11 265	
Ápolási díj	8 792	9 286	
Mozgáskorlátozottak támogatásai	12 468	14 293	

*Az egyes kategóriákba azok a családok kerültek, akik az adott ellátási formában vagy abban is részesültek az év során. Az adatszolgáltatás hiányossága miatt az átlagos egy főre jutó havi nettó jövedelem nem a családok teljes körének jövedelmi viszonyait tükrözi. Egyes településeken a család jövedelmi viszonyairól az önkormányzat informális úton szerez információkat. Ezekben az esetekben gyakran nem rögzítik a jövedelmet. Az adatok így csupán orientáló jellegűek, a különböző ellátásokban részesülők jövedelmi viszonyainak összehasonlítására szolgálnak.

A magyarországi segélyezési gyakorlat legjellemzőbb ellátási formái⁷ a szabad felhasználású kategoriális, a kötött felhasználású és az átmeneti segély. Míg az első kategóriába a munkanélküli jövedelempótló támogatás, a gyermeknevelési támogatás és az egészségi állapot megromlásához köthető támogatások (ápolási díj, vakok támogatási formái), addig a második kategóriába a lakásfenntartási támogatás, közgyógyellátás, az egészségügyi szolgáltatásokra való jogosultság és a mozgáskorlátozottak támogatási formái tartoznak. Ezen belül igen nagy súlya van a munkanélküli jövedelempótló támogatásnak (1995-ben az önkormányzati támogatásban részesülő családok 21,8 százaléka, míg 1996-ban 21,4 százaléka részesült benne), a lakásfenntartási támogatásnak (a támogatott családok aránya 1995-ben 17,4 százalék, 1996-ban 19,3 százalék), a közgyógyellátásnak (1995-ben a családok 8,5 százaléka alanyi, 12,9 pedig méltányossági alapon részesül az ellátásban, míg ugyanezt vizsgálva 1996-ban az arányok 6,7, illetve 9,6 százalék), a rendszeres nevelési segélynek (a segélyezett családok aránya 1995-ben 10,6 százalék, 1996-ban 11,1 százalék) és különösen az átmeneti segélynek (pénzbeli átmeneti segélyben 1995-ben a családok 33,8 százaléka, 1996-ban 33 százaléka, az ellátás természetbeni formájában a családok 11,4, illetve 13,8 százaléka részesült). (2. táblázat)

A kategoriális segélyekkel kapcsolatban fontos megjegyeznünk azt is, hogy a helyi szabályozás keretei között az önkormányzatok számos ellátására vonatkozóan differenciálják a jogosultsági feltételeket, és magasabb jövedelmi küszöböt, alacsonyabb összjövedelmen belüli kiadási arányt – mint segélyezési feltételt – állapítanak meg a gyereket vagy gyerekeit egyedül nevelő szülők esetében. Az a tendencia, hogy számos önkormányzat egyre több és több ellátási formánál tekinti külön csoportnak az egyedülálló szülőket, jelzi, hogy egy olyan célcsoport jelent meg az önkormányzati segélyezési rendszerben, amelyre még nem épült rá egy kategoriális segély, de már számos ellátási formán belül elkülönített célcsoportként kezelik az önkormányzatok.

2. táblázat

A legfőbb segélytípusokban részesedő családok az összes segélyezett család arányában
1995–1996

Az ellátási forma megnevezése	Az ellátásban részesülő családok száma*		(esetszám, %)	
	1995	1996	Az összes segélyezett család arányában	
			1995	1996
Gyermeknevelési támogatás	3 662	4 711	2,8	3,5
Munkanélküliek jövedelempótló támogatása	28 398	28 534	21,8	21,4
Lakásfenntartási támogatás	22 628	25 802	17,4	19,3
Rendszeres szociális segély	3 521	1 980	2,7	1,5
Rendszeres nevelési segély	13 764	14 831	10,6	11,1
Átmeneti segély pénzben	44 037	44 053	33,8	33,0
Átmeneti segély természetben	14 864	18 474	11,4	13,8
Ápolási díj	2 226	2 345	1,7	1,8
Mozgáskorlátozottak támogatásai	17 519	16 017	13,4	12,0
Vakok támogatási formái	83	120	–	0,1
Temetési segély	7 405	6 723	5,7	5,0
Közgyógyellátás alanyi jogon	11 041	8 920	8,5	6,7
Közgyógyellátás méltányossági alapon	16 840	12 873	12,9	9,6
Egészségügyi szolgáltatásra való jogosultság	175	196	0,1	0,1
A családok száma összesen	130 375	133 438		

* Az esetszámok azoknak a családoknak a számát jelzik, akik az adott ellátási formában részesülnek, függetlenül attól, hogy *csak ebben* az ellátási formában részesülnek vagy *ebben az ellátási formában is*. Értelemszerűen így egy-egy család több helyen is szerepel a táblázatban.

A vizsgált önkormányzatok⁸ segélyezési eseteit a 3. táblázat szemlélteti. A táblázatban szereplő esetszámok az 1995-ben és 1996-ban kifizetett segélyek számát tükrözik, a kifizetési esetszámot figyelembe véve. A rendszeres ellátási formáknál ez azt jelenti, hogy a minden hónapban kifizetett ellátás mindegyike (minden egyes esete) külön esetként szerepel.

3. táblázat

*A legfőbb segélytípusok
1995–1996*

Az ellátási forma megnevezése	Esetszám		(esetszám, %)	
	1995	1996	A felsorolt segélyek arányában 1995	1996
Gyermekevelési támogatás	32 859	40 562	4,3	5,2
Munkanélküliek jövedelempótló támogatása	221 778	209 934	29,2	27,1
Lakásfenntartási támogatás	105 736	107 467	13,9	13,9
Rendszeres szociális segély	27 604	20 852	3,6	2,7
Rendszeres nevelési segély	137 945	145 913	18,2	18,8
Átmeneti segély pénzben	72 898	80 350	9,6	10,4
Átmeneti segély természetben	28 609	34 497	3,8	4,5
Ápolási díj	17 990	19 784	2,4	2,6
Mozgáskorlátozottak támogatásai	23 868	18 826	3,1	2,4
Vakok támogatási formái	431	410	0,1	0,1
Temetési segély	8 555	6 929	1,1	0,9
Közgyógyellátás alanyi jogon	15 219	12 094	2,0	1,6
Közgyógyellátás méltányossági alapon	22 932	21 802	3,0	2,8
Egészségügyi szolgáltatásra való jogosultság	1 575	1 818	0,2	0,2
Egyéb	41 301	53 248	5,4	6,9
Összesen	759 300	774 486	100,0	100,0

Néhány főbb ellátási forma vizsgálata

1. A munkanélküliek jövedelempótló támogatása

A magyarországi segélyezési gyakorlatban a legjelentősebb kategoriális és rendszeres támogatási forma a munkanélkülieknek nyújtott jövedelempótló támogatás. A támogatás jogosultsági feltételeit a szociális törvény szabályozza. A feltételek fennállása esetén a támogatás nem adható, hanem jár.

A szabályozásban sajátosan keveredik a személyhez és a családhoz kötöttség. A jogosultsági feltételek egy része, így például a munkaviszony vizsgálata vagy a más ellátásban részesedés kizáró hatása az előbbihez, míg a jövedelmi viszonyok vizsgálata az utóbbihoz kapcsolódik.

A szociális törvény kimondja, hogy

„A települési önkormányzat a megélhetése alapjául szolgáló jövedelem pótlására jövedelempótló támogatásban részesíti azt a munkanélkülit,

1. akinek a foglalkoztatási törvény alapján ... a munkanélküli járadék folyósítása lejárt és munkanélküli ellátásra nem jogosult, valamint

2. családjában az egy főre jutó havi jövedelem nem haladja meg a mindenkori öregégi nyugdíjminimum legkisebb összegének 80 százalékát.”⁹

Nem állapítható meg a támogatás annak, aki rendszeres pénzellátásban részesül vagy kereső tevékenységet folytat. 1995. július 1-jétől azok is igényelhetik a támogatást, akik ugyan kereső tevékenységet végeznek, de annak havi ellenértéke nem éri el a nyugdíjminimum 40 százalékát. Szintén kizáró

következményű az, ha a támogatást igénylő nem működik közre a munkaügyi központtal.

A támogatás feltételeinek fennállását az önkormányzatok évente vizsgálják felül.

Az ellátás havi összege a jövedelemmel nem rendelkezők esetében a mindenkori öregségi nyugdíjminimum 80 százaléka, jövedelemmel rendelkezők esetében pedig úgy kell megállapítani, hogy a munkanélküli jövedelempótló támogatás és az egyéb jövedelmek együttesen érik el a nyugdíjminimum 80 százalékát. A támogatás minimális összege 1000 Ft.

1995. július 1-jétől a támogatás folyósításának időtartama 24 hónap. A munkanélküliek jövedelempótló támogatása összegének felét a Munkaerőpiaci Alap téríti meg az önkormányzatoknak.

A szociális törvény azt is előírja, hogy a támogatást az önkormányzat helyi rendeletével szabályozva kiegészítheti. A támogatás kiegészítése ugyanakkor nem vált gyakorlattá, hiszen a vizsgált önkormányzatok közül csupán kettő biztosítja annak lehetőségét, hogy az önkormányzat saját költségvetéséből magasabb összegű ellátást nyújtson. Az egyik rendelkezés így szól:

„...város képviselőtestülete – kérelmére – havonta támogatást nyújt annak a jövedelemmel nem rendelkező munkanélkülinek, akinek a családjában az egy főre jutó nettó jövedelem nem haladja meg az öregségi nyugdíj mindenkori legkisebb összegének 60 százalékát. A támogatás összege a munkanélküliek jövedelempótló támogatása havi összegének 50 százaléka.”¹⁰

A másik:

„Ha a jogosult saját háztartásában eltartott kiskorú gyermeket vagy gyermekeket nevel és egyik gyermek után sem részesül rendszeres nevelési segélyben, akkor – azon családoknál, ahol az egy főre jutó jövedelem az öregségi nyugdíj mindenkori legkisebb összegének 60 százalékát nem haladja meg, az ellátás gyermekenként a nyugdíjminimum 20 százalékával – és azon családoknál, ahol az egy főre jutó jövedelem az öregségi nyugdíj mindenkori legkisebb összegének 70 százalékát nem haladja meg, az ellátás gyermekenként a nyugdíjminimum 10 százalékával kiegészíthető.”¹¹

Fontos megjegyezni azonban, hogy a munkanélküli járadékból kikerülők és a munkanélküli járadékra nem jogosult munkanélküliek támogatására nem csupán a munkanélküliek jövedelempótló támogatása és az azt kiegészítő önkormányzati juttatások, hanem az átmeneti segélyezés keretei között kialakított ellátási formák is szolgálnak. Akár konkrétan megjelölve ezt a célcsoportot, akár mint az alacsony jövedelemmel rendelkező családok átmeneti (egyszeri vagy tartós) megsegítése.¹²

A vizsgált önkormányzatok által segélyezett családok ötödében éltek olyanok, akik a munkanélküliek jövedelempótló támogatását kapták.

Ezeknek a családoknak közel a felében kizárólagos ellátási forma a jövedelempótló támogatás, míg több mint felük valamilyen más ellátásban is részesült. (4. táblázat)

4. táblázat

*A munkanélküliek jövedelempótló támogatásában részesülő családok ellátásai
1995–1996*

Az ellátási forma megnevezése	A családok száma		(esetszám, %)	
			A munkanélküliek jövedelempótló támogatásában részesülő családok arányában	
	1995	1996	1995	1996
Munkanélküliek jövedelempótló támogatása	28 398	28 534	100,0	100,0
Csak munkanélküliek jövedelempótló támogatása	13 673	14 014	48,1	49,1
Munkanélküliek jövedelempótló támogatása + egyéb	14 725	14 520	51,9	50,9

A munkanélküliek jövedelempótló támogatásában részesülő családoknak nyújtott, önkormányzati támogatásokat két részmintán elemeztük. Az első mintát azok a családok alkották, akik csak munkanélküli jövedelempótló támogatást kaptak, a második mintát azok, akik a munkanélküli jövedelempótló támogatás mellett más ellátást is kaptak az önkormányzattól. Míg az első mintánál az éves segély átlagos összege 1995-ben 49 358 Ft, 1996-ban 52 933 Ft volt, addig a más segélyben is részesülőknél 74 504 Ft, illetve 1996-ban 80 290 Ft. (5. táblázat)

5. táblázat

*A munkanélküliek jövedelempótló támogatásában részesülő családok éves,
átlagos segélyösszegei, I.
1995–1996*

Az ellátási forma megnevezése	Segélyösszeg		(Ft)
	1995	1996	
Munkanélküliek jövedelempótló támogatása	62 422	66 999	
Csak munkanélküliek jövedelempótló támogatása	49 358	52 933	
Munkanélküliek jövedelempótló támogatása + egyéb	74 504	80 290	

A munkanélküliek jövedelempótló támogatását jellemzően kiegészítő ellátási formák közé tartozik a pénzbeli átmeneti segély, a rendszeres nevelési segély és a lakásfenntartási támogatás. 1995-ben a munkanélküliek jövedelempótló támogatását kapók 28,9 százaléka részesült az első, 13 százaléka a második és 13,4 százaléka a harmadik ellátási típusban is. Ugyanezeket az ellátásokat vizsgálva 1996-ban a korábbi évtől alig találhatunk eltéréseket. (6. táblázat)

6. táblázat

*A munkanélküliek jövedelempótló támogatásában részesülő családok egyéb ellátásai 1.
1995–1996*

Az ellátási forma megnevezése	A családok száma		(esetszám, %)	
	1995	1996	A munkanélküliek jövedelempótló támoga- tásában részesülő családok arányában	1995 1996
Lakásfenntartási támogatás	3 797	4 225	13,4	14,8
Átmeneti segély pénzben	8 186	7 786	28,9	27,3
Átmeneti segély természetben	2 543	1 401	9,0	4,9
Rendszeres nevelési segély	3 701	3 946	13,0	13,8
Rendszeres szociális segély	555	208	2,0	0,7
Gyermeknevelési támogatás	451	605	1,6	2,1
Alanyi közgyógyellátás	559	419	2,0	1,5
Méltányossági közgyógyellátás	1 251	707	4,4	2,5

A munkanélküliek jövedelempótló támogatása mellett pénzbeli átmeneti segélyt, vagy más ellátást is kapó családokban az éves átlagos segélyösszeg 1995-ben 75 233 Ft, 1996-ban 81 612 Ft volt.

Azokban a családokban, ahol a másodikként megjelölt ellátási forma a rendszeres nevelési segély volt, az éves átlagos segélyösszeg 1995-ben 95 810 Ft, 1996-ban 101 721 Ft volt.

Végül a harmadik csoportban, ahol a vizsgált támogatást lakásfenntartási támogatás egészítette ki, a segélyösszeg 1995-ben 81 932 Ft, 1996-ban 84 807 Ft volt. (7. táblázat)

7. táblázat

*A munkanélküliek jövedelempótló támogatásában részesülő családok éves,
átlagos segélyösszegei, 2.
1995–1996*

Az ellátási forma megnevezése	Segélyösszeg		(Ft)
	1995	1996	
Munkanélküliek jövedelempótló támogatása			
+ pénzbeli átmeneti segély	75 233	81 612	
Munkanélküliek jövedelempótló támogatása			
+ rendszeres nevelési segély	95 810	101 721	
Munkanélküliek jövedelempótló támogatása			
+ lakásfenntartási támogatás	81 932	84 807	

1995-ben a munkanélküliek jövedelempótló támogatásában részesülő családok 5,7 százalékában, 1996-ban 6,7 százalékban legalább két ember kapta ezt az ellátási formát. Ezek a családok 1995-ben átlagosan 124 864 Ft-ot, 1996-ban 132 720 Ft-ot kaptak az önkormányzataiktól.

2. A lakásfenntartási támogatás

A lakásfenntartási támogatás nagyságrendileg az egyik legjelentősebb kötött felhasználású támogatási forma, amely a segélyezési rendszeren belüli helyét tekintve az elmúlt években erőteljesen megnőtt. A növekedés ütemét érzékelteti a 8. táblázat, amely a KSH Népesedés és Egészségügyi Statisztikai Főosztályának adatgyűjtése alapján készült. 1995 után a lakásfenntartási támogatásban részesülő családok számának növekedési üteme megállt.

8. táblázat

*Pénzbeli és természetbeni lakásfenntartási támogatásban
részesülő családok számának változása 3.
1993–1996*

Év	1993	1994	1995	(esetszám) 1996
Pénzbeli lakásfenntartási támogatás	35 362	56 492	182 121	175 479
Természetbeni lakásfenntartási támogatás	19 075	25 944	53 642	61 721
Mindkét ellátási forma	–	–	234 727	236 559

Forrás: A KSH Népesedés és Egészségügyi Statisztikai Főosztályának adatgyűjtése

A lakásfenntartási támogatás szabályozásának elemei a szociális törvényben és a helyi szociális rendeletekben egyaránt megtalálhatóak.

A szociális törvény a jogosultság és a támogatás mértékének meghatározásával kapcsolatban csupán ajánlásokat tesz, amelyhez a legtöbb önkormányzat szempontrendszerében alkalmazkodik, de azt más és más tartalommal tölti ki.

A szociális törvény szerint:

„A települési önkormányzat lakásfenntartási támogatást nyújthat annak a családnak vagy személynek, aki a településen elismert, minimális lakásnagyságot és minőséget meg nem haladó lakásban vagy nem lakás céljára szolgáló helyiségben lakik és lakás hasznosításból származó jövedelemmel nem rendelkezik.”¹³

„Különösen indokolt a lakásfenntartási támogatás akkor, ha a lakásfenntartás indokolt költségei elérik vagy meghaladják az egy háztartásban élő közeli hozzátartozók és a lakásigény mértékének meghatározásánál figyelembe vett más személyek összjövedelmének 35 százalékát, és az egy főre jutó havi jövedelem nem haladja meg az öregségi nyugdíj mindenkori legkisebb összegének kétszeresét.”¹⁴

Ettől az ajánlástól számos önkormányzat eltér, bár mint ahogyan már fentebb említettem, nem a figyelembe vett szempontok tekintetében. Az önkormányzatok kevés kivételtől eltekintve a jövedelmek, a lakásfenntartási kiadások és a lakás alapterületének együttes vizsgálatával állapítják meg vagy utasítják el a jogosultságot.

Az egyik jogosultsági feltétel az egy főre jutó, havi nettó jövedelem, amivel kapcsolatban a szociális törvény a nyugdíjminimum kétszeresét ajánlja

jövedelemkülöbszöbnek. Az önkormányzatok többsége differenciáltan állapítja meg ezt a jövedelemhatárt, különbséget téve a családok és az egyedülálló személyek között. Bár mind a családok, mind az egyedülállók esetében ez az érték a nyugdíjminimum és annak háromszorosa között mozog, a legjellemzőbb jövedelemhatár a családoknál a nyugdíjminimum és annak másfélszerese, míg az egyedülállóknál a nyugdíjminimum 150 és 200 százaléka. Az önkormányzatok egy része még tovább differenciálja a családokat vagy a családtagok száma, vagy egyéb jellemzők (nyugdíjasok, betegek, gyermeket vagy gyermekeket egyedül nevelők) szerint. Mindössze két önkormányzatot találtunk, amelyeknél nem a nyugdíjminimum, hanem a minimálbér a számítás alapegysége.

A jogosultság további feltétele az is, hogy a lakásfenntartási kiadások elérjék a család összjövedelmének egy bizonyos százalékát. A szociális törvény ajánlása szerint ez a küszöbérték 35 százalék, de ettől önkormányzatoként és családtípusonként is eltéréseket találtunk. A kiadások aránya 15 és 35 százalék között mozgott, a legjellemzőbb érték a 35 százalék volt. Az önkormányzatok egy részénél valós, többeknél viszont fajlagos lakásfenntartási kiadásokkal számolnak.

Szintén nem értelmezhető egységesen az elismert lakásnagyság. Néhol azt jelenti, hogy azok a családok vagy személyek, akik az elismert, minimális lakásnagyságnál nagyobb lakásban élnek, nem kaphatnak támogatást, más esetekben azt jelenti, hogy a költségeket a háztartás nagyságához szabott lakásra számolják, s csak a meghatározott méretre számítják ki a támogatás összegét.

A vizsgált önkormányzatok közül háromban nem volt lakásfenntartási támogatás. A helyi rendeletek egyike így szól:

„Az önkormányzat a lakásfenntartási támogatás folyósításának szabályait nem rendezi, ilyen támogatási formát nem biztosít. ... A lakásfenntartással kapcsolatban indokoltan felmerülő kiadások teljesítéséhez átmeneti segély formájában biztosít támogatást.”¹⁵

S egy másik példa:

„... (az önkormányzat) lakásfenntartási támogatást senkinek nem állapít meg”.¹⁶

A lakásfenntartási támogatás önkormányzati segélyezésen belüli helyére vonatkozó, az előbbi példától lényegileg különböző elvi alapokra utal egy észak-magyarországi városunk helyi rendeletéből idézett példa:

„A városban az új munkahelyek száma – a részeredmények ellenére – nem mutat emelkedő tendenciát, nem történt áttörés. Tovább emelkedett a megélhetési gondokkal küzdő családok száma, súlyosbodott a gyermekes, elsősorban többgyermekes családok helyzete, nő az arányuk a véglegesen leszakadók között. Jelentős számú család számára a lakhatás költségei megfizethetetlenek. Az önkormányzati alapítású kft.-knél levő kinnlevőségek lakossági része az 50 mFt-ot meghaladja, s ennek emelkedése várható. Ezért ...újszerű támogatási formát vezetünk be a lakásfenntartás költségeihez való hozzájárulás során. Bizonyos jövedelemhatár alatt a közüzemi költségek jelentős részét az önkormányzat átvállalja a családoktól. Indokolt a hátralékosokat egyenként

»minősíteni«, s az önhibájukon kívüli adósokat a szociálpolitikának kezelnie kell. Az ügyfél szerződéses jogviszonyba kerül az önkormányzattal, s addig, amíg teljesíti a közüzemi díj ráeső összegének fizetését, az önkormányzat folyósítja a megállapodás szerinti támogatást. A szerződéses jogviszony javíthatja a fizetési morált, az ezt megszegőkkel szemben pedig a legszigorúbb következményként hatósági, bírósági eszközök alkalmazására, végső soron kiköltöztetésre, jelzálogjog bejegyzésre stb. lehet számítani.”¹⁷

A támogatottak körének meghatározásakor az önkormányzatok többsége nem használja a „jogosult” fogalmát. Az ellátás a helyi rendeletben meghatározott feltételek fennállása esetén is a legtöbb önkormányzatnál csupán adható.

1995-ben a vizsgált családok 17,4 százaléka, 1996-ban 19,3 százaléka részesült lakásfenntartási támogatásban. Ennek formája többségében természetbeni támogatás volt, hiszen az önkormányzatok negyede vagy kizárólagosan, vagy ritka kivételtől eltekintve a támogatást természetben (lakásfenntartáshoz kapcsolódó számlák kifizetésével) nyújtja.¹⁸ 1995-ben a családok 37,8 százaléka, 1996-ban pedig 36,1 százaléka kizárólag lakásfenntartási támogatást kapott, míg a családok majdnem kétharmada valamilyen más ellátási formában is részesült. (9. táblázat)

9. táblázat

*Lakásfenntartási támogatásban részesülő családok egyéb ellátásai
1995–1996*

Az ellátási forma megnevezése	A családok száma		(esetszám, %)	
			Lakásfenntartási támogatásban részesülő családok arányában	
	1995	1996	1995	1996
Lakásfenntartási támogatás	22 628	25 802	100,0	100,0
Csak lakásfenntartási támogatás	8 543	9 312	37,8	36,1
Lakásfenntartási támogatás + egyéb	14 085	16 490	62,2	63,9
Munkanélküliek jövedelempótló támogatása	3 797	4 225	16,8	16,4
Átmeneti segély pénzben	6 302	7 486	27,9	29,0
Átmeneti segély természetben	2 384	3 717	10,5	14,4
Rendszeres nevelési segély	2 878	3 808	12,9	14,8
Rendszeres szociális segély	618	343	2,8	1,3
Gyermekeknevelési támogatás	415	665	1,8	2,6
Alanyi közgyógyellátás	659	702	2,9	2,7
Méltányossági közgyógyellátás	2 518	2 214	11,2	8,6

A lakásfenntartási támogatás mértékének vizsgálatánál két úton indultunk el: egyrészt a helyi rendeleteket, másrészt pedig a segélyezésről gyűjtött adatokat hasonlítottuk össze.

A helyi rendeletek alapján egy rendkívül sokszínű kép bontakozott ki. Az önkormányzatok egy része maximálja, míg mások értékhatárok közé szorítják az ellátás összegét. Vannak, akik egy évben, mások havi időszakokra vonat-

kozóan rögzítik a legmagasabb értéket. Rendeleti szinten jellemző, hogy nem differenciálnak a családtípusok szerint.

Az önkormányzatok egy részénél a támogatás mértéke egy hónap időintervallumra meghatározott. A jellemző érték ezeken a településeken havi 1000 és 3000 Ft között mozog. Más önkormányzatok a nyugdíjminimumot alapegységként tekintve határozzák meg a támogatás mértékét. (A legkisebb érték a nyugdíjminimum 10 százaléka, a legnagyobb annak 50 százaléka, jellemző érték a nyugdíjminimum 50 százaléka.) A támogatás mértékének egyedi meghatározásánál fontos szerepet kap a család összjövedelmének és kiadásainak az aránya. Néhány önkormányzat a lakás nagyságának és a családtagok számának megfelelően határozza meg a támogatást. Jellemző érték: 25–45 Ft/m²/hó.

A vizsgált két év során az önkormányzatoknak csupán egyötöde módosította a lakásfenntartási támogatásra vonatkozó helyi szabályozását. A módosítások jellemzően a támogatás mértékének kiszámítására vonatkoztak. Ez vagy a lakásfenntartási kiadások támogatott részének 5–10 százalékos, egy önkormányzat esetében 150 százalékos, vagy a támogatás egy hónapra vonatkozó maximált összegének 500 Ft-os, illetve a lakásfenntartási kiadások körében elismert fogyasztás csekély emelését jelentette. Egy önkormányzat az elismert kiadások térítési arányának 5 százalékos emelése mellett csökkentette a figyelembe vett lakásnagyságot, és bizonyos fogyasztások elismert mennyiségét egy alacsonyabb szinten húzta meg.

Az önkormányzatoktól begyűjtött adatok alapján a következőket mondhatjuk: a csak lakásfenntartási támogatásban részesülő családok éves átlagos segélyösszege 1995-ben 12 494 Ft, 1996-ban 14 537 Ft volt. Ez átlagosan egy családra számítva havi 1041, illetve 1996-ban 1211 Ft-ot jelentett. Ez arra utal, hogy a támogatás mértéke általában a helyi rendeletben meghatározott értéksáv alsó értékéhez közelített. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a lakásfenntartási támogatás az önkormányzatok egy részénél csak a téli hónapokra vagy az év egy meghatározott részére vonatkozik, ami tehát torzírtja az egy hónapra eső átlagos értéket.

A lakásfenntartási támogatást a támogatásban részesülő családok közel harmadánál (1995-ben 27,9 százalék, 1996-ban 29 százalék) pénzbeli átmeneti segély, 10,5 százaléknál, illetve 1996-ban 14,4 százaléknál pedig természetbeni átmeneti segély is kiegészítette.

Azokban a családokban, ahol a lakásfenntartási támogatást pénzbeli átmeneti segély egészítette ki, az éves átlagos segélyösszeg 1995-ben 43 416 Ft, 1996-ban 48 704 Ft volt.

1995-ben a támogatásban részesülő családok 16,8 százaléka, 1996-ban 16,4 százaléka részesült jövedelempótló támogatásban is (az éves átlagos segélyösszeg 1995-ben 81 932 Ft, 1996-ban 84 807 Ft volt), míg 12,9 százaléka, illetve 1996-ban 14,8 százaléka rendszeres nevelési segélyben is (az éves segélyösszeg az egyik évben 70 051 Ft, a másokban 66 657 Ft volt).
(10. táblázat)

10. táblázat

Lakásfenntartási támogatásban részesülő családok éves, átlagos segélyösszegei
1995–1996

Az ellátási forma megnevezése	Segélyösszeg		(Ft)
	1995	1996	
Lakásfenntartási támogatás	31 551	35 249	
Csak lakásfenntartási támogatás	12 494	14 537	
Lakásfenntartási támogatás + egyéb	42 736	26 511	
Lakásfenntartási támogatás + pénzbeli átmeneti segély	43 416	48 704	
Lakásfenntartási támogatás + munkanélküli jövedelempótló támogatás	81 932	84 807	
Lakásfenntartási támogatás + rendszeres nevelési segély	70 051	66 657	

A lakásfenntartási támogatás időtartamára vonatkozóan a szociális törvény szintén „ajánlást” tesz:

„Ha az önkormányzat rendelete rövidebb időtartamot nem állapít meg, a támogatás egy naptári évre szól, és a támogatás iránti kérelmet évente meg kell újítani.”¹⁹

Természetesen az önkormányzatok helyi rendeletei már differenciáltabb képet mutatnak: jellemző az egy év, de az önkormányzatok harmada félévben vagy a fűtési időszakra vonatkozóan határozza meg a támogatás időtartamát.

3. Az átmeneti segély

A szociális törvény az átmeneti segély szabályozásában nyújtja az önkormányzatoknak a legszélesebb mozgásteret, hiszen csupán a következőket írja elő:

„A települési önkormányzat képviselőtestülete a létfenntartást veszélyeztető, rendkívüli élethelyzetbe került, valamint időszakosan vagy tartósan létfenntartási gonddal küzdő személyek részére a rendeletében meghatározott átmeneti segélyt nyújt.”²⁰

Nem központilag meghatározottak tehát a jogosultság feltételei, a segély jellege (pénzbeli vagy természetbeni, egyszeri alkalommal vagy meghatározott időre, havi rendszerességgel nyújtott) és a segély típusai sem.

Az átmeneti segélynek tekintett ellátási formák köre – az önkormányzatok szociális rendeletei alapján – a szabályozás egzaktságát tekintve rendkívül sokféle. Bizonyos ellátási formákra vonatkozóan a helyi rendeletek pontosan meghatározzák a jogosultak körét, a jogosultság feltételeit és a támogatás mértékét, míg más esetekben csak az ellátási forma neve van meghatározva.

Az alábbi táblázat a helyi rendeletekben előforduló átmeneti segélyeket szemlélteti.

Az átmeneti segély típusai

1. Egyszeri pénzbeli átmeneti segély	• <i>eseti szociális segély</i> rászoruló családoknak • <i>beiskolázási segély</i> • <i>gyermeknevelési segély</i> • <i>táborozási költségekhez való hozzájárulás</i>
2. Egyszeri természetbeni átmeneti segély	• <i>élelmiszersomag</i> • <i>közütemi díjak kifizetése</i> • <i>ruhanemű</i> • <i>tűzelő</i> • <i>egyéb fogyasztási cikkek</i> • <i>vásárlási utalvány</i> • <i>tankönyv-segély</i>
3. Kamatmentes kölcsön	
4. Meghatározott időtartamra szóló természetbeni segély	• <i>például étkezési térítési díj</i>
5. Meghatározott időtartamra szóló pénzbeli segély	• <i>jövedelem-kiegészítő támogatás munkanélkülieknek vagy nyugdíjasoknak, a járadék folyósításáig terjedő időszakra</i> • <i>szociális ösztöndíj nappali tagozatos hallgatóknak</i>
6. Jövedelmi korlátokhoz nem kötött egyszeri segély elemi kár és egyéb, különös méltánylást igénylő esetekben	
7. Egyéb, az önkormányzat által valamely csoportnak alanyi jogon nyújtott támogatás	• <i>például számos önkormányzat évente egyszer minden 70 év felettinek egy ajándékcsomagot ad</i>

A jogosultsági feltételek vizsgálata több okból is nehézségekbe ütközik. Egyrészt nehezen különíthető el, hogy az átmeneti segélykeretből fizetett segélyek melyikére vonatkozik az általánosan megfogalmazott jogosultsági feltétel, másrészt az önkormányzatok egy része jövedelmi viszonyok, míg mások élethelyzetek leírásával szabályozzák a jogosultsági feltételeket. Mindezek mellett vannak olyan önkormányzatok is, amelyeknek helyi szociális rendeletei egyáltalán nem tartalmazznak erre vonatkozó feltételeket.²¹

A jogosultság meghatározásának jellege szerint az alábbi típusokat különböztethetjük meg:

1. Jövedelmi korlát és élethelyzet-leírás kombinálásával, segélytípusonként meghatározott feltételek (17 önkormányzat)
2. Jövedelmi korláttal meghatározott feltételek (12 önkormányzat)
3. Jövedelmi korláttal, segélytípusonként meghatározott feltételek (6 önkormányzat)
4. Élethelyzetek leírásával meghatározott feltételek (3 önkormányzat)
5. Nincsenek jogosultsági feltételek (3 önkormányzat)

A különböző típusú átmeneti ellátásoknál több önkormányzatnál más és más a jövedelmi korlát, ezenkívül néhány önkormányzat az egyedülállókra és a családokra differenciáltan határozza meg azt.

Mivel elemzésünkben a későbbiek során elsősorban a pénzbeli átmeneti segéllyel foglalkozunk, a jogosultsági feltételeket is erre koncentrálni vizsgáljuk.

A pénzbeli átmeneti segélyre való jogosultságot az önkormányzatok leg-

inkább a család jövedelmi viszonyainak vizsgálatával állapítják meg vagy utasítják el. (A jogosultsági feltételeket nem deklaráló 3 önkormányzaton kívül további 3 önkormányzat életfeltételek leírásával szabja meg a jogosultak körét.)

Az önkormányzatok többsége (24 önkormányzat) családtípusokra meghatározott jövedelmi feltételeket határoz meg. A segélyezési küszöb a nyugdíjminimum 80 százaléka és annak kétszerese között mozog, jellemző érték a nyugdíjminimum, illetve annak 110 és 150 százaléka. Az egyedülállónál a jövedelmi korlát a nyugdíjminimumtól annak két és félszereséig terjed. Jellemző érték a nyugdíjminimum 150 és 200 százaléka.

A család összetételét nem vizsgáló helyi rendeletekben a jövedelmi korlát a nyugdíjminimumtól annak kétszereséig terjed.

A jövedelmi feltételeket tekintve 1995-ről 1996-ra csupán egy önkormányzat módosította a helyi rendeletét.

Az átmeneti segély szabályozása során az önkormányzatok többsége korlátozó rendelkezéseket épített be az ellátás szabályozásába. Többségük deklarálja az egy évben adható maximális segélyösszegeket, a támogatások számát vagy ennek változataként azt, hogy az átmeneti segély hány havonta adható. Emellett a segély megítélését korlátozza az, hogy bizonyos ellátási formák kizárják vagy korlátozzák az átmeneti segély folyósítását.

Az átmeneti segély nyújtásának korlátozásai a rendeletekben²²

1. típusú korlátozás (az éves összeg maximálása):

1. Átmeneti segély

nyugdíjminimummal meghatározott:

1. Évente maximálisan a nyugdíjminimum (1 önkormányzat)
2. A támogatás éves összege nem haladhatja meg a családok esetében az öregségi nyugdíjminimum 50 százalékkal növelt összegét, egyedülálló esetében az öregségi nyugdíjminimumot (1 önkormányzat)
3. (eseti) A támogatás éves összege gyermeket nevelő család esetében nem haladhatja meg gyermekenként a mindenkori öregségi nyugdíjminimum összegét, de családonként a 20 000 Ft-ot, egyéb esetekben az öregségi nyugdíjminimum összegét (1 önkormányzat)
4. (eseti) Évente személyenként a nyugdíjminimum másfélszerese, családonként a háromszoros (1 önkormányzat)
5. Évente, családonként maximálisan a nyugdíjminimum kétszerese (1 önkormányzat)
6. Évente maximálisan a nyugdíjminimum háromszoros (2 önkormányzat)
7. (eseti) Évente a nyugdíjminimum négyszerese (1 önkormányzat)

forintosított:

8. (eseti) Évente maximálisan 10 000 Ft (1 önkormányzat)
9. Évente maximálisan 15 000 Ft (1 önkormányzat)
10. Évente maximálisan 20 000 Ft (3 önkormányzat). A három önkormányzat egyike 1996-ban ezt az értéket 30 000 Ft-ra módosította.

2. típusú korlátozás (milyen gyakorisággal adható a segély):

1. Átmeneti segély (eseti)

1. Maximálisan évente egyszer (1 önkormányzat)
2. Maximálisan évente két alkalommal adható (4 önkormányzat). Egy önkormányzat 1996-ban az évi két alkalmat háromra módosította.

3. Maximálisan évente három alkalommal adható (9 önkormányzat)
4. Maximálisan négy alkalommal adható (10 önkormányzat). Egy önkormányzat 1996-ban az évi négy maximálisan lehetséges segélyezést háromra módosította.
5. Évente maximálisan hat alkalommal adható (6 önkormányzat)

3. típusú korlátozás (milyen típusú segélyek zárják ki egymást):

1. Csak kivételes méltánylást érdemlő esetben részesülhet átmeneti segélyben az, aki rendszeres ellátást kap (1 önkormányzat)
2. Egy család egy évben vagy átmeneti segélyt, vagy átmeneti nevelési segélyt vehet igénybe (1 önkormányzat)
3. Nem adható átmeneti segély annak, aki vagy amely család lakásfenntartási támogatásban, rendszeres szociális segélyben, rendszeres nevelési segélyben részesül (2 önkormányzat)
4. Rendszeres nevelési segélyben részesülő család legfeljebb két alkalommal részesíthető átmeneti segélyben (1 önkormányzat)
5. A rendszeres nevelési segélyben részesülő családnak átmeneti segély (gyermeknevelési támogatás) nem állapítható meg (1 önkormányzat)
7. Ha egy család a gyermekintézmény térítési díjának átvállalásában részesül, akkor átmeneti segélyt csak kétszer kaphat egy évben (1 önkormányzat)
8. Az átmeneti segély adható tárgyévi összegét csökkenteni kell a lakásfenntartási támogatás, a méltányossági közgyógyellátás (7500 Ft) összegével, ha valaki ezen támogatásokban is részesül (1 önkormányzat)
9. Aki rendszeres nevelési, rendszeres szociális segélyben vagy tartós átmeneti segélyben részesül, nem részesülhet átmeneti segélyben (1 önkormányzat)
10. Rendszeres nevelési segélyben részesülő családnak átmeneti segély nem állapítható meg, kivéve évi egy alkalommal rendkívüli méltánylást érdemlő esetben (1 önkormányzat)
11. Egy naptári évben legfeljebb hat alkalommal, jövedelempótló támogatásban részesülők esetében három alkalommal lehet megállapítani átmeneti segélyt (1 önkormányzat)
12. Szociális segély (így hívják az általános, egyszeri átmeneti segélyt) nem állapítható meg, ha a kérelmező az önkormányzattól valamilyen rendszeres pénzbeli támogatást vagy segélyt kap, illetve ha részére közgyógyellátási jogosultságot állapítottak meg (1 önkormányzat)
13. Aki rendszeres támogatásban vagy lakásfenntartási támogatásban és egyéb ellátásban részesül, nem kaphat átmeneti segélyt (1 önkormányzat)

Az átmeneti segély összegére vonatkozó rendeletek sokszínű képet mutatnak. Egyrészt, mert az átmeneti segélykeretbe tartozó sokféle ellátási forma szabályozása néha egységes, néha differenciált, másrészt mert nemcsak az átmeneti segély mértékében, hanem a meghatározás módjában is óriási különbségek vannak. Mivel a természetben nyújtott támogatás mértéke általában kevésbé szabályozott, leginkább a pénzbeli eseti és a tartós, átmeneti segély mértékét vizsgálhattuk.

A rendeletekben a forintosított, legjellemzőbb maximum érték a 10 000 Ft volt. Amennyiben a nyugdíjminimummal határozták meg a maximum értéket, úgy a jellemző a nyugdíjminimum és annak kétszerese közötti értékhatár. A minimumértékek ritkábban szabályozottak, ha mégis, akkor jellemző az 1000 forintos határ. Az eseti segélyek korlátait azonban sokkal inkább a már fentebb részletesen bemutatott éves maximum érték és a támogatások alkalmának korlátozása jelenti.

1995-ben a vizsgált családok 33,8 százaléka, 1996-ban 33 százaléka részesült pénzbeli átmeneti segélyben. Mint ahogyan az alábbi táblázat is mutatja, 1995-ben a családok 58,1 százaléka, 1996-ban 61,8 százaléka azonban más ellátási formában is részesült, pontosabban a családok nagyobbik részé-

nél az átmeneti segély valamilyen más ellátási formát egészített ki. (11. táblázat)

11. táblázat

*Pénzbeli átmeneti segélyben részesülő családok egyéb ellátási formái
1995–1996*

Az ellátási forma megnevezése	A családok száma		(esetszám, %)	
	1995	1996	A pénzbeli átmeneti segélyben részesülő családok arányában 1995	1996
Pénzbeli átmeneti segély	44 037	44 053	100,0	100,0
Csak pénzbeli átmeneti segély	18 442	16 814	41,9	38,2
Pénzbeli átmeneti segély + egyéb	25 595	27 239	58,1	61,8
Munkanélküliek jövedelempótló támogatása	8 186	7 786	18,6	17,7
Lakásfenntartási támogatás	6 302	7 486	14,3	17,0
Rendszeres nevelési segély	4 840	5 968	11,0	13,5
Rendszeres szociális segély	1 495	862	3,4	2,0
Gyermeknevelési támogatás	1 414	1 765	3,2	4,0
Alanyi közgyógyellátás	1 500	1 160	3,4	2,6
Méltányossági közgyógyellátás	4 404	3 186	10,0	7,2

A pénzbeli átmeneti segélyben részesülő családok éves átlagos segélyösszege 1995-ben 27 861 Ft, 1996-ban 34 306 Ft volt. Ezt a rendkívül alacsony átlagértéket erősen differenciálta az a körülmény, hogy a pénzbeli átmeneti segély milyen ellátási formához társult.

A pénzbeli átmeneti segély jellemzően a munkanélküliek jövedelempótló támogatását, a lakásfenntartási támogatást és a rendszeres nevelési segélyt egészítette ki kizárólagosan, vagy valamely más ellátási formával kombinálva.

A munkanélküli jövedelempótló támogatást és pénzbeli átmeneti segélyt kapó családoknál az éves segélyösszeg átlagosan 1995-ben 75 233 Ft, 1996-ban 81 612 Ft, a második csoportnál 1995-ben 43 416 Ft, 1996-ban 48 704 Ft, míg a harmadiknál 1995-ben 67 151 Ft, 1996-ban 75 192 Ft volt.

1995-ben a vizsgált családok 41,9 százaléka, 1996-ban 38,2 százaléka részesült kizárólag pénzbeli átmeneti segélyben. Ezen családok 1995-ben átlagosan évi 6200 Ft-ot, 1996-ban 8062 Ft-ot kaptak önkormányzataiktól pénzbeli átmeneti segély jogcímén. (12. táblázat)

12. táblázat

*Pénzbeli átmeneti segélyben részesülő családok éves, átlagos segélyösszegei
1995–1996*

Az ellátási forma megnevezése	Segélyösszeg		(Ft)
	1995	1996	
Pénzbeli átmeneti segély	27 861	34 306	
Csak pénzbeli átmeneti segély	6 200	8 062	
Pénzbeli átmeneti segély + egyéb	43 427	49 411	
Pénzbeli átmeneti segély + munkanélküli jövedelempótlék támogatása	75 233	81 612	
Pénzbeli átmeneti segély + lakásfenntartási támogatás	43 416	48 704	
Pénzbeli átmeneti segély + rendszeres nevelési segély	67 151	75 192	

4. A rendszeres szociális segély

A rendszeres szociális segély jogosultsági feltételeit, a támogatás mértékét évtizedeken át az 1969-es egészségügyi miniszteri rendelet²³ szabályozta. A rendeletet azonban többször, utoljára 1992-ben módosították.²⁴ Ennek értelmében rendszeres szociális segélyre jogosult az a 18. életévét betöltött munkaképtelen, illetve rokkant személy, akinek jövedelme a megélhetését nem biztosítja. A megélhetése különösen annak nem biztosított, akinek jövedelme nem éri el a mindenkori özvegyi nyugdíjminimumot. Egészségi állapotától függetlenül munkaképtelennek kell tekinteni azt a nőt, aki 65., illetőleg azt a férfit, aki 70. életévét betöltötte. Rokkantnak kell tekinteni azt, aki munkaképességét legalább 67 százalékban elvesztette.

Mint ahogyan a rendelet is tartalmazza, ez az ellátási forma bár nem kizárólagosan, de elsősorban az idősebb korosztályt célozza meg.

A rendszeres szociális segély összegére vonatkozóan a rendelet csupán azt mondja ki, hogy az ellátást a támogatásra szoruló személy szociális helyzetéhez és egészségi állapotához mérten kell megállapítani.

Az ellátást a helyi önkormányzatok finanszírozzák.

A rendszeres szociális segély az 1993-as szociális törvény születése előtt az egyik fő támogatási forma volt. Jelentősége az ellátási formák differenciálódása után a többi ellátási formához képest, továbbá a segélyben részesülők számát illetően is csökkent. A szociális segély „visszaesésének” mértékét a 13. táblázat szemlélteti:²⁵

13. táblázat

*A rendszeres szociális segélyben részesülők átlagos számának alakulása
1990–1995*

év	1990	1991	1992	1993	1994	(esetszám, %)	
						1995	1996
Az ellátásban részesülők száma	46 823	43 219	38 080	29 942	26 688	23 507	20 729
Az 1990-es év százalékában	100	92	81	64	57	50,2	44,3

Forrás: A KSH Népesedés és Egészségügyi Statisztikai Főosztályának adatgyűjtése

Az adatgyűjtésben részt vevő településeken 1995-ben a segélyezett családok 2,7 százaléka, 1996-ban 1,5 százaléka részesült rendszeres szociális segélyben. Közülük 1995-ben a családok 32,5 százaléka, 1996-ban 29,5 százaléka csak ebben, míg közel kétharmaduk más ellátási formában is részesült. (14. táblázat)

A rendszeres szociális segélyt leggyakrabban pénzbeli átmeneti segély (1995: 42,5 százalék, 1996: 43,5 százalék), lakásfenntartási támogatás (1995: 17,6 százalék, 1996: 17,3 százalék), munkanélküliek jövedelempótló támogatása (1995: 15,7 százalék, 1996: 10,5 százalék) és alanyi közgyógyellátás (1995: 13,8 százalék, 1996: 12,4 százalék) egészítette ki.

14. táblázat

*A rendszeres szociális segélyben részesülő családok egyéb ellátásai
1995–1996*

Az ellátási forma megnevezése	A családok száma		(esetszám, %)	
			A rendszeres szociális segélyben részesülők arányában	
	1995	1996	1995	1996
Rendszeres szociális segély	3 521	1 980	100,0	100,0
Csak rendszeres szociális segély	1 144	585	32,5	29,5
Rendszeres szociális segély + egyéb	2 377	1 395	67,5	70,5

5. A rendszeres nevelési segély

A rendszeres nevelési segély szabályozása 1993-ig az 51/1986 (XII. 26.) MT rendelet alapján történt. A 31/1993. (II. 17.) kormányrendelet azonban azt hatályon kívül helyezte, és a segély szabályozását a helyi önkormányzatok feladatai közé sorolta.

A vizsgált önkormányzatok harmadánál a helyi rendelet szintjén nincs szabályozva az ellátásra való jogosultság feltétele.

A helyi szabályozás hiánya mögött háromféle önkormányzati magatartás húzódik meg. Egyrészt az önkormányzatok egy része – annak ellenére, hogy

a jogosultság szabályozása már önkormányzati jogkör – a korábbi jogosultsági feltételeken nem változtatott, s a kritériumok deklarálását nem tartotta fontosnak. Más önkormányzatok ugyan nyújtanak ilyen ellátási formát, azt az átmeneti segélykeretből, mint tartós átmeneti ellátást nyújtják, s így az átmeneti segélyre való jogosultság feltételei vonatkoznak a nevelési segélyre is. Végül vannak olyan önkormányzatok is, amelyek egyáltalán nem nyújtanak ilyen ellátási formát.

Az önkormányzatok kétharmada a rendszeres nevelési segélyt mint a helyi szabályozás keretei közé tartozó ellátási formát szabályozta, s az egy főre jutó havi nettó jövedelmi feltételeként a nyugdíjminimumot jelölte meg. Ettől az értéktől csupán néhány önkormányzat tér el 20–25 százaléokban pozitív, illetve negatív irányban. Jellemző, hogy az önkormányzatok a gyermeküket egyedül nevelő szülők, a három vagy több gyermeket, illetve egészségkárosodott gyermeket nevelő családok esetében a jövedelemhatárt magasabban húzták meg. Ez az érték a nyugdíjminimum 110 és 150 százaléka között mozog.

1996-ban két önkormányzat a nyugdíjminimum 20, illetve 30 százalékával emelte a jövedelmi határokat, egy önkormányzat 5 százalékkal csökkentette és egy önkormányzat a forintban meghatározott jövedelmi határait a nyugdíjminimum változásához igazította.

A szociális törvényben és a helyi szociális rendeletekben szabályozott ellátási formák közül a rendszeres nevelési segély szabályozásában, a jogosultság feltételeinek körülírásában érzékelhető leginkább az „érdemes” és az „érdemtelen” rászoruló megkülönböztetése. A korábbi központi szabályozásból mechanikusan átvett – alkalmas szülő, önhibájukon kívül szegény család – fordulat beépülésén kívül a diszkriminatív elemek rendkívül színes skáláját találhatjuk a rendeletekben.

„A kiskorúak részére rendszeres nevelési segély állapítható meg, ha a gyermek nevelésére egyébként alkalmas szülő és a családban élő más, tartásra köteles hozzátartozók jövedelmének együttes összegéből kiszámított egy főre jutó jövedelem – önhibájukon kívül – nem éri el a mindenkori legmagasabb összegű, sajátjogú nyugdíjminimumot, és emiatt a gyermek fejlődése veszélyeztetve van.”

„A nevelési segély folyósítását ... a megjelölt körülmények esetén is csak akkor lehet elrendelni, ha az alábbi feltételek együttesen fennállnak:

- a) a lakáskörülmények biztosítják a kiskorú egészséges fejlődését*
- b) a szülő és a családban együtt élő személyek alkalmasak a gyerekek személyiségfejlődésének helyes irányú biztosítására*
- c) a szülő és a gyermek között a kívánatos családi légkör és érzelmi kapcsolat biztosított...*

Nem rendelhető el a nevelési segély folyósítása, ha a szülő

- a) magatartása kifogásolható vagy a vele egy háztartásban élő valamely személy a kiskorút veszélyezteti*
- b) gyermeke testi, értelmi vagy erkölcsi fejlődését, nevelését korábban nem biztosította megfelelően*
- c) gyermeke gyógykezelését elhanyagolta*
- d) a család kedvezőtlen anyagi, szociális helyzetének kialakulását felelőt-*

len magatartásával, a jövedelem helytelen beosztásával, indokolatlan munkahely-változtatásával idézte elő

e) háztartásában – a gyermek nevelését akadályozó – erkölcsi magatartását illetően kifogásolható személy él

f) a gyermek kifogásolható magatartását megváltoztatni nem képes.”

A rendelet a továbbiakban a környezettanulmány, a pedagógiai és a munkahelyi vélemény, mint az előbb felsoroltak vizsgálatához elengedhetetlen anyagok bekérésének szükségességéről rendelkezik.²⁶

A támogatás mértéke tekintetében már jóval nagyobbak a különbségek mind az összegek, mind a differenciálás tekintetében. A támogatás mértékének meghatározásában a család nagysága, az egyedülálló szülő, a család összetétele (van-e a családban nyugdíjas, munkanélküli járadékból élő, ellátatlan munkanélküli stb.) volt a meghatározó differenciáló tényező.

A segélyösszegek általában a családban élő gyermekek számától függően meghatározottak, de ez nem feltétlenül van így, hiszen néhány önkormányzat az egy családnak kifizetett nevelési segélyt vagy annak maximumát rögzíti helyi rendeletében.

A vizsgált önkormányzatok segélyezett családjainak 10,6 százaléka részesült 1995-ben rendszeres nevelési segélyben. 1996-ban ezek aránya 11,1 százalék volt. Ebből az egyik évben a családok 26,3 százaléka, illetve 1996-ban 20,5 százaléka csak rendszeres nevelési segélyt kapott az önkormányzatoktól. (15. táblázat)

15. táblázat

*A rendszeres nevelési segélyben részesülő családok egyéb ellátásai
1995–1996*

Az ellátási forma megnevezése	A családok száma		(esetszám, %)	
	1995	1996	A rendszeres nevelési segélyben részesülő családok arányában 1995	1996
Rendszeres nevelési segély	13 764	14 831	100,0	100,0
Csak rendszeres nevelési segély	3 625	3 043	26,3	20,5
Rendszeres nevelési segély + egyéb	10 139	11 788	73,7	79,5
Munkanélküliek jövedelempótló támogatása	3 701	3 946	26,9	26,6
Lakásfenntartási támogatás	2 878	3 808	20,9	25,7
Pénzbeli átmeneti segély	4 840	5 968	35,2	40,3
Átmeneti segély természetben	2 109	2 712	15,3	18,3
Rendszeres szociális segély	108	156	0,8	1,1
Alanyi közgyógyellátás	547	438	4,0	3,0
Méltányossági közgyógyellátás	974	511	7,1	3,4

A rendszeres nevelési segélyben részesülő családok egyéb jellemző támogatási formája a pénzbeli átmeneti segély, a munkanélküliek jövedelempótló támogatása és a lakásfenntartási támogatás. Míg az első csoport előfordulása 1995-ben 35,2 százalék, 1996-ban 40,3 százalék, addig a má-

sodik csoporté 1995-ben 26,9 százalék, 1996-ban 26,6 százalék, a harmadik csoporté pedig 20,9 százalék, illetve 25,7 százalék volt. (15. táblázat)

A rendszeres nevelési segélyben részesülő családok összehasonlítása alapján a következő eredményre jutottunk: a segélyben részesülő családok 1995-ben átlagosan 57 174 Ft-ot, 1996-ban 62 686 Ft-ot kaptak az önkormányzatoktól. Ha azokat a családokat vizsgáljuk, akik csak rendszeres nevelési segélyben részesültek, akkor ez az érték 1995-ben 23 880 Ft, 1996-ban 21 554 Ft volt. (16. táblázat)

16. táblázat

*A rendszeres nevelési segélyben részesülő családok éves, átlagos segélyösszegei
1995–1996*

Az ellátási forma megnevezése	Segélyösszeg		(Ft)
	1995	1996	
Rendszeres nevelési segély	57 174	62 686	
Csak rendszeres nevelési segély	23 880	21 554	
Rendszeres nevelési segély + egyéb	68 999	72 669	
Munkanélküliek jövedelempótló támogatása	95 810	101 721	
Lakásfenntartási támogatás	70 051	66 657	
Pénzbeli átmeneti segély	67 151	75 192	

6. A gyermeknevelési támogatás

A gyermeknevelési támogatásra való jogosultságot a szociális törvény szabályozza és az ellátás finanszírozása a központi költségvetés feladata.

1995-ben a szociális törvény szabályozása szerint az ellátásra az az anya, nevelőanya – illetve külön kormányrendeletben meghatározott esetben az az apa, nevelőapa – jogosult, aki három vagy több kiskorút nevel, legkisebb gyermeke elmúlt hároméves, de még nem töltötte be a nyolcadik életévét, 180 napos biztosítási jogviszonya van és a családjában az egy főre jutó, havi nettó jövedelem nem haladja meg a nyugdíjminimum háromszorosát.²⁷

1996-ban a segélyezési küszöbérték már nem a nyugdíjminimumhoz, hanem a gyermekgondozási segély összegéhez kapcsolódik, és a 180 napos biztosítási jogviszony nem feltétele a támogatásnak.²⁸

Nem állapítható meg gyermeknevelési támogatás, ha a kérelmező rendszeres pénzellátásban részesül, vagy ha munkaviszonyban áll és a munkaideje meghaladja a napi 4 órát.

A gyermeknevelési támogatás mértékéről szintén a szociális törvény rendelkezik.

„A gyermeknevelési támogatás havi mértéke azonos az öregségi nyugdíj mindenkori legkisebb összegével, amelyből a jogosult az ellátás után nyugdíjjáruulék fizetésére kötelezett.”²⁹

Az önkormányzatok által nyújtott ellátási formákon belül a gyermekne-

velési támogatás aránya viszonylag kicsi, hiszen a segélyezett családoknak 1995-ben 2,8 százaléka, 1996-ban 3,5 százaléka részesült benne, a segélyezési eseteknek pedig csupán a 4,3 százalékát, illetve 5,2 százalékát képviseli az ellátási forma a vizsgált két évben.

17. táblázat

*A gyermeknevelési támogatásban részesülő családok
1995–1996*

Az ellátási forma megnevezése	A családok száma		(esetszám, %)	
	1995	1996	A gyermeknevelési támogatásban részesülő családok arányában 1995	1996
Gyermeknevelési támogatás	3 662	4 711	100,0	100,0
Csak gyermeknevelési támogatás	1 229	1 538	33,6	32,6
Gyermeknevelési támogatás + egyéb	2 433	3 173	66,4	67,4

A gyermeknevelési támogatásban részesülő családok egyéb ellátásai közül nagyságrendileg a rendszeres nevelési segély és a pénzbeli átmeneti segély emelhető ki. A GYET mellett rendszeres nevelési segélyben 1995-ben a családok 30,3 százaléka, 1996-ban 35,1 százaléka részesült, pénzbeli átmeneti segélyt a családok 38,6 százaléka, illetve 1996-ban 37,5 százaléka kapott.

18. táblázat

*A gyermeknevelési támogatásban részesülő családok éves, átlagos segélyösszegei
1995–1996*

Az ellátási forma megnevezése	Segélyösszeg		(Ft)
	1995	1996	
Gyermeknevelési támogatás	101 585	112 318	
Csak gyermeknevelési támogatás	70 485	80 544	
Gyermeknevelési támogatás + egyéb	117 288	127 835	
GYET + rendszeres nevelési segély	139 400	146 627	
GYET + pénzbeli átmeneti segély	115 344	129 759	

7. A közgyógyellátás

A közgyógyellátásra vonatkozó szabályozás a szociális törvényben és annak módosításaiban található meg. A közgyógyellátás egyik típusát a Népjóléti Minisztérium központilag szabályozza, és a támogatást a meghatározott feltételek fennállása esetén nyújtani kell. A közgyógyellátás másik típusa az önkormányzatok méltányosságától függő, helyileg szabályozott támogatási forma. Az 1996-os szociális törvény-módosítás egy harmadik, normatív közgyógyellátási formát is bevezetett.

Az alanyi közgyógyellátással kapcsolatban a szociális törvény a következőket írja:³⁰

„A szociálisan rászorult személy részére, az egészségi állapot megőrzéséhez és helyreállításához kapcsolódó kiadásainak csökkentésére közgyógyellátási igazolvány állítható ki.”

Közgyógyellátásra alanyi jogon a következő csoportok jogosultak: 1. bentlakásos gyermek- és ifjúságvédelmi intézetben lakó, az intézeti elhelyezett, az intézeti és állami nevelt kiskorú, 2. a rendszeres szociális segélyben részesülő, 3. a pénzellátásban részesülő hadigondozott és a nemzeti gondozott, 4. a sorkatonai családi segélyben részesülő, 5. a központi szociális segélyben részesülő, 6. a rokkantsági járadékos, 7. az, aki I. II. csoportú rokkantsága alapján részesül nyugellátásban, baleseti nyugellátásban, 8. aki után szülője vagy eltartója magasabb összegű családi pótlékban részesül.

A szociális törvény azt is előírja, hogy az önkormányzat méltányosságból is megállapíthatja a közgyógyellátásra való jogosultságát annak,

„aki szociálisan rászorult és gyógyszerköltsége olyan magas, hogy azt létfenntartása veszélyeztetése nélkül nem képes viselni”.

Az 1996-os törvénymódosítás³¹ ezt egészíti ki:

„A települési önkormányzat ... közgyógyellátásra való jogosultságot állapít meg ... annak a személynek, akinek havi rendszeres gyógyszerköltsége az öregségi nyugdíj mindenkori legkisebb összegének a 10 százalékát meghaladja, feltéve, hogy a családjában az egy főre jutó havi nettó jövedelem nem éri el az öregségi nyugdíj mindenkori legkisebb összegét, egyedülálló esetén a 150 százalékát.”

A méltányossági közgyógyellátás jogosultsági feltételeinek szabályozása tehát önkormányzati feladat. A helyi szociális rendeletek többsége a jogosultsági feltételeket a kérelmező vagy a család jövedelmi helyzetének és a kérelmező gyógyszerköltségeinek vizsgálatával határozza meg. Az egy főre jutó havi nettó jövedelem tekintetében a rendeletek többsége differenciálja az egyedülállókat és a családokat. Jellemző jövedelemtörzst a nyugdíjminimum 200, illetve 150 százaléka. Az önkormányzatok többsége a gyógyszerkiadásokat a család egy főre jutó havi nettó jövedelmének vagy összjövedelmének arányában vizsgálja. Ritkább, hogy a gyógyszerköltségek küszöbértékeit a nyugdíjminimumhoz viszonyítják. Míg az előbbinél az egy főre jutó havi nettó jövedelem 10 százaléka, az utóbbinál a nyugdíjminimum 10–30 százaléka a küszöbérték.

1996-ban két önkormányzat emelte a jogosultság megállapításánál meghatározó, a jövedelemhez mért gyógyszerköltség arányát.

Gyakori, hogy a rendeletek egy, a jövedelemtől független, és csupán a magas gyógyszerköltségből eredő jogosultságot is körülírnak. Ezekben az esetekben a gyógyszerköltségnek az egy főre jutó nettó jövedelem 40–60 százalékát kell elérnie.

19. táblázat

Közigyógyellátásban részesülő családok
1995–1996

A közgyógyellátást kiegészítő ellátási forma megnevezése	A családok száma		(esetszám, %) Közigyógyellátásban részesülő családok arányában	
	1995	1996	1995	1996
Alanyi közgyógyellátás	11 041	8 920	100,0	100,0
Csak alanyi közgyógyellátás	6 531	5 296	59,2	59,4
Alanyi közgyógyellátás + egyéb	4 510	3 624	40,8	40,6
Méltányossági közgyógyellátás	16 840	12 873	100,0	100,0
Csak méltányossági közgyógyellátás	7 345	5 412	43,6	42,0
Méltányossági közgyógyellátás + egyéb	9 495	7 461	56,4	58,0

Mivel az önkormányzatoknak minden egyes méltányosságból kiállított közgyógyellátási igazolvány után a nyugdíjminimum 75 százalékát kell az egészségbiztosítási pénztár felé utalniuk, ha a támogatott gyógyszer, illetve gyógyászati eszköz értéke nem éri el a fenti összeget, az önkormányzatnak nem érdeke a közgyógyellátási igazolvány kiadása. Az önkormányzatoknak tehát azokat a jogosultsági határokat kell meghatározniuk, amelyek beengedik azon kört, akiknek a gyógyszer, illetve gyógyászati segédeszköz igénye költségeiben meghaladja a nyugdíjminimum 75 százalékát, és kizárják a közgyógyellátási formából azokat, akiknek a költségei ennél alacsonyabbak.

Ez utóbbi csoportot és azokat, akiknek a gyógyszerköltsége nem abszolút, hanem a bevételeikhez képest magas, célszerű egy, a helyi rendeletben szabályozott, az önkormányzat költségeit is kímélő ellátási formában részesíteni. Néhány példa a fentebb említett stratégiára:

„A beteg és rászoruló személyek gyógyszertámogatását átmeneti segéllyel is lehet biztosítani.”³² „A közgyógyellátásra való jogosultság megállapítása helyett átmeneti segélyt kell folyósítani, ha a jogosultság egyéb feltételei fennállnak, de a társadalombiztosítási szolgáltatás ellenértéke az önkormányzat által fizetett hozzájárulást nem haladja meg.”³³

A méltányossági közgyógyellátásra való jogosultság meghatározásakor az önkormányzati rendeletek többségében a diszkrecionalitás elve érvényesül.

Befejezés

Tanulmányomban a segélyezést meghatározó ellátási formák bemutatásával az 1993 utáni szociális ellátórendszer egyik szegmensének működése leírására vállalkoztam. Forrásként a szociális törvényt, a miniszeri rendeleteket, a helyi szociális rendeleteket, valamint a KSH Társadalomstatisztikai Főosztályának adatgyűjtését és az önkormányzatok szociális irodáján készült interjúkat használtam fel. Összefoglalva az alábbi eredményekre jutottam:

1990 és 1993 között, az új segélyezési rendszer kialakításakor a jogalkotók a korábbi szisztéma alappilléreinek megváltoztatására tettek kísérletet.

Az önkormányzati törvény és a szociális törvény felszámolta az egyközpontú segélyezést. Az ellátási formák köre kibővült, s az önkormányzatok jogkörének kiszélesedésével a települések további ellátásokat is létrehozhattak. A segélyek és a támogatások jelentős része önkormányzati szabályozású lett. Ez kereteiben lehetővé tette a helyi sajátosságokra is érzékeny szociális ellátórendszer kialakulását. Ugyanakkor az önkormányzatok pénzügyi függősége, forrásaik szűkössége korlátozta a szociális törvény által biztosított mozgásteret. Szintén korlátot jelentett, hogy az önkormányzatok egy részét felkészületlenül érte a rendeletalkotás lehetősége. Ennek következtében számos önkormányzat helyi szociális rendeletében továbbélnek a korábbi szabályozási mechanizmusok elemei. Így például az „érdemtelen” és az „érdemes” szegények megkülönböztetése: „A szociális rászorultságtól függő ellátásokra – a feltételek fennállása esetén is – csak akkor állapítható meg jogosultság, ha a kérelmező és családja önhibájukon kívül kerültek krízishelyzetbe, s mindent megtesznek helyzetük rendezése érdekében.”³⁴

A jelenlegi segélyezési rendszer családközpontú, ami a hatékonyabb segélyezés kulcseleme. A szociális törvény alapelveiben és a központilag szabályozott ellátások esetében nem családtípusokra határozza meg a jogosultság feltételeit és a támogatás mértékét. E tekintetben számos önkormányzat túllép a szociális törvényen, amikor a jogosultak körét családtípusok szerint differenciálja.

A magyarországi segélyezési gyakorlat legjellemzőbb ellátási formái a szabad felhasználású kategoriális (munkanélküliek jövedelempótló támogatása, GYET, ápolási díj), a kötött felhasználású (lakásfenntartási támogatás, közgyógyellátás, egészségügyi szolgáltatásra való jogosultság) és az átmeneti segély.

A családokban előforduló segélykombinációkat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a nagyságrendileg meghatározó két rendszeres ellátási formában (munkanélküliek jövedelempótló támogatása, rendszeres nevelési segély) részesülő családok közel harmada az év során legalább egyszer kapott pénzbeli átmeneti segélyt is. Az átmeneti segély kategóriája önkormányzatonként változó ellátásokat foglal magában. A KSH adatgyűjtési struktúrája nem adott lehetőséget ezek feltárására, így kizárólag a helyi szociális rendeletekre tudunk támaszkodni az átmeneti segélykeretből fizetett ellátások pontosabb meghatározásakor.

A rendszeres ellátási formákat vizsgálva a legszorosabb összefüggés a munkanélküliek jövedelempótló támogatása és a rendszeres nevelési segély között mutatkozott.

A tanulmány csupán érintette az önkormányzatok helyi rendeleteiben érvényesülő vagy éppen a korlátozott szociális ellátásokra való jog kérdését. Ennek feldolgozása a kérdés fontossága miatt egy későbbi önálló tanulmányban kaphat helyet.

Melléklet

1. melléklet

Az adatgyűjtésben részt vevő önkormányzatok népességszáma
és a szociális normatíva mértéke, 1995

Település	Népességszám*	A regisztrált munkanélküliek száma	Az inaktív lakosság száma	A szociális normatív támogatás összege
Jánoshalma	9 997	883	4 885	26 558 588
Kecskemét	104 568	4 775	43 547	255 561 664
Soltvadkert	7 576	425	3 462	19 321 347
Komló	28 365	1 817	11 682	72 208 104
Sásd	3 695	249	1 522	9 203 167
Szászvár	2 835	150	1 198	7 064 997
Békéscsaba	65 217	2 901	27 333	161 948 934
Gyomaendrőd	16 058	1 463	7 346	41 734 924
Orosháza	33 527	1 778	14 338	81 961 216
Felsőzsolca	7 208	777	2 993	17 784 603
Tiszaújváros	18 074	479	6 721	43 249 879
Miskolc	182 099	11 668	79 524	476 099 364
Domaszék	3 406	159	1 468	7 959 204
Hódmezővásárhely	50 120	2 820	21 442	122 868 724
Mórahalom	5 498	310	2 568	13 836 327
Bicske	11 435	591	4 890	28 656 000
Dunaújváros	57 854	2 741	22 619	137 888 728
Polgárdi	5 971	383	2 407	14 370 984
Székesfehérvár	108 070	4 645	42 768	254 371 110
Pannonhalma	3 451	152	1 526	8 259 084
Kaba	6 511	603	3 004	16 647 917
Heves	11 596	951	5 075	28 940 669
Kerecsend	2 070	199	958	5 006 804
Egerszalók	1 827	117	782	4 412 650
Nagyiván	1 238	179	608	3 515 830
Szolnok	78 504	3 728	32 652	191 490 480
Oroszlány	21 082	1 144	8 267	50 777 650
Tata	24 126	1 420	9 898	59 447 622
Mátraszőlős	1 764	119	731	4 263 490
Salgótarján	46 167	3 814	19 510	120 137 912
XII. kerület	69 112	1 024	30 960	-
Gödöllő	28 931	751	11 797	67 489 857
Barcs	11 986	793	4 917	29 667 928
Siófok	22 079	926	9 335	52 111 080
Papos	764	97	346	2 109 240
Kékcse	1 663	131	766	4 273 152
Hőgyész	3 353	346	1 380	8 444 418
Várdomb	1 125	54	502	2 960 685
Balatonalmádi	8 120	399	3 401	18 418 470
Zalaegerszeg	61 520	1 969	23 815	146 152 415
Zalaszentgrót	8 035	587	3 582	20 434 897

*A népességszám az 1990. évi népszámlálás lakónépesség fogalmának felel meg, mégpedig az adott területen az adott időpontban állandó bejelentett lakással bíró és máshol ideiglenes lakással nem rendelkező, valamint az adott területen ideiglenes bejelentett lakással rendelkező személyek együttes száma.

2. melléklet

Az adatgyűjtésben részt vevő önkormányzatok alapadatai
1995–1996

Megye	Település	A segélyezett családok száma		A segélyek száma	
		1995	1996	1995	1996
Bács	Jánoshalma	1 219	1 364	11 016	9 421
	Kecskemét	11 001	10 845	64 720	55 150
	Soltvadkert	1 263	1 467	6 546	4 435
Baranya	Komló	5 486	5 685	35 855	39 550
	Sásd	636	648	2 991	3 237
	Szászvár	344	392	1 431	1 707
Békés	Békéscsaba	8 574	9 321	36 713	51 144
	Gyomaendrőd	3 347	3 087	19 492	17 969
	Orosháza	4 349	4 476	21 043	20 327
Borsod	Felsőzsolca	1 242	1 395	7 238	8 658
	Tiszaújváros	2 208	1 820	15 698	20 799
	Miskolc	21 164	22 190	167 870	173 933
Csongrád	Domaszék	144	221	749	887
	Hódmezővásárhely	5 151	5 403	41 872	35 203
	Mórahalom	564	674	2 887	2 570
Fejér	Bicske	1 667	1 985	9 126	8 657
	Dunaújváros	4 857	-	45 883	-
	Polgárdi	896	1 361	5 114	5 840
Győr	Székesfehérvár	9 549	12 628	26 311	53 941
	Pannonhalma	593	583	1 795	1 953
	Kaba	1 027	1 047	12 821	11 438
Hajdú	Heves	1 112	1 060	11 934	11 710
	Heves	173	177	3 866	4 100
	Kerecsend	188	193	1 985	2 134
Jász	Egerszalók	236	392	1 304	3 850
	Nagyiván	9 006	9 013	42 174	40 139
	Szolnok	3 050	3 631	19 901	22 802
Komárom	Oroszlány	4 117	4 345	16 890	18 569
	Tata	326	327	2 018	1 982
	Mátraszőlős	5 635	6 546	26 349	27 339
Nógrád	Salgótarján	5 784	7 563	18 908	38 319
	XII. kerület	2 734	3 194	13 096	24 366
	Gödöllő	2 022	2 146	13 790	13 627
Somogy	Barcs	2 667	-	10 832	-
	Siófok	268	290	2 949	3 426
	Papos	321	386	2 424	1 931
Szabolcs	Kékcse	502	324	3 063	2 459
	Hőgyész	105	128	628	661
	Várdomb	711	831	3 937	3 434
Tolna	Balatonalmádi	5 382	5 484	21 332	22 072
	Zalaegerszeg	755	816	4 749	4 744
	Zalaszentgrót	130 375	133 438	759 300	774 486
Összesen					

3. melléklet

*A különböző típusú ellátási formákban részesülők segélyei a jogcím szerint
1995*

A segély megnevezése	Az ellátási típusok száma (%-ban és kumulatív %-ban)						
	1	2	3	4	5	6	7
gyermeknevelési támogatás	33,6	29,9	20,0	11,9	3,2	0,9	0,5
kumulált érték	–	63,5	83,5	95,4	98,6	99,5	100,0
munkanélküliek jövedelempótló támogatása	48,1	29,8	14,6	5,5	1,5	0,4	0,1
kumulált érték	–	77,9	92,5	98,0	99,5	99,9	100,0
lakásfenntartási támogatás	37,8	30,7	18,8	9,2	2,7	0,7	0,1
kumulált érték	–	68,5	87,3	96,5	99,2	99,9	100,0
rendszeres szociális segély	32,5	30,5	21,5	11,1	3,1	1,0	0,3
kumulált érték	–	63,0	84,5	95,6	98,7	99,7	100,0
rendszeres nevelési segély	26,3	34,1	24,6	10,2	3,4	1,0	0,4
kumulált érték	–	60,4	85,0	95,2	98,6	99,6	100,0
pénzbeli átmeneti segély	41,9	33,4	16,5	5,9	1,7	0,4	0,2
kumulált érték	–	75,3	91,8	97,7	99,4	99,8	100,0
célzott átmeneti segély	29,0	32,9	24,1	10,1	3,1	0,7	0,1
kumulált érték	–	61,9	86,0	96,1	99,2	99,9	100,0
közügyellátás méltányossági alapon	43,6	30,2	17,1	6,2	2,0	0,7	0,2
kumulált érték	–	73,8	90,9	97,1	99,1	99,8	100,0

4. melléklet

*A különböző típusú ellátási formákban részesülők segélyei a jogcím szerint
1996*

A segély megnevezése	Az ellátási típusok száma (%-ban és kumulatív %-ban)						
	1	2	3	4	5	6	7
gyermeknevelési támogatás	32,6	26,2	23,6	12,4	4,1	0,8	0,3
kumulált érték	–	58,8	82,4	94,8	98,9	99,7	100,0
munkanélküliek jövedelempótló támogatása	49,1	28,7	14,3	5,8	1,6	0,3	0,2
kumulált érték	–	77,8	92,1	97,9	99,5	99,8	100,0
lakásfenntartási támogatás	36,1	33,2	19,1	8,5	2,5	0,5	0,1
kumulált érték	–	69,3	88,4	96,9	99,4	99,9	100,0
rendszeres szociális segély	29,5	33,0	19,5	10,6	4,7	1,9	0,8
kumulált érték	–	62,5	82,0	92,6	97,3	99,2	100,0
rendszeres nevelési segély	20,5	35,6	26,6	12,5	3,7	0,8	0,3
kumulált érték	–	56,1	82,7	95,2	98,9	99,7	100,0
pénzbeli átmeneti segély	38,2	34,3	18,2	7,0	1,9	0,4	–
kumulált érték	–	72,5	90,7	97,7	99,6	100,0	–
célzott átmeneti segély	28,0	34,6	23,5	9,9	3,1	0,8	0,1
kumulált érték	–	62,6	86,1	96,0	99,1	99,9	100,0
közügyellátás méltányossági alapon	42,0	29,9	17,8	7,2	2,3	0,5	0,3
kumulált érték	–	71,9	89,7	96,9	99,2	99,7	100,0

Jegyzetek

1 Ezúton szeretnék köszönetet mondani az adatgyűjtésben részt vevő önkormányzatok szociális irodái dolgozóinak, különösen Papp Sándornénak, a budapesti XII. kerület Szociális Irodája volt vezetőjének és munkatársainak, akik lehetővé tették, hogy az önkormányzati segélyezés mindennapi problémáiba betekintést nyerjek. Szintén sokat segítettek munkámban a KSH megyei igazgatóságain dolgozó kollégáim, akik az adatgyűjtést szervezték. Külön köszönet illeti meg Rostási Imrénét és Pónyai Sándornét, akik számos ötlettel, jó tanáccsal járultak hozzá ahhoz, hogy az adatgyűjtés tartalma és struktúrája illeszkedjen az önkormányzatok segélyezési gyakorlatához.

2 1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról.

3 A kérdés érdemleges megközelítését segíti Szalai Júlia *A helyi önkormányzatok szociálpolitikájáról* című tanulmánya. In: *Az államtalanítás dilemmái: szociálpolitikai kényszerek és válaszok* (1995). A tanulmány Szalai Júlia és Horváth Ágota kutatásán alapszik.

4 A szociális törvény nem a családjogi törvényben definiált család fogalmát használja. Értelmezésében a család az egy háztartásban életvitelszerűen együtt lakó közeli hozzátartozókat jelenti.

5 K. város közgyűlésének 27/1993. (IX. 16.) KR. számú rendelete (egységes szerkezetben a későbbi módosításokkal, kiegészítésekkel), 2. § (2)f.

6 S. város képviselő testületének 9/1996. (VII. 29.) Ökr. számú rendelete, 2. § (4).

7 A nyugdíjminimum 1995-ben 8400 Ft, 1996-ban 9600 Ft volt.

8 1995-ben 41, 1996-ban eddig csak 39 önkormányzat segélyezési adatait dolgozták fel. Ennek oka, hogy 1996-ban Dunaújváros és Siófok a számítógépes rendszerük meghibásodása miatt csak töredék adatot szolgáltatott, amelyek így az elemzésből kimaradtak. A tanulmány végén található Melléklet alapján az abszolút számok összehasonlítására is lehetőség nyílik a mindkét évben vizsgált 39 önkormányzat esetében. Továbbá Szolnok és Salgótarján mindkét évben egy-egy ellátási formáról nem szolgáltatott adatot, azokat ugyanis a többi ellátástól elkülönítve egy másik számítógépes rendszeren kezelik.

9 1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról, II. fejezet, 33. §.

10 B. város önkormányzata többszörösen módosított 12/1993. (V. 27.) sz. rendelete a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról szóló törvény végrehajtásáról, I. rész, VI. fejezet 25/a § (1, 2) bekezdés.

11 S. nagyközség önkormányzata 9/1993. (VII. 5.) számú rendelete, II. fejezet 4. § (2) bekezdés.

12 Mivel az önkormányzatok is az átmeneti segély keretéből fizetik ki a munkanélkülieknek ezt a támogatását, mi is mint átmeneti segélyt fogjuk kezelni.

13 1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról, II. fejezet, III. cím, 38. § (1) bekezdés.

14 1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról, II. fejezet, III. cím, 38. § (3) bekezdés.

15 E. község önkormányzatának 6/1993. (VIII. 11.) sz. rendelete.

16 K. község képviselőtestületének 6/1995. (III. 29.) sz. rendelete.

17 S. Város közgyűlésének 24/1996. (VI. 24.) sz. rendelete a szociális ellátások rendjéről. Ezt a példát azért is fontosnak tartottam idézni, mert nem csupán a helyi problémák megfogalmazásának, megoldásának igénye rajzolódik ki belőle, hanem a segélyezésre oly ritkán jellemző, az emberi méltósággal összhangban levő, szerződészerű viszony igénye is.

18 Mivel az önkormányzatok az adatszolgáltatás során eltérően értelmezik a természetbeni és a pénzbeli támogatások megkülönböztetését, a megállapítás alapját a helyi szociális rendeletek képezik, amelyek alapján elkülönítettük a kétféle támogatási formát.

19 1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról, II. fejezet, III. cím, 39. § (3) bekezdés.

20 1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról, II. fejezet, III. cím, 45. § (1) bekezdés.

21 A helyi szociális rendeletekben deklaráltan nem szabályozott jogosultsági feltételek

azonban még nem jelentik azt, hogy nincsenek szóbeli megállapodások arról, hogy kit is kell átmeneti segélyre jogosultnak tekinteni.

Számos kutatás és helyi tapasztalataim is azt mutatják, hogy az önkormányzatok többsége minden esetben bekéri vagy más források alapján figyelembe veszi a család jövedelmi viszonyait mutató jövedelemigazolásokat.

22 Ezek a korlátozások jellemzően, de nem kizárólagosan a pénzben kifejezhető átmeneti segélyekre vonatkoznak

23 2/1969. (V. 4.) számú EÜM rendelet.

24 17/1992. (VII. 10.) számú NM rendelet.

25 Információs Évkönyv, 1994, 20. oldal Budapest, 1995.

26 B. városi önkormányzat képviselőtestületének 20/1995. (XII.1.) számú rendelete, X. fejezet 32. § (1–10). A nevelési segélyre vonatkozó szabályozást a fenti rendelet nem változtatta meg, így az abban foglaltak vonatkoztak 1995-re.

27 Az 1996. évi XXII. törvény már nem tartalmazza a 180 napos biztosítási időt.

28 A szociális törvény 1996. évi XXII. törvénye által módosított 27 §-a.

29 1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és a szociális ellátásokról, II. fejezet, II. cím 30.

30 1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és a szociális ellátásokról, III. fejezet, 49–53. §-ig.

31 1996. évi XXII. törvény az egyes szociális ellátásokkal kapcsolatos törvények módosításáról.

32 P. nagyközség képviselőtestületének 7/1993. (V.1.) számú rendelete, III. fejezet, 28. § (2) bekezdés.

33 H. nagyközségi képviselőtestületének 5/1993. (VI.1.) számú rendelete a szociális ellátásokról, VII. fejezet, 37. § (3) bekezdés.

34 Z. megyei jogú város közgyűlése a szociális igazgatás és szociális ellátások helyi szabályairól szóló többszörösen módosított 18/1993. (VI.4.) számú rendelete, IV. fejezet, 57. § (3) bekezdés.

Felhasznált irodalom

- Andor Mihály–Horváth Ágota–Horváth Emília: *Egy budapesti kerület szociálpolitikájáról*. In: Az államtalanítás dilemmái: szociálpolitikai kényszerek és választások, Aktív Társadalom Alapítvány, 3. sz. 299–324. o.
- Ferge Zsuzsa: *A magyar segélyezési rendszer reformja I., II., III.* Esély, 1995/6. 43–63. o., 1996/1. 25–43. o., 1996/2. 3–37. o.
- Gábor András: *A magyar jóléti rendszer jogi szabályozásának változása 1990–1995 között*. Esély, 1996/3. 62–118. o.
- Horváth Ágota: *Törvény és anarchia avagy törvényes anarchia: A Szociális Törvényről és az önkormányzati szociális rendeletekről*. In: Az államtalanítás dilemmái: szociálpolitikai kényszerek és választások, Aktív Társadalom Alapítvány, 3. sz. 261–299. o.
- Keszthelyiné Rédei Mária–Kéky Zsuzsanna–König Éva–Szabó Sándorné–Szívós Péter–Varga Ágnes: *A jövedelemtől függő jóléti ellátások feltételrendszere és működési mechanizmusai*. 1995. február.
- König Éva–Koncz József–Pordán Endre: *Gazdálkodás a szociálpolitikában*, 1993.
- Szalai Júlia: *A helyi önkormányzatok szociálpolitikájáról*. In: Az államtalanítás dilemmái: szociálpolitikai kényszerek és választások, Aktív Társadalom Alapítvány, 3. sz. 240–261. o.
- Tóth István György: *A jóléti programok szerepe a szegénység enyhítésében*. In: Az államtalanítás dilemmái: szociálpolitikai kényszerek és választások, Aktív Társadalom Alapítvány, 3. sz. 69–94. o.

Pik Katalin

Gyermekvédelem és gyermekmunka – a két szempont első találkozása a századelőn

Talán nem mindenki számára ismert az a tény, hogy Móra Ferenc életének egy rövid szakaszában ipariskolai tanító volt, a „Közismeret” című tárgyat oktatta, heti egy alkalommal. Egyik novellájában – amelyből a fenti tevékenységről értesülhetünk – nemcsak módszereiről, nehézségeiről beszél, kedvesen ironikus formában, de megtudhatunk valamit arról a korról is, amelyben a kiszolgáltatott gyerekek dolgoztatása egyre komolyabban foglalkoztatta a szociális kérdések iránt érdeklődőket. A *kalcinált szóda* című írásról van szó¹, amelyből kiderül, hogy a korabeli „Közismeret” tankönyv különféle fontos ismereteket írt elő a tanoncoknak, mint általában az iskolai tankönyvek azóta is. Többek között a *pragmatica sanctió*t is tanítani kellett.

„... – No fiam – simogattam ki egy hét múlva egy hóka gyereknek a haját gyulladással szeméből –, hát tudod-e még, miről meséltem a múltkor?

Szelíd képű, csendes jó gyerek volt, mindig végigaludta az órát. Most is elásította a felelet felét, belepislogva a könyvbe:

- A ... a ticáról.
- Ne beszélj csacsiságot, te! Mi az a tica?
- Vagy izé... a cicáról.
- Mi a mesterséged? – emeltem fel az állát.
- Pék vagyok.
- Hány órakor fekiüdtél le az éjszaka?
- Háromkor.
- Mikor keltél fel?
- Fél hétkor.
- Mikor fekszel le ma?
- Megint háromkor.
- No jól van, kisfiam, feküdj rá szépen a karodra, és aludj egyet hét óráig.

Máig is azt hiszem, hogy ezért a bűnömért száz esztendő elenged nekem a Jóisten a purgatóriumban. Viszont külön szurokfürdőt érdemelnék azért, ha lett volna lelkem tovább nyaggatni a pragma cicával egy tizenegy éves gyereket, aki naponta negyedfél órát alszik...”

A gyermekmunka kérdése a századforduló körüli években egyre jobban

foglalkoztatta a közvéleményt, legalábbis annak szociálisan érzékeny részét. Úgy tűnik, joggal. A gyermekvédelem körüli viták és végül az a törvénykezés, amely alighanem a legmodernebbnek számított az 1900-as évek elején Európában, ráirányította a figyelmet a gyermekvédelem és a munkásvédelem közös kérdéseire.

Valószínűleg nem okoz különösebb meglepetést a lap olvasói számára, hogy aktuálisnak éreztem annak az 1914-ben tartott tanácskozásnak a címét, amelyről az alábbiakban írok. A Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesülete – mint Heller Farkas, az Egyesület titkára írja – már 1911–1912-ben is foglalkozott ugyan a gyermekmunka kérdésével, de akkor inkább a törvényhozás és a statisztika szempontjai voltak fontosak. 1914-ben azonban – abból a felismerésből kiindulva, hogy a dolgozó gyerekekkel szemben a társadalomnak is vannak súlyos kötelezettségei – a gyermekmunka terén speciális munkásvédelmi kérdésekről és tulajdonképpen a gyermekvédelemmel való kapcsolat kiépítéséről akartak gondolkodni. Ezért összehívtak egy olyan értekezletet, amelynek a fenti megfontolások voltak a mozgatói. Az 1914 tavaszán összehívott tanácskozás címe: *Értekezlet a gyermekmunka és a gyermekvédelem összefüggéséről*. (Gyermekmunka és gyermekvédelem, Budapest, 1918. Az Egyesület kiadványa.)

A tanácskozás elnöke Szterényi József, kereskedelemügyi miniszter volt. Bevezetőjében elmondta: „...ha a szociális törvényhozás valamely terén hátramaradást mutat fel nálunk, de hozzáteszem rögtön, a külföldön is, úgy elsősorban a gyermekmunka védelme az, amelyben meglehetősen kezdetleges még a nemzetközi törvényhozás; de még kezdetlegesebb a mi törvényhozásunk”.

Szterényi (és sok kortársa) a törvényi szabályozással szinte megoldottnak tekint valamely problémát. Érdekes, hogy a nemzetközi törvényhozást elmarasztalja, amikor pedig éppen azokban az években léptek érvénybe több országban is a gyermekmunkáról szóló törvények. Ezekről magyar összefoglaló is született: Dr. Moldoványi István, királyi iparfelügyelő a *Közgazdasági Szemle* 1904. márciusi számában az olasz és német törvénykezést részletesen ismerteti.

Mielőtt a magyar gyermekvédők és munkásvédők vitáját részleteznénk, érdemes kissé szemügyre vennünk, hogy Európa néhány kapitalizálódó országában hogyan szabályozták a gyermekmunkát. Nem véletlen, hogy a többi országban is ezekben az években került a közvélemény és a törvényhozás figyelmének középpontjába, hogy tarthatatlan állapotok uralkodnak a munkavállalók és a munkaadók viszonyában, hogy szemérmetlenül kizsákmányolják azokat a legkiszolgáltatottabb rétegeket, amelyeket senki nem véd meg, mert a gazdasági kényszer sokszor a szülőket is a gyermek munkarejének áruba bocsátásába szorítja. Olaszországban 1902-ben az iparra és a bányászatra vonatkozó törvény értelmében 12 év alatti gyerek munkára nem volt fogható. Föld alatti munkára 13 év alatti fiúk nem, lányok általában nem foghatók. A veszélyes és egészségtelen üzemekből a 15 év alatti fiúk s a kiskorú, azaz 21 év alatti nők ki vannak zárva. (Nem világos, hogy a 12 évet be nem töltöttek munkaidejét miért szabályozzák [8 órában], 15 éves korig pedig napi 11 órában, ha 12 év alatt nem dolgoztathatók a gyerekek.)

Munkakönyvet írnak elő, amelyben orvos igazolja az alkalmasságot az adott munkára.

Németországban az 1830-as évektől kezdve van törvényes védelmük a gyermekmunkásoknak. Egy 1839-es, poroszországi rendelet tiltotta a 9 évnél fiatalabb gyerekek gyári alkalmazását. A 9–16 éves munkások napi munkaidejét maximum 10 órában állapította meg. A német törvények azonban csak a gyári vagy üzemi munkára vonatkoztak. 1898-ban a Német Birodalomban 532 238 gyermek foglalkozott ipari munkával. Munkakörülményeiket vizsgálva kiderült, hogy a kizsákmányolást a családi vállalkozásokon belül sem mellőzik. 1902-ben újabb törvényt hoztak. Azzal a kérdéssel kellett ugyanis foglalkozni, hogy a munkának a kor pedagógiai irodalma is nevelő, „erkölcs-nemesítő” hatást tulajdonított, és meg akarták szabni azt a határt, melyen túl a munka nevelő hatása megszűnik. Ezt a 13. évben húzták meg, de csak a népiskolát végzeteknél.

A német törvény külön kategóriaként kezeli a saját és az idegen gyermekeket, azaz a „családi vállalkozásban” dolgozókat és az alkalmazottakat. Iparáganként is külön rendelkezik. A rendőrhatóságokat a törvény felhatalmazta, hogy akár a saját, akár az idegen gyermekek esetén törvényteleniséget tapasztalva a tanfelügyelő hatóságokhoz forduljanak, és megtilthassák a munkáltatást. A rendőrhatóságok mellett a gyárfelügyelők is ellenőrizték a törvényességet. „Könnyen megjósolható, hogy az egyház és az iskola, a lelkes és a tanító hozzájárulása nélkül aligha tudnak majd érvényt szerezni a törvény egyébként is komplikált rendelkezéseinek. Annál meglepőbb, hogy a poroszországi végrehajtási utasítás a tanítók hivatalos közreműködését nem biztosította, éppen a porosz tanítókat nem, akiknek pedig olyan nagy részük van a törvény megteremtésében.” (I. m. 30. o.)

Anglia sem kerülte ki a törvényi szabályozás nehézségeit. Frederic Keeling könyve a dolgozó gyermekekkel foglalkozik. A *The Labour Exchange in relation to boy and girl* című könyv, amely Londonban jelent meg 1910-ben (P. S. King & Son Orchard House Westminster, pp 76), külön fejezetet szentel a német kísérletnek. Úgy látja, hogy Németországban nagyon eltérő a helyzet az angoltól. (És ne feledjük, Anglia a „mintaállam” a szemügyre vett korszakban, ahol a szociális kérdésekről talán legtöbbet és legkorábban gondolkodtak, ahol az első szegénytörvények megszülettek.) A különbség okát abban látja, hogy az ipari forradalom nem teljesedett be olyan mértékben a másik országban, mint hazájában. A „domestic” terület, a háziipar sok helyen jelentős maradt. A megmaradó, az állam által is támogatott céhek maguk ellenőrzik az ipari tanulók tartását, oktatását. Ez a helyzet azonban a gyáripar növekedésével változott, mert a gyárosok magasabb bért fizetnek a serdülő gyerekekért – fiúkért és lányokért egyaránt –, mint a kézműves mesterek. Ezért munkaerő-áramlás indult el a gyárak felé Németországban is. Ezzel az új helyzettel Németország két vonalon küzd: ipariskolákkal a gyári munkások képzését favorizálja és a gyárakban is elindít képzéseket. Másrészt: a tanoncrendszer a háziiparban tartja. A birodalmi statisztikai hivatal 1906-ban közzétett jelentése szerint világos, hogy a fiúk szívesebben mennek el a gyárakba dolgozni, ahol azonnal kifizetik munkájukat, mint hogy néhány éven keresztül tanoncként ingyen dolgozzanak. Berlinben pél-

dául a tanoncok szisztematikus elhelyezéséről önkéntes szervezetek gondoskodtak. Ilyen szervezet volt például az „Egyesület az iskolás gyerekek utógondozásáért” vagy az „Egyesület az iskoláskoron túli árvák gondozásáért”.

1904-ben Berlinben a helyi kormányzatban külön osztály nyílt a tanoncok kérdésével való foglalkozásra. Minden regisztrációért 20 pfenniget fizettek. Három év alatt 101 tanoncot helyeztek el.

Bécsben magánszervezetek foglalkoztak azzal, hogy megfelelő munkát találjanak a tanoncoknak és a jólétüket biztosítsák. A legtöbb szervezet valási alapon állt, katolikus vagy zsidó volt. A legfontosabb, a Bécsi Központi Tanonc Egyesület 1883 és 1899 között 50 000 tanoncnak talált helyet, s ezért a tevékenységéért nem kért pénzt.

A gyermekmunka kérdése természetesen szorosan összefügg az oktatás kérdésével. Angliában – írja Keeling – az ipari oktatás országos rendszerét alakították ki. Skóciában a helyi oktatásügyi hatóságok feladata lett a kötelező iskoláztatás felügyelete. A Consultative Committee of the English Board of Education (kb.: az angol oktatásügy tanácsa) kiadott egy jelentést a folytatólagos iskoláztatásról, melynek nyomán törvény is született. Ez védelmet nyújtott az iparban a gyerekeknek. A School Medical Inspection (kb.: az iskolák egészségügyi felügyelete) nevű szervezet minden gyereknek tanácsot adhat a munka elkezdésekor. A Labour Exchanges Act értelmében (1908) az állam magára vállalta azt a feladatot, hogy megfelelő munkát szerezzen a dolgozó gyerekeknek, megszervezze a fiúk és a lányok számára a piacot. Kifejezetten arra vállalkozott, hogy átvezesse a gyerekeket az iskolából az ipari munkába. A szerző azt reméli, hogy a gyerekek által végzendő munka mennyisége csökkenni fog, és hogy a minőség javul a törvénykezés nyomán. Világosan következik a törvényből, hogy annak a gyereknek, aki nem dolgozik 16 éves kora előtt, iskolába kell járnia. Ez magával hozza, hogy az iskolaköteles kort 15 vagy 16 évre kell emelni. A közösségnek kell felelősséget vállalnia azért, hogy a serdülők által végzendő munka mennyiségét csökkentse, hogy ne engedje a fizikai és morális rombolást, mert a munka ebben az életkorban sem mentális stimulust nem jelent, sem gazdasági kilátásokat a jövőre vonatkozóan. Senki sem gondolhatja komolyan, hogy kötelező esti iskolába küldjék azokat a szinte felnőtt munkát végző dolgozó gyerekeket, akik fáradtak. Ezért a skót Scottish Education Act kimondja, hogy az iskola és a munkaidő együtt értelmezendő.

Keeling azt reméli, hogy a Labour Exchange szervezetek megfelelő kapcsolatot jelentenek majd az ipar és az iskolák között. A szervezetek komplex szociális munkát végeznének, a szerző elképzelése szerint az alábbi felépítésben és az alábbi személyekkel:

1. egy speciális „responsible officer”, aki felelős egy-egy gyerekért;
2. „advisory committee”, amely tanácsot adna a megfelelő munkahely kiválasztására, itt helyet kapna az „Education Authority” képviselője, aki ismeri az oktatási folyamatokat;
3. önkéntesek testülete, akik felkutatják a segítségre szorulókat, azokat a gyerekeket, akiknek dolgozni kell, vagy akik dolgozni akarnak.

Az „Exchange officer”-nek személyesen kell kapcsolatba kerülnie az elhelyezendő fiúval vagy lánnyal. Helyet talál neki és tanácsot ad, hogy melyik

osztályba iratkozzon. Az önkéntes munkás (voluntary worker) addigra látogatóként már találkozott a gyerekekkel, mint az oktatási vagy egészségügyi szervezet képviselője. Ha nincs ilyen önkéntes személy, az „Exchange” keres. Ez a szociális munkás az, aki kíséri a fiatalot, bemutatja a megfelelő klubokban, keres vele iskolát, munkahelyet. Időnként jelentést ír a munkájáról.

Lesznek olyan „visitorok”, önkéntesek, akik csak egy vagy két gyerekkel maradnak kapcsolatban. Ha máshol kell lakniuk a gyerekeknek, segítenek helyet találni nekik az otthon helyett, olyan helyet, ahol felügyelet is van.

A fentiekből látható, hogy külföldön kevésbé szegényes ez a törvényhozás. Magyarországon azonban a tanácskozás idején valóban nem volt törvényi szabályozása a gyermekmunkának. A Sztéryni által is kevésnek tartott, 1884-es ipartörvény mindössze egyetlen paragrafusában szabályozza a 16 év alatti gyerekek foglalkoztatásának tilalmát, közelebbről meg nem határozott, veszélyes iparágakban. Ehhez azóta semmit nem tettek hozzá. Ezért vették fel programjukba az egyesületben a gyermekmunkások védelmének kérdését. Ezért tartották ezt a tanácskozást is.

Sztéryni kritikusan vezeti fel a kérdést: „...A mi speciális viszonyaink mellett pedig, ahol minden fontosabb, mint a modern szociálpolitika, ahol mindenre inkább telik és ahol politikusok és a változó kormányok mindennel inkább törődnek, mint a modern szociálpolitika követelményeivel, mondom, a mi viszonyaink között szinte beláthatatlan az az időpont, amikor reá kerülhet ismét a sor a modern szociálpolitika terén valamelyest haladó lépésre. ... Bármit tegyen azonban, t. uraim, a törvényhozás ezen a téren, bármennyire javuljanak is talán – amihez sajnos kevés a reményem – az eddigi tapasztalatok és esetleg kedvezőbb viszonyok is állnának be, a gyermekmunkának mint olyannak minden szabályozása meddő lesz mindaddig, amíg maga a társadalom nem érzi át teljességgel a gyermekvédelem eminens szükségét. (Úgy van! – kiált fel a jegyzőkönyv szerint a hallgatóság.) Örömmel kell constatalnunk, hogy ezen a téren igen elismerésre méltó, a külföldet messze meghaladó kezdeményezésekkel, intézményekkel és alakulatokkal állunk szemben.” A gyermekvédelem megszervezése, intézményeinek kiépítése, törvényi szabályozása figyelemre méltó volt, feltehetően ezért gondolták a konferencia megszervezői, hogy kézenfekvő módon kapcsolatokat kereszenek a gyermekvédőkkel. Széttagoltság, erőik széthúzása tapasztalható a munkásvédelemben – így Sztéryni, aki rendszert szeretne teremteni a gyermekmunkások védelmében.

Az egyesület a kormányzati és társadalmi rétegek együttműködését akarta elérni. A konferenciát szánták első lépésnek, ezért hívták meg ide a kormányhatóságokat és a „társadalom illetékes köreit”. Külön köszöni a miniszter a „gyermekvédelem egyik legkiválóbb hazai bajnokának, Szilágyi Arthúr dr. udv. tanácsos úr öméltségének”, hogy a bevezető előadást elvállalta.

Kik vettek részt ezen az első konferencián? Kiket tartottak meghívásra méltónak, illetve kiket küldtek el a megfelelő hatóságok? Milyen szinten képviseltették magukat abban az ügyben, amely a gyermekvédelmet és a munkásvédelmet akarta összekapcsolni, az ipartörvény újabb kiadását kívánta talán előkészíteni?

Dr. Heller Farkas, az egyesület titkára az értekezlet bevezetője után ismerteti a névsort:

„A m. kir. kereskedelemügyi miniszter úr dr. Papp Dezső miniszteri osztálytanácsost, a m. kir. belügyminiszter úr dr. Karsay Sándor miniszteri titkárt, a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr dr. Huszka Jenő miniszteri titkárt, a m. kir. igazságügyi miniszter úr dr. Rottenbiller Fülöp miniszteri tanácsost és dr. Horváth Dániel miniszteri titkárt, a budapesti m. kir. államrendőrség főkapitánya Greguss Dániel rendőrtanácsost, dr. Dorning Henrik ker. kapitányt és dr. Radách György rendőrfogalmazót küldötte ki. Az Országos Gyermekvédő Liga dr. Rottenbiller Fülöp miniszteri tanácsost és Neugebauer igazgatót, az Általános Közjótékonyági Egyesület dr. Lányi Márton főtitkárt, a Katholikus Patronage-Egyesület dr. Kádár László Levente választmányi tagot, a Nyomorék Gyermek Otthona Mauthner Adolf alelnököt, a Feministák Egyesülete Szirmay Oszkárné és Mellerné Miskolczy Eugéniát, az Országos Izraelita Patronage-Egyesület dr. Deutsch Ernő főorvost és Fáy Miksa takarékpénztári főtanácsost bízta meg...”

Mint az illusztris névsorból láthatjuk, meglehetősen széles körre terjedt ki a meghívás, és meglehetősen magas szinten képviseltették magukat az államigazgatási szervek. Úgy tűnik, sikerült a kérdés fontosságát elismertetni.

A bevezető előadást, amelyet egyben vitaindítónak is szántak, Dr. Szilágyi Arthur Károly, udvari tanácsos tartotta meg. Az első mondatban leszögezi:

„A gyermekmunka problémája társadalompolitikai kérdés...” Ezután rövid történeti összefoglaló következik arról, hogy mikor foglalkoztak egyáltalán eddig a kérdéssel. Majd:

„...kimutathatóan félezedéves múltja van. A velencei üvegcsiszolók 1284. évi statútuma kimondja, hogy a mesteremberek által tartott, bárminő nembeli két tanoncz 8 évesnél fiatalabb nem lehet.

Azóta szabályozzák a korhatárt, a munkaidőt, a munkaszüneteket, a foglalkozási ágakat, a munkabérek és sok egyebet, ami vele jár.”

Szilágyi szerint nem is annyira a munkától, inkább a túlmunkától kell féltetni a gyerekeket.

Bár a tanácskozás egy korábbi felvetést, a gyermekmunka törvényes szabályozásának hiányát is tárgyalni akarta, és az elnök a megfelelő törvények hiányát alapvető bajként vezette fel, úgy tűnik, maga Szilágyi meglehetősen ambivalens a törvényes szabályozással kapcsolatban. Többek között azért, mert például az 1884-es ipartörvény kimondja ugyan, hogy 16 évesnél fiatalabbak csak kivételesen alkalmazhatók egészségre ártalmas iparágakban, de – bár a miniszternek meg kellett volna határoznia ezen veszélyes iparágakat –, ez nem történt meg 30 év alatt sem. A törvényes védelem nem mindig hozza meg azt, amit kellene. Szilágyi arra buzdít, hogy „társadalmi téren kell összefognunk... fel kell ráznunk a magyar társadalmat, meg kell őt győzni arról, hogy ma kizsákmányoljuk a gyermek erejét...”

Szilágyi ezután megpróbálja hűvösen körülhatárolni a tárgyat, mit is értünk gyermekmunka alatt. Hiszen ez csak általános kifejezés. Felteszi a kérdést: „Hát baj-e az, ha a gyermek dolgozik?” Hiszen a csecsemő is manipulál, az iskolának is fejlesztenie kell a későbbi munkavégzés irányába a gyereket.

Ma is megszívlelendő összefoglaló, egy későbbi kutatás munkahipotézise

lehet: „...A baj ott kezdődhet, ha a gyermeket mechanikus munka lélekölő egyformaságába kényszerítjük, ha nem testi szervezete és hajlamainak megfelelő munkát választ, hanem ráerőszakolunk olyant, mely, ha neki kárára is van, de nekünk hasznot hajt, ha a munka mennyisége és fajtája, ha a ráfordítható erő, ha a vele való foglalkozás időpontja a gyermek érdekeire való tekintet nélkül csakis mások anyagi haszna szempontjától függ. Itt kezdődik a visszaélés...”

A kialakuló kapitalizmus idején, a késleltetett vagy késői iparosodás korában, egy alapvetően mezőgazdasági jellegű országban vagyunk, és ezt nem szabad figyelmen kívül hagynunk, amikor megfontoljuk az előadó szempontjait, aki úgy látja, hogy mind a munkaadók, mind a munkavállaló munkások ellenére van bármifajta beavatkozás. A munkaadó kapitalisták olcsón akarnak termelni, hivatkoznak a nehéz versenyhelyzetre és ezt megideologizálandó többek között a gyermekmunka kriminalitást megelőző hatását vetik fel.

De a munkások is a beavatkozás ellen vannak, mert a családnak kell a gyerekek bére. Itt is van ideológia: amikor a szülők egész nap nincsenek otthon, a gyerekek csak elzúllenének, ha csavarognának. Inkább ügyesedjenek a munkában. Meg hát az ő (mármint a szülő) gyerekkorában sem volt ez másképp.

Kik is azok tehát – kérdezzük mi, a késői utódok –, akik azt akarták, hogy a gyermekmunka korlátok közé legyen szorítva? Kik és miért foglalkoztak ezzel a kérdéssel? Kik és milyen elvek alapján harcoltak egyáltalán a munkaadók és a munkavállalók cinkosságnak tűnő közös érdekei ellen? A szociális szakemberek, akik akkor is, máskor is valamilyen értékek alapján vették a fáradságot és elég merészek is voltak ahhoz, hogy beavatkozzanak mások életébe. A szociális munkások, a szociálpolitikusok próbáltak meg beavatkozni a gyerekek dolgoztatásának megszokott rendjébe.

„A munkaadók szociális felelősségérzetének hiánya, a szülők szorult helyzete és érzékhánya, de még sok ezer más baj okozza azt, hogy a gyermekmunka, amint ez ma burjánzik, nemzeti veszedelem” – mondja az előadó.

Újabb, a gyermekmunka szempontjából kihagyhatatlan kérdéskört vet fel a bevezető előadásban Szilágyi: a gyermekmunka és az iskola – amint azt Angliában is láthattuk – ebben a korban már elválaszthatatlan kérdés. Nem véletlen, hogy a kötelező iskoláztatás és a gyermekmunka kérdése mindenütt párhuzamosan vetődik fel. Hogyan járjon iskolába az, aki dolgozik? Hogyan dolgozzon az, aki nem tanult? A munkásvédelem és a gyermekvédelem egybekapcsolódása különösen kézenfekvő, mert a gyermekvédelem terén Magyarország úttörő. „...Az országos Gyermekvédő Liga hatalmas táborába sorozza a magyar filantrópokat, mellette és vele karöltve egy évtized óta hatalmas patronage-egyesületek tevékenykednek...” A társadalmi összefogás, a nem állami (ma civil szférának mondhatnánk) tevékenységek közül a gyermekvédelemben a legfontosabbak a patronázs-egyesületek, ahol tulajdonképpen a kor szociális munkásai közül sokan tevékenykedtek.

Ez magyarázza, hogy a meghívottak között a gyermekvédőket is megtaláljuk, a Liga, a patronázs-egyesületek képviselőit. Ne feledjük: azért hívták össze a tanácskozást, hogy a két terület összekapcsolódjon. „...A társadalmi munka, melyet e téren kifejtethetünk, nem működhet elszigetelten, azaz nem

szorítkozhat arra a szűk körre, hogy csakis és kizárólag társadalmi erők a magánbuzgalom serkentő hatása alatt és bizonyos dilettantizmussal foglalkozzanak a kérdéssel, hanem kapcsolatot kell teremteni a szabad társadalom e mozgó erői és azon állami és önkormányzati intézmények között, melyeknek a gyermekmunka terén való erő kifejtése szintúgy szükségeltetik.”

A századforduló utáni néhány évben már meglehetősen kiterjedt struktúrákat említett az előadó: „...Mozgásba kell hoznunk az állami menhelyeket, az iparfelügyelőségeket, az iparhatóságokat, a tanerőket és lelkeseket, a hatósági orvosokat stb. ezekkel a szabad társadalmi tényezőkkel...” – azaz a civil szféra és az igen sokrétű nem civil szféra szociál- illetve társadalmpolitikai összekapcsolását sürgeti.

Összefoglalva az alábbiakban határozta meg a bevezető előadásban főbb elképzeléseit:

1. Egy kis „kátét”, összefoglalót kell szerkeszteni, amely a törvényeket tartalmazná és megmagyarázná, hogy a „patronage-nak az a szerve, amely rendelkezésünkre akar állni, előforduló esetben hogyan, miképp cselekedjék”.

Tehát az előadó számára már bizonyos volt, hogy valamely patronázsszerv együtt fog működni a gyermekmunka kapcsán az állami szervekkel is. Azt a munkamódszert, amelyet Angliában a „visitorok”, Németországban a pedagógusok és a különböző ipar- illetve lakásfelügyelők látnak el – tehát a szociális munkások –, be kellene építeni a magyar tervezetekbe, ha meg akarják oldani a nehézségeket.

2. A gyámhatóságot mint központi szervet, mint „az actio tengelyét” szeretné kijelölni. Tervei szerint nem társadalmi szerv hangolná össze a feladatokat, „mert itt autoritással kell fellépni”. Tehát büntetni, szankcionálni kell, ha a törvényt megszegik, a gyerekeket olyan munkára kényszerítik, amely káros.

3. Felhívásokat kell közzétenni, hogy az előforduló eseteket a gyámhatóságnak jelentsék.

4. Egyelőre Budapestre korlátozná „az actiót”.

5. Körlevelet és a fenti kátét küldené az alábbi helyekre, akiktől együttműködést remél: a gyermekbírósághoz, a rendőrséghez, a menhelyekhez, az iparfelügyelőkhoz, az iparhatóságokhoz, a tanonciskolákhoz, „általál” a tanterületekhez, javítóintézetekhez, hogy a visszaéléseket a gyámhatóságra jelentsék. Az Országos Gyermekvédő Liga munkamódját tekinti példaértékűnek, akik erősségét abban látja, hogy nem várják meg, míg egy-egy elszórt esetről tudomást szereznek, hanem olyan akciókat kezdeményeznek, amelyeknek nagyobb hatása van, mint csupán egy-egy esetben foganatosított intézkedésnek.

Úgy véli, hogy itt van szerepe a patronázsszerv munkának, hiszen „...ha mindazon patronage-szerveknek, melyek fölött a Liga és egyéb egyletek rendelkeznek, ugyancsak a káté és a körlevél útján tudtukra adnók, hogyan és miképp nyomozhatnának, hogy a gyermekmunkával való visszaélések felderítenek”.

6. A gyámhatóságok feladatát egyrészt a jogsegélyben és egyéb segélyekben látja, másrészt, „ha a visszaélés oka maga a szülő, ennek legyenek törvényes következményei”. A Ligával is mint a „társadalmi segély” szervével a gyámhatóság venné fel a kapcsolatot. A Liga ugyanis foglalkozott abban

az időben anyagi segítségnyújtással, tanonckérdéssel, munkaközvetítéssel is. Szeretné, ha „sarkigazságunk: »a gyermekek joga« minél szélesebb körben érvényesüljön”.

A bevezető előadást vitaindítónak szánták a rendezők. A következő előadók részben a felvetett kérdésekhez fűzték hozzá mondanivalójukat, de kiderül, hogy akinek egy-egy dédelgetett terve, vagy nyilvánvaló elkötelezettsége volt, nem hagyta ki a lehetőséget már akkor sem, hogy „lobbizzon” ügye érdekében.

Az első hozzászóló Dr. Rottenbiller Fülöp, miniszteri tanácsos volt. Mint mondta: három jogcímen is jelen van. Egyrészt az Országos Gyermekvédő Liga, másrészt az igazságügy-miniszter, harmadrészt az Országos Patronage Szövetség képviselője. Bár szerényen kijelenti, hogy a gyermekmunka kérdésében nincs otthon, de elmondja, hogy a Liga szívesen közreműködik a programban. Úgy véli, hogy a „segítségért benyújtott kérvények alapján resersírozhat a Liga, miliőtanulmányokat csinál, és ezek végeredményeként akárhányszor azt látjuk, hogy itt a legnagyobb baj az, hogy a nyomorból kifolyólag van egy-egy gyerek ereje túlságos mértékben igénybe véve...” Példát hoz fel, olyan esetet, amikor a hajnalban felkeltett és dolgoztatott gyerek szülőjét a gyámhatóságon akarták feljelenteni. Az anya csodálkozott, hiszen ő is így nőtt fel. Másrészt nem értette, honnan venné el azt a pénzt, amit így a gyerek megkeres. Tehát a Liga Rottenbiller szerint részben kutatásokat folytatna, másrészt plakátokat, ismertetőket adhatna ki. Szemléletes példát mutat be a jegyzőkönyv szerint, egy New Orleans-i plakátot, amely Amerikában a gyermekmunka hosszú távú kárát ecseteli. A kutatások kapcsán kiderülne a Liga számára, hogy hol dolgozik a gyerek a nyomor miatt, és ott segílyt adhat.

Kevésbé várja a törvénykezéstől a változást az életet alighanem Szilágyinál jobban ismerő Rottenbiller. Egy német ifjúsági bírót idéz Frankfurtból, aki indulatosan beszélt azokról, akik mindig új törvényeket akarnak, ha valami új problémára akadnak. Szerinte ugyanis a régi törvényt is lehet úgy használni, hogy az a gyerekek érdekében történjen. A példát nyilván a „lányomnak mondom, a menyem is értse” szándékával mondta. Kedves naivitással hívja fel a hölgyeket és urakat, hogy vegyék észre a sápadt inasgyerekeket, a tanár tudakolja meg az órán elalvó gyerektől az álmoság okát – emlékszünk: Móra Ferenc megtette –, és az úrihölgy ne vegyen kalapot olyan kalapostól, aki kisgyerekekkel küldi el hozzá az árut.

Hozzászólása végén említi egy érdekes kutatást. Chyzer Béla (akinek gyermekmunkáról szóló könyve fellelhetetlen) a javítóintézetekben lévő gyerekek sorsa alapján tudta meg, hol vannak a legfőbb gyermekmunkáltató helyek.

Dr. Somogyi Manó egyetemi magántanár úgy vélte, nem kell annyira „pessimistikusan” megítélni a helyzetet, hiszen ha ennyi egyesület, testület és hatóság képviselője összejön egy értekezletre, nem lehet nagy baj, optimisták lehetünk. Bár felvilágosító munkára szintén is szükség van. A „nemzet erejét” akarja megerősíteni a gyermekvédelemmel, amikor „oly nagy a kivándorlás, terjed az egykerendszer, pusztít az alkoholizmus és a tuberculos...” A káté ötletét támogatja. De ezt nem tartja elegendőnek. Olyan konferenciát akar, amely a „tanítótságot” is meghívja, mert: „...elsősorban a

tanköteles gyermekek munkaerejének megvédéséről van szó...". Egy kérdőíves felmérést is javasol, melyet az iskoláknak kellene kitölteniük.

Ruffy Pál miniszteri tanácsos a 670 000 állami gondozott gyereknél végzett megfigyelések alapján a Szilágyi Arthur által számított arányokat helyben hagyta (mert az állami gondozott gyerekek is kb. 70 százalékban mezei munkásoknál és kb. 30 százalékban iparosoknál vannak kihelyezve). Úgy véli, hogy a családban nevelkedő és bedolgozásban segíteni kénytelen gyerekek vannak a legrosszabb helyzetben. Hasonlóan keserves a sorsuk a kisiparosoknál tanulóknak. Úgy látja, hogy a Gyermekvédelem Liga „iparostanoncz-otthonai” a legjobb helyek a dolgozó gyerekek számára. A kihelyezett gyerekek sorsát az előadó szerint szigorúan ellenőrzik. Új kezdeményezés, hogy nagy iparvállalatoknál internátust létesítenek. Mindezeket azért sorolta fel, hogy bizonyítsa, felhívja a figyelmet arra, hogy Magyarországon hatékony állami gyermekvédelem működik. A gyerekek joga van az ellátásra. Ezért nem a gyámhatóságokra utalná a gyermekmunka kérdését, mert ez is gyermekvédelem, hanem a belügyminisztérium hatáskörébe. A patronage-egyesületeknek az lehetne a feladatuk, hogy ellenőrizzenek. A jelen lévő feministáktól bocsánatot kérve férfi felügyelőket szeretne erre a munkára:

„...Ne méltóztassék Szirmainé önmagának megnehezíteni, de az ő gyengéd lelkületük nem alkalmas arra, hogy iparos, falusi mesteremberekkel perpatvarkodjanak...”

Milyen kellemes is egy ilyen hozzászólást olvasni a 20. század végén, azt hinné az ember, hogy no, lám, itt aztán végre van valami, ami rendben van. Kiderül azonban (az *Árvácskára* ne is gondoljunk!), hogy a jelenlévők is ismerik a statisztikai adatokat, hogy tudniillik még iskolaterem sem jut minden gyereknek, hogy a tanoncotthonokba csak a töredékük juthat be, bármennyire is joguk van a gyerekeknek a védelemhez.

Dr. Deutsch Ernő, főorvos a „socialhygienikus” szempontját veti fel. Egy kérdőív alapján több ezer budapesti gyerekről szerzett be az alvásra vonatkozó adatokat. Ebből tudta meg, hogy a budapesti gyermekek között nagymértékben elterjedt az éjszakai munka. Felhívja a figyelmet arra, hogy nem elég a törvénykezés, „individualizálni” kell a kérdést. A mozgalomhoz csatlakozni szeretne az egyesülete nevében.

Dr. Gaál Jenő főrendházi tag visszatért a bevezető előadás felvetéseihez. Nem tartja helyesnek, hogy csak a fővárosban történjen valami. Fontosnak érzi, hogy a mezőgazdasági gyermekmunkával is törődjének. Olasz példát említ arra, hogy a mezőgazdasági és az ipari tárca jól együtt tud működni, mert egy minisztériumban vannak (a főrendházi tagnak is vannak feltehetően vesszőparipái). Hiányolja, hogy Magyarországon nincs munkásügyi hivatal. Mivel nálunk a mezőgazdaság és az ipar külön minisztériumhoz tartozik, nehéz is lenne egy ilyen hivatalt létrehozni. Nem annyira „philantropikus”, mint közgazdasági kérdésnek érzi a gyerekek munkáját. Magyarországon állami támogatás nélkül nem lehet nagyobb akcióba kezdeni. A patronázs-egyesületet is támogatja az állam. Olaszországban más a helyzet, ott sokkal kiterjedtebb a társadalmi szféra és önállóan tudnak dolgozni, alapítványi pénzekből. Nem gondolja, hogy a gyámhatóságok feladata lenne a munka összefogása. A szegényügyhöz hasonlóan nem lehet „kategorizálni, indivi-

dualizálni” kell. A törvényhozással kell kezdeni, nem a társadalmi tevékenységgel. Bár itt kitér arra, hogy „igaz, hogy eddigi gyermekvédelmi törvényeink sem hajtottak végre”.

Szirmai Oszkárné elsősorban Ruffy Pál megjegyzésére akar válaszolni. „Ruffy Pál öméltóságának beszéde arra késztet, hogy pár szóval elmondjam, hogy nekünk, asszonyoknak, akik részt kérünk a szociális munkában, nem az a nézetünk, mintha ezt a munkát ki akarnók sajátítani...” Reagálva Deutsch dr.-ra, Szirmai is fontosnak tartja az „egyénésítést”, de tovább fűzi a gondolatot: „természetesen egyénítő munka társadalmi segítség nélkül nem lehetséges, azonban a főirányokban, a nagyon hasznos kiskatéban... tudományos irányításra van szükség”. Világos a gondolatmenete: „...tudni kell, hogy melyik a munkának az a része, amelyik nevelő hatású, és hol van az a határ, amely a gyerekeknek árt”. Beszél olyan árvaházakról, ahol túl sokat dolgoztatják a gyerekeket. Úgy látja, fiúk és lányok között értelmetlen különbségeket tesznek. „...A fiúk gyönyörű szlőjd-munkát végeznek... a lányok ez idő alatt kizárólag szemrontó tűmunkát.” Kitér a cselédek helyzetére is, amennyiben szabályozni kell munkáltatásukat és ezt a szabályozást meg kell ismertetni a munkaadóikkal. Érzékletes képet fest azokról a koldus gyerekekről, akiket nem mernek átadni a patronázst végzők a rendőrnek, mert kiderül róluk, hogy családfenntartók. „Oly rémesek a viszonyok, a munkátlanság és minden, hogy ha elvileg jót tennénk az egy, gyakorlati esetben, a helyzetet néha kétségbeesettebbé tennők, mint amilyen.” Szerinte a munkanélküliséget kell megszüntetni. Újabb veszélyben lévő gyerekcsoportra is felhívta a figyelmet, nevezetesen az artista gyerekekre. Nézete szerint itt is a megelőzés lenne a fontos. Érdekes megfigyelése, hogy az iskolai szerepeltetéseket is a gyermekmunka közé sorolja, mert ilyenkor vagy az iskolaiból, vagy a szabad idejéből vesznek el a gyerekeknek. (Pedig akkor még nem volt nulladik óra, és a 10 évesek sem oldottak meg versenyfeladatokat, hogy bekerüljenek valamelyik vágyva-vágyott elit iskolába. Hogyan is van ma a gyermekmunka azoknál a többnyire értelmiségi gyerekeknél, akiknek kiélezett versenyhelyzetben kell készülniük a jövőjükre?)

Mauthner Adolf a Nyomorék Gyerekek Országos Otthonának alelnökeként volt jelen. Hozzászólásában ugyancsak a törvényi szabályozás szükségességéről beszélt. Amíg azonban a törvény meg nem születik, szerinte társadalmi úton kellene szabályozni a kérdést. Természetesen ő is megragadja a nyilvánosságot, és akár panaszként is értelmezhető, amit mond, hogy a rendelkezésre álló pénzből csak 52 nyomorék gyerekkel tudnak foglalkozni, pedig országosan tizenöt-húszezer gyerek az, aki igényelné ezt a fajta ellátást. Az otthonban a gyerekek dolgoznak, megtanulnak olyan tevékenységeket, amelyekkel később kereső foglalkozást tudnak üzni. Alapítványokból, adományokból, nem állami pénzekből, hanem „társadalmi úton” hozták létre az intézetet. Mauthner szerint is elég lenne a fővárosban foglalkozni a gyermekmunkával, mert vidéken amúgy is jó levegőn vannak, ha dolgoznak, „ezek nem olyan súlyosak”. És ő a hölgyeket is szeretné bevonni.

Répay Dániel a Magyar Gyermektanulmányi Társaság részéről jött el az értekezletre. Szerinte sokszor tudatlanságból származnak a bajok, ezért lenne jó a tájékoztató füzet. Ehhez felajánlja azt az adatgyűjtést, amelyet a társaság

jogi és gyermekvédelmi szakosztálya végzett, s amellyel a gyermeknyomorból származó kriminalitási eseteket felderítette és tanulmányozta. A pedagógiai szakosztály adatai szerint a tanulási nehézségek egyik oka a gyermekmunka. Ezeket az adatokat is szívesen rendelkezésre bocsátja.

Mellerné Miskolczi Eugénia felszólalásában egy gyermekkori élményével támasztja alá, hogy a mezőgazdasági munka is veszélyes lehet a gyerekekre nézve. Láttá, amint meghalt a munkája közben egy 14 éves pásztor. „...Azóta nem tudok lelkesedni azon gyermekmunkákért, melyek a szabadban folynak... Ha a lakásviszonyok oly rosszak vidéken, hogy a gyerekekre nézve üdvösebb kint lenni, azért nem az a megoldás, hogy a gyermeket kint dolgoztassuk, hanem hogy a lakásviszonyokon javítsunk.” A külföldön (Anglia, Amerika, Németország) már bevált lakásfelügyelőnői munkát javasolja itthon is bevezetni. A feminista hozzászóló egy igen fontos, törvényi úton megoldandó problémát is felvetett, nevezetesen: a Munkásvédelmi Egyesületet akarta felkérni arra, hogy megvalósulhasson az anyák teljes szülői jogegyenlősége. A polgári törvénykönyv tervezetének vitája ugyanis éppen a tanácskozással egyidejűleg folyt. A hozzászóló azzal is érvelt, hogy a Feministák Egyesületének munkájából tudja: az anya gyakran megvédené a gyermekét, ha megtehetné, de erre sokszor nincs jogi lehetősége. Úgy véli, ha az anyák majd fel tudnak lépni teljes jogegyenlőséggel a gyermekük védelmében, előrelépés történik a gyermekmunka terén.

Tóth Kálmán, a svábhegyi gazdasági iskola igazgatója tanítóként képviselte iskoláját. Nyolc éve kosárfonást tanít ebben az intézményben. Elmondta, hogy milyen nehezen lehetett rávenni a szülőket, hogy mesterségre taníttassák a gyerekeiket, inkább kőművesek mellé küldik őket dolgozni, mert ott azonnal fizetnek. Az utóbbi három évben azonban, amióta a gyerekek pénzt kapnak – a kisebbek heti 50-50 fillért, a nagyobbak 6-10 koronát – (Móra Ferenc havi 10 koronáért tanította heti egy órában az inasokat!), elengedik a gyerekeket. Azért vezette be a kosárfonást, hogy a gyerekeket az iskolához kösse, ahová azért nem jártak a gyerekek, mert dolgozni küldték őket. „...Azért létesítettem a kosárfonó tanfolyamot, mert így talán sikerül a szülőket meggyőzőm, hogy könnyebb munkával is elérni a gyermek a céljának netovábbját, hogy pénzt vigyen haza... A gyerekek rendes iskolalátogatókká váltak.”

Támogatja azt az ötletet, hogy a tanítókat kérjék fel az adatszolgáltatásra. Szerinte a népművelő egyesületek útján az adatokat a néppel kell megismertetni, mert ha a népet, azaz „...ha a szülőket nem tudjuk meggyőzni arról, hogy itt nagy baj van, amit orvosolni kell, akkor sem társadalmilag, sem törvényhozásilag eredményt legalábbis hosszú időn keresztül elérni nem fogunk tudni”. Így adatokat csak az iskolába járókról lehet szerezni, s mivel sok 12 éven felüli gyerek nem jár iskolába, érvényt kellene szerezni az iskolakötelezettségnek. Végül kéri az értekezletet – ő is a saját vesszőparipáját hajtva –, hogy „kegyeskedjék a kultuszminisztériumhoz felterjesztést intézni abban az irányban, hogy végre valahára az 1868. évi törvény értelmében hajtsák végre a beiskolázást”.

Szterényi József elnök zárja be a konferenciát, „reassumálja” a vitát. Fel-
említi, hogy néhány évvel ezelőtt megpróbáltak egy statisztikai felvételt ké-

szíttetni a munkát végző gyermekekről, de a megfelelő kormány szerv pénzhiányra hivatkozva utasította el kérésüket. Ezért is örül, hogy a Gyermektanulmányi Társaság felajánlotta a közreműködését, mert így legalább megközelítő adatokat kaphatnának a gyerekek munkájáról.

Törvényes tilalmat szeretne, amely mellett a társadalom szerepe az ellenőrzés lehet. Nem ért egyet azzal a javaslattal, hogy a gyámhatósághoz utalja a kérdést. „Törvényes tilalmi rendelkezések nélkül hiábavaló e részben a társadalom minden törekvése.” Szerinte központi hatóság kellene a gyermekmunka védelmére. Kérdés, hogy a központi szerv állami vagy társadalmi szerv legyen-e. Szerényi szerint állami felügyelet kellene, mint ahogyan a Feministák Egyesülete képviselője a lakásfelügyeleti rendszert említette, amely szintűgy állami feladat. A szülők gazdasági helyzetének javítása nélkül nem lát igazi előrelepési lehetőséget. Nem elég az iparban, a mezőgazdaságban is védeni kell a gyerekeket, és nemcsak Budapesten szorulnak védelemre a dolgozó gyerekek. Annyit megenged, hogy bizonyos ütemezésben lehetne a tervet végrehajtani, a fővárosban kezdve. A gyermekevédelem és a gyermekmunka védelmének kérdése több ponton kapcsolódott össze, hiányosságai is hasonlóak. „Ott, ahol az állami gyermekevédelem végződik, még nem kezdődik a tulajdonképpeni gyermekmunka, amint a patronage-mozgalomnak is az óriási hibája és hiánya, hogy ott, ahol végződik a patronage, nem kezdődik annak ellenőrzése, hogy a patronage alatt volt gyermekek a gyakorlatban miként érvényesülnek?”

Az internátus jellegű tanoncotthonokat jó ötletnek tartja, de a kb. 150 000 tanonc számára biztosan nem lesz elég pénz erre. Az iskolakötelezettségi törvény végre nem hajtása kapcsán felhívja a figyelmet, hogy addig, amíg iskolahiány van, amíg arra nem áldoznak pénzt, hogy számszerűen elegendő tantermet építsenek, lehetetlen sürgetni a tankötelezettség végrehajtását.

A káté szerkesztése egyhangú elfogadásra talált, hiszen egy ilyesfajta kiadványból az érintettek megtudják, mi a joguk, és mi a kötelességük, valamint azt is, hogy hová fordulhatnak. Megköszöni, hogy a Gyermekvédő Liga részt vesz a munkában, mert így össze lehet kapcsolni a gyermekvédelmet és a gyermekmunkások védelmét.

Indokolja pesszimizmusát, anélkül, hogy kritizálná a pártokat. „Nem érinti ez csak a pillanatnyi helyzetet, nem a politikai pártalakulatokat – ez ki van kapcsolva minden tevékenységünkől –, de vonatkozik azokra a szomorú viszonyokra, hogy a múltban mindenre inkább volt, a jelenre mindenre inkább van és valószínűleg, sajnos, a közeljövőben is mindenre inkább lesz idejük a változó kormányoknak és törvényhozásunknak, csak a komoly szociális politikára, az ezzel való komoly foglalkozásra nem volt, nincs, és fájdalommal kell kijelentenem, hogy egyhamar nem is lesz ideje.”

Hát igen. Meglepő folytonosság. Közel száz év alatt van legalább valami, ami biztosan nem változott ebben az országban. Talán semmi nem maradt ennyire változatlan a politikában, mint a „komoly szociális politika” hiánya.

Jegyzet

Az egészségügy egy éve

Lévai Katalin interjúja dr. Kökény Mihály népjóléti miniszterrel

Lévai Katalin: Mindenekelőtt arra lennék kíváncsi, hogy milyen filozófia alapján kezdte meg a munkáját az Ön vezetésével a népjóléti tárca?

Kökény Mihály: A tág értelemben vett esélyegyenlőség az a gondolat, amelyre az egész koncepciónkát és hosszú távú stratégiánkat felfűztük. A nagy viharokat kiváltó stratégiai átrendezések kora lejárt, most inkább a lassú, építkező megoldásokra kell koncentrálnunk. Törvényeket kellett hozni a túlfejlesztett kórházi kapacitások csökkentésére, alaposan végig kellett gondolni a családtámogatási rendszer új megoldásait, az ellátások értékmegőrzésének alapján. Mindeközben felszínre kerültek a túrhetetlen egyenlőtlenségek, az olyan, nagy horderejű kérdések, mint például a cigányság ügye. Olyan választókerület képviselője vagyok, a Ferencvárosé, ahol 10 százalék feletti a cigány lakosság aránya, és pontosan látszik, hogy az emberek szocio-kulturális háttere milyen óriási mértékben határozza meg az egészségügyi helyzetüket. Az egészség és a szociális integráció kérdései elválaszthatatlannak egymástól, és erre a tárcának oda kell figyelnie. Több szociológiai vizsgálatból is kiderült, hogy az egészségügy keveset tud a betegek szociális hátteréről, és kevésbé veszi figyelembe azt a gyógyítás során.

– Sokat hallani mostanában a betegközpontú ellátásról, miközben az egészségügy szenvedő alanyai, a betegek, távolról sem elégedettek azzal, amit kapnak, és a gyakorlatban még nem nagyon érződik a szemléletváltás.

– Ahhoz, hogy maga az ellátórendszer érzékelhetően megváltozzon, először is újfajta képzésre van szükség. Sajnálatos, hogy az egészségügyi oktatás kiszorult az egyetemi oktatásból, és az egészségügyi képzésben még nem mindenütt a holisztikus szemlélet az uralkodó, inkább csak a tünetkezelésre tanítanak. De azért sok jó program beindult, mint például a szülészeti osztályokon az „apás szülésre” történő felkészítés, a roma családok számára védőnői rendszer kiépítése, a kisebbségi önkormányzatokkal, a roma szervezetekkel való együttműködés során pedig több felvilágosító, preventív program.

– Az elmúlt egy év alatt több népszerűtlen intézkedést is meg kellett hozni.

– A ciklus utolsó harmadára vált nyilvánvalóvá, hogy bizonyos kényszerpályák elkerülhetetlenek. Most már túl vagyunk a legnehezebb döntése-

ken, a gazdasági egyensúly olyan ponthoz érkezett, amikor el lehet kezdeni építkezni, fejleszteni, és a kiadások reálértékének a csökkentése is lehetségessé válik. Az elmúlt egy évben olyan alapvető törvények születtek, amelyek évtizedekre meghatározó erejűek, és hosszú távon növelik a polgárok létbiztonságát. A gyermekvédelmi törvény nagyon nagy horderejű, erősíti a szemléletváltást, szétválasztja a hatósági és a szolgáltatói funkciót. A nagy állami intézmények kora lejárt, és az új törvény szellemében a családi jellegű intézmények és az átmeneti segítségi formák kaptak prioritást. Ennek a törvénynek a megvalósításához a költségvetés jelentős többletforrást használt, 20 milliárd Ft-ot.

A másik, óriási fontosságú törvény a nyugdíjrendszer megreformálását célozta meg, olyan átalakulásra törekedve, amely nemzedékekre előre gondolkodik. A nyugdíjreform 2013-ra teljesezik ki, és alapvetően az a célja, hogy a befizetések és a kifizetések között a korábbinál nagyobb egyensúlyt teremtsen, és számos jogi garanciával körülbástyázva kötelező elemmé tegye a magánbiztosítást is. Ezzel az a szándékunk, hogy az állampolgárok jobban figyeljenek oda arra, hogy időskorukra biztosítva legyenek, és pontosan fizessek a járulékot a jövőbeni finanszírozás érdekében.

Nagy vitákat folytattunk a nyugdíj-önkormányzatokkal és a szakszervezetekkel, de végül kompromisszum született. Az új nyugdíjpénztárak dinamikusan beindultak, kedvezőek az előjelek, nagy irántuk az érdeklődés. Az eddig megszerzett jogosultságok nem csorbulnak, a mai nyugdíjasokat pedig a rendszer átalakítása nem érinti hátrányosan.

– *A rendszerváltó országokról gyakran azt mondják, hogy demográfiai katasztrófa sújtotta övezetet alkotnak. A magyar demográfusok előrejelzése szerint a születéskor várható élettartam a közeljövőben némileg (egy-két évvel) növekedni fog, egyre több lesz az idős ember, viszont a nyugdíjkorhatár emelése nem több, mint tüneti kezelés. Egy elöregedő társadalomban eltörlődik az eltartó–eltartott arány, és megnő az önmagáról gondoskodni nem tudó idősök száma.*

– 1998. január elsejével 19 százalékkal emelkedni fognak a nyugdíjak a törvényi előírás szerint. Az özvegyi nyugdíjak pedig még ennél is jobban emelkedhetnek.

A nyugdíjtörvény önmagában persze nem elegendő, és tény, hogy az idősök között még ma is sok a szegény.

– *Melyek az új egészségügyi törvény legfontosabb elemei?*

– Ez a betegjogok széles halmazát foglalja magában. Ide tartozik az örendelkezési jog, a kezelés visszautasításának a joga, a betegjogi képviselők intézményeinek fokozatos kiépítése és egy partneri orvos–beteg kapcsolat kialakítása. A törvénynek az egészségkultúrára is nagy hatása lesz, az embereknek több ismeretet kell megszerezniük az életmódjukról, a betegségeikről, a jogérvényesítési lehetőségeikről. Az Egészségbiztosítási Szolgáltatásról szóló törvény azt tisztázza, mi jár a biztosítottaknak, milyen szolgáltatások illetik meg őket. Ez komoly jogbiztonságot jelent. Az egészségügyi adatok védelméről szóló törvény előkészítése is megkezdődött.

– *Milyen pénzügyi háttérük van mindezeknek a változásoknak?*

– A kiadások évek óta tartó értékvesztését sikerült megállítani. 1997-ben

már nem csökkent a GDP, így a jövőben a családi támogatási rendszer növelése is lehetővé válik. Ennek egyébként elég erős a politikai támogatása. A rendszerben a működési kiadások értékének megőrzése is lehetségessé vált. Elkerülhetetlen, hogy a közeljövőben javítsunk a szociális és az egészségügyi rendszerben dolgozók jövedelmi helyzetén. Ezen a téren többéves mulasztást kell pótolnunk. Az orvosi ügyeleti díjak 25–50 százalékkal nőttek, különböző vállalkozási formák terjedtek el, s a patika-privatizáció gyakorlatilag lezárult. Az egészségügy alsóbb szintjein dolgozó szakemberek jövedelme viszont rendkívül alacsony, ezen a területen nagyon gyorsan lépni kell. A jövő útja az, hogy az orvosok magánrendelőikben dolgoznak, szerződéses viszonyban állnak a kórházakkal, és nem a közalkalmazotti rendszerbe tartoznak.

– *Milyen fejlesztésekre futotta az elmúlt évben?*

– A következő két és fél évben 5 milliárd forintot fordítunk a sugárterápiás eszközpark fejlesztésére, amivel így már elérjük az európai középmezőnyt. Ezt a nagyarányú beruházást a daganatos betegségek rendkívüli gyakorisága tette szükségessé. A röntgenberendezések Magyarországon elavultak, ezért egy négyéves program indul, 18 milliárd Ft támogatással a központi költségvetésből, amely során az elavult géppálmányt modernizáljuk.

– *Ha arra kérném, készítsen számvetést, nézzen szembe az adósságokkal, mit említene az első helyen?*

– Azt, hogy az esélyegyenlőség-törvény még mindig nem készült el. A kormány decemberi első ülésére ugyan kész a teljes normaszöveg, de a jogi és a pénzügyi háttér megteremtése még nem kidolgozott, ez ugyanis hihetetlenül nehéz. A különböző ellátások más-más időszakokban alakultak ki, ezért most nagyon nehéz egy koherens rendszert kialakítani. A változások pedig igen pénzigényesek, talán elég, ha csak egyetlen példát, az akadálymentesség megteremtését említem. Pénzhiány miatt ez a törvény késik, és ez komoly adósság.

A másik elmaradásunk az, hogy még mindig nem tudtunk megállapodni a szociális minimum kérdésében. Pedig ez a kérdés azért is sürgető, mert 2009-ben megszűnik a minimális nyugdíj, így a szociális minimumnak a tudományos szempontokon túl praktikus értéke is lenne. De a többszöri nekirugaszkodás ellenére a szakma, a politika és a tudomány képviselői együttesen sem jutottak megállapodásra.

Nem történt jelentős áttörés az egészségügyben a megelőzés területén, pedig ezzel sem várhatunk tovább. Ezen a téren sok szektornak közös a felelőssége. Indultak mentális programok, környezetvédelmi programok, de ezek koordinációja még kívánnivalót hagy maga után. Az szerencsés momentum, hogy a politika napirendjére került a drogkérdés, és javul a drogprobléma kezelésére irányuló programok finanszírozása. A dohányzás ártalmairól naponta beszélünk, a nem dohányzók védelmére törvény készül. De egészségben véve nagyobb elkötelezettség kellene, az egészségre ösztönző hatásokat erőteljesebben kellene fokozni. Ezen a területen nagy a kormányzat felelőssége, és a közeljövőben mindenképpen többet kell tennünk a betegségmegelőzés és az egészségvédelem ügyében.

Szász Anna

Feminizmus Magyarországon

„Kevés téma kavart akkora viharokat, mint egykor a feminizmus. A feminista mozgalmak végigsöpörtek Európán, fölforgatva és támadva stabilnak hitt értékeket... nyugtalanító változásokat idézve elő. Mennyit érzékelünk mind-ebből ma itt, Magyarországon? Milyen gondolkodásmódról van végül is szó? Kik a feministák és valójában mit akarnak?”

A Friedrich Ebert Alapítvány 1997 novemberében a hazai feminizmusról rendezett vitát, melyhez gondolatébresztőül szolgáltak a meghívón Lévai Katalin fent idézett mondatai.

A fórum felkért hozzászólói Adamik Mária, az Ombudsnő Program vezetője, Koncz Katalin, a Budapesti Közgazdaságtudomány Egyetem, Forrai Judit, a SOTE tanára, valamint Kornis Mihály író. A vita moderátora Lévai Katalin, a MÜM Egyenlő Esélyek Titkárságának vezetője.

A feminizmus mindig, mindenütt indulatokat kavar – kezdte beszámolóját Koncz Katalin –, mert hatalmi viszonyokat érint. A világban és Magyarországon is többféle feminizmus van, ám nálunk a feminizmust a radikálfeminizmussal azonosítják, amely a nők hátrányos helyzetéért egyértelműen a férfiakat teszi felelőssé, és miközben a maga számára toleranciát követel, hívei a mássággal szemben intoleránsak. A legszélsőségesebb áramlat a lesbikus szeparatizmus, amely szerint – minthogy elvileg a fajfenntartás mesterséges megtermékenyítés révén megoldható – férfiakra nincs is szükség. Koncz Katalin itt Robert Merle *Védett férfiak* című regényére utalt.

Mi tehát a feminizmus?

Ő a maga számára a fogalmat szemlélteti alapállásként, értékszemléletű megközelítésmódként határozza meg. *A feminizmus a női nem esélyegyenlőségéért száll síkra.* A nemzetközi szakirodalom számtalan áramlatot ír le. Megkülönböztethetők a különböző ideológiai alapokon álló feminizmusok. Létezik marxista, egzisztencialista, szocialista, liberális, a világ különböző régióinak megfelelően iszlám, afrikai-amerikai feminizmus. Létezik a már korábban említett radikálfeminizmus és a lesbikus szeparatizmus. Ismét más irányzatot képvisel a pszichoanalitikus feminizmus.

Egy másik aspektus szerint megkülönböztetendő a tudományos attitűddel bíró és a mozgalmi irányzat.

A tudományos feminizmus története három nagy fejezetből áll. (Itt kény-

telenek vagyunk az angol kifejezéseket használni, mert magyar megfelelőjük egyelőre nincs. – *A szerk.*)

1. Feminist's studies
2. Women's studies
3. Gender's studies

A Feminist's studies művelőinek – hazai képviselőjük a jelenlévő Adamik Mária – az az álláspontja, hogy a valóságról, a történelemről alkotott munkák egyoldalúan férfiszemléletűek. A valóságban, a létezésben a nő is benne van, tehát a tudománytörténeti munkákban is érvényesíteni kell a női szemléletet. Példa rá Adamik Mária a *Nagy fehér üzemmód* című markáns tanulmánya, amely a *Férfiuralom* című, Hadas Miklós által szerkesztett kötetben jelent meg.

A Women's studies középpontjában a már fenti módon forradalmasított tudományágak interdiszciplináris megközelítésének tárgyaként a nő áll. A Gender's studies pedig együttesen tárgyalja a nőt és a férfit, a nőkérdést, valamint a férfikérdést, mivelhogy a két nemről a társadalmi szocializáció révén egymáshoz viszonyítva alakult ki a külső-belső tulajdonságokat tartalmazó kép, beleértve az eltérő nemi szerepeket. Utoljára említette Koncz Katalin a tradicionális, valamint az új feminizmust. Az előbbi, amelynek ő maga is híve, nem képezi le a valóságot, a *nőkérdést* a hagyományos módon közelíti meg. De vajon szükség van-e erre? A válasz: *igen*, ezzel a maszkulin világgal csak így lehet vitatkozni. Ám a tradicionális feminizmus csak rövid távra szól. Vele ellentétben az új feminizmus azt hirdeti, hogy a valóság leírására teljesen új ismeretelméleti eszközökre van szükség, és hogy a férfi–női látásmódnak találkoznia kell.

Adamik Mária hozzászólásában problémák sokaságát érintette, illetve fogalmazta meg, már-már címszavakban. Bevezetőként megemlítette, hogy többféle iskola működik, s létjogosultsága van mindegyiknek. Őt a férfi–nő relációja foglalkoztatja. Nehéz megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy a nő–férfi lét társadalmilag meghatározott, hogy – mint mondta – „a saját szexualitásom nem az enyém, ez társadalmilag-történetileg alakult ki...” Valószínűleg félreértettem vagy rosszul értelmeztem azt a megjegyzést, amely szerint azt, hogy mi a szerelem, Platónról és Foucault-tól tanuljuk meg. Gondolom, a hétköznapi életben inkább egy szubjektív választásról lehet szó. Adamik Mária számára érvényes módon a fent említett két filozófus határozza meg a szerelem, a férfi–nő kapcsolatok mibenlétét, tartalmát.

Adamik Mária állítása szerint a tudomány mindig kiszolgálta a hatalmat, és sosem mert a civil szférával szóba állni.

Egy nemzetközi áttekintés azt sugallja, hogy ha a feminizmust a népesség felének javát szolgáló társadalmi reformprogramként határozzuk meg, akkor ez a program válságban van. Ez érvényes mind a szocialista, mind a liberális feminizmusra. Az USA-ban, valamint Nyugat-Európában a feminizmusnak az volt az igazi korszaka, amikor a mozgalom és a (női, illetve feminista) tudomány között harmonikus volt a viszony. Amióta a mozgalmak megszűntek, amióta az akadémiai feminizmus alól kivonult a mozgalom, megszűnt az előbbi legitimációja.

A helyzet a hetvenes években nehezedett meg mind a nyugat-, mind a kelet-európai régióban. Bár Kelet- és Kelet-Közép-Európában, az államszocializmusban nem volt a nyugatihoz hasonló feminista mozgalom, létezett egy sajátos szocialista feminizmus, amely egyfajta harmóniaelmélet keretében működött. A korra jellemző beszéd módban a férfi–nő, valamint a társadalom közötti konfliktusokat nem lehetett megfogalmazni.

Magyarországon ez a fajta feminizmus, amelynek képviselői Koncz Katalin és Ferge Zsuzsa, a MNOT (Magyar Nők Országos Tanácsa) köré szerveződött.

A hetvenes években a nők Nyugaton is feladják a küzdelmet, potyautasokká válnak, „elcsábulnak”, miként azt Ferge Zsuzsa írta le egy tanulmányában. Magyarországon is valami hasonló történt. A jó helyzetben lévő nők besorolódnak. Kérdés, hogyan adták fel a magyar nők az ellenállásukat. Éppen azok, akik elkezdheték volna a nyolcvanas évek végén. Avagy – és itt a Kőműves Kelemen balladájára, a befalazott feleségre mint áldozatra utalva tette föl a kérdést – miért nem lehet egy másfajta társadalmat építeni?

Néhány személyre, illetve az államszocialista feminizmusra vonatkozó megjegyzésre Koncz Katalin válaszolt. Ő, lévén eleve pragmatikusabb, mint Adamik Mária, nem ért egyet azzal, hogy a nők „lepaktáltak” volna (nyilván a hatalommal). De itthon nem érezte azt a bizonyos harmóniát sem. Érvényesült egy társadalomkritika. A tradicionális feminizmus ugyanolyan eszközökkel írta le a jelenségeket, mint ők az államszocializmusban. Cáfolta, hogy abbahagyták volna az ellenállást. Adamik Mária viszontválaszában, a „volt-e harmónia vagy sem” kérdésre reflektálva hangsúlyozta, hogy az államszocializmusban egyetlen nagy konfliktus sem jelenhetett meg. Bíró Dávid ominózus cikkét, amelyben a férfiak korai haláláért a nőket (expressis verbis a férfiaknak a nők által történő szexuális kizsákmányolását) tette felelőssé, 1982-ben közölte a *Valóság* című folyóirat. Itt már komolyabb problémáról lett volna szó, mint amekkora visszhangja volt ennek akkoriban.

Forrai Judit hozzászólásában a hétköznapi lét és a szexuális élet összefüggéseit villantotta fel a 19. század polgárosodó Magyarországon. A század elején a 22 ezer lelket számláló Pest az egyesülés évében már félmillió, a század végére hatszázezer lakosú, a régióban a legdinamikusabban fejlődő nagyváros. A felvándorlás részben a nagyváros szívóhatása, részben a hazai agrárviszonyok következményének tulajdonítható. Először a vidék fiatal férfiai keresnek munkalehetőséget Budapesten. Őket követik a fiatal nők, akik pár nélkül maradnak otthon, és egyedül nem tudják a két emberre szabott mezőgazdasági munkát elvégezni. Többségük cselédnek áll a fővárosban. A másik, számukra kínálkozó lehetőség a szórakoztatóipar, amelyik akkoriban kezd szexuális szolgáltatásokat nyújtani. 1896-ban összesen tizenhárom nő foglalkozást tartottak nyilván, ezek között szerepel a kéjnőség.

Mit jelent a prostitúció?

A szexuális élet nem fekete-fehér. A magán- és a társadalmi életben gyakorolt szexualitás között különbség van. Az utóbbi nyílt és minden férfi számára hozzáférhető. A monogám házasságban kettős morál érvényesül. A férfiak kikövetelik maguknak a társadalmi szexualitást. Ugyanezt a nők soha nem teheték meg.

A magánéleti szexualitásra, pontosabban a két nem szexuális tevékenységére a nemi betegségek gyakorisága alapján próbáltak következtetni. Aból, hogy a férfiak és nők egyenlő számban szerepelnek a nemi betegségben szenvedők közt, azt a következtetést vonták le, hogy a betegséget a férj viszi haza. Ám a háború előtt is létezett házassági tanácsadás, az ott megjelenő fiatal nőkről megállapították, hogy hetven százalékuk nem szűzen ment a házasságba. Magyarul: a nők házasság előtti szexuális aktivitása nem jelenkori találmány, a nemi betegségek nemcsak a férj rovására írandók.

A történelem folyamán a prostitúciót több ízben próbálták megszüntetni, de legalábbis tiltani. Tiltott volt a szocializmusban is, ám létezett. Ma civil szerveződések kísérelnek meg tenni valamit a *fehér rabszolgaság* ellen és maguknak a prostitúciónak az érdekében. Erre rendkívüli mértékben szükség van. A társadalmi szexualitás ugyanis ma egyre vadabb, extrémebb, gyakran a büntethetőséget súroló szolgáltatásokat foglal magában. Folyik a harc – mondta Forrai Judit –, mindenki mást akar. (Lásd Karinthy bon mot-ját is: A nő a férfit, a férfi pedig a nőt.)

Lévai Katalin a házasságban érvényesülő kettős morálra, a férfiak házasságon kívüli szexuális tevékenységére célozva jegyezte meg: az ötvenes évek elején készült Kinsey-jelentésben a szexuális együttlét gyakoriságára vonatkozó kérdésre a nős férfiak válasza heti *öt*, a férjes asszonyoké heti *két* alkalom. A különbség nyilván a férfiak házasságon kívüli kapcsolataiból adódik.

Kornis Mihály, megvallva, hogy csupán annyit tud a feminizmusról, amennyit egy újságolvasó értelmiségi, nagy bölcsességet lát abban, hogy egy férfi zár le egy ilyen vitát. Véleménye szerint a feminizmusra nagy szükség van. Helyesli, hogy a nők föllépnek a jogaikért. Egy vágya van, hogy ennek a küzdelemnek pozitív kicsengése legyen, a két nem között ne a harc, hanem az együttműködés domináljon. Hozzáfűzte: ez nem azt jelenti, hogy a harc ne lenne jogos, de nő–férfi csakis együttesen vizsgálható. Nemcsak a nőt kell kiszabadítani a maszkulinizmusból, a férfit is a matriarchátusból. Mindenkinek van anyja és mindenkinek van apja. Freud óta tudjuk, hogy ezek az alapvető kapcsolatok milyen komplexusok forrásai. Értelmes felelet e viszonyokat tekintve azonban nincs.

Önmagát a nők ügyének drukkerei közé sorolja. Ám szerinte nem szabad hagyományos eszközökkel harcolni, ugyanolyan módon, mint a férfiak, mert az kudarc. Ha sikerülne férfit és nőt egymással szembeállítani, az lenne az igazi katasztrófa. A nőknek oly módon kellene harcolniuk, mint ahogy Arisztophanész vígjátékának hősnője, Lüsizisztraté.

A prostitúcióval kapcsolatban megjegyezte, hogy ez nem női kérdés, hanem mindkét nem problémája. Az *emberrel* van baj. A vita előtt Elekes Irén a Feminista Hálózat képviselőjeként felolvasta Acsády Judit levelét, aki irodalmi tevékenysége révén ismert tagja a hálózatnak, ám gyermeket vár, emiatt a fórumon nem tudott személyesen részt venni. A levelet alább némileg rövidítve, keretben közöljük. Az igen élénk és indulatoktól sem mentes vita igazolni látszott Koncz Katalin ama állítását, hogy a feminizmus vihart kavart. Volt néhány, mondjuk így, nélkülözhető felszólalás. De Horváth Albert (Magyar Cigányok Antifasiszta Egyesülete) hozzászólása nyomán vita folyt a

prostitúcióról. Mennyiben a szolgáltatást igénylő férfi a felelősség? És mennyiben a szolgáltatást nyújtó nő? Adamik Mária a férfiak gyakran perverzitásba hajló igényeit teszi felelőssé. Kornis Mihály szerint meg kell vizsgálni, hogy a szerelem helyett miért érik be a lecsupaszított aktussal, illetve azt figyelembe kell venni, hogy a férfiak egy része a prostituálttal való kapcsolattól valami különleges élményt vár, amit nem kap meg otthon. A prostitúcióért maguk a nők is felelőssé tehetők. Forrai Judit válasza az, hogy korántsem azonos mértékben. Az általuk vizsgált prostituáltak nyolcvan százaléka sérült, gyerek- vagy fiatalkorában vált szexuális abúzus áldozatává.

Érdekes megállapítást tett Radó Erika személyzeti szakértő, nevezetesen, hogy a közvélemény nem tesz különbséget feminizmus és feminizmus között. Aki, mint ő, érdeklődik a női témák iránt, az a környezete szemében feminista.

Földes Anna (a MUOSZ újságíróiskolájának igazgatója, az egykori Nők Lapja munkatársa) azt fejtette ki, hogy a közvélemény ma a nőkkel kapcsolatban korábban nem ismert mértékben konzervatív, sőt, kifejezetten retrográd. Ez érvényes a médiában uralkodó hangnemre és arra a nőképre, amely a médiában megjelenik. Kornis Mihály rövid tétovázás után Adamik Máriának szögezte a kérdést: Vajon akkor milyennek kellene lennie a feminista ideálnak megfelelő társadalomnak? A válasz – szerény meggyőződéseem szerint – nem is lehetett más, mint hogy „nem tudom”.

Végül vita folyt arról, hogy van-e Magyarországon feminizmus. A provokatív kérdést e sorok írója tette föl. Koncz Katalin válasza, hogy van. Vannak nőmozgalmak, működnek a pártok nőtagozatai. Lévai Katalin úgy fogalmazott, hogy a feminizmus szellemi áramlatként létezik, de feminista mozgalmak nincsenek Magyarországon. A miértre érdemes volna alapos vizsgálatokkal keresni a választ.

Tisztelt Hallgatóság!

Az est meghívóján szereplő bevezető kijelentéshez képest más oldalról kezdeném a feminizmusról való gondolkodást. Megítélésem szerint, a „stabilnak hitt értékeket”, illetve hagyományt *nem* a feminizmus forgatja fel Európában. Ami az európai társadalmak történetében az elmúlt kétszáz évben döntő változásokat hozott és ami a nemek társadalmi kapcsolatát is befolyásolta, az maga a modernizációnak nevezett folyamat. A modernkori feminizmusra is úgy tekintek, mint egyfajta válaszreakcióra. Nézzük például a legkorábbi, a 18. század végén született politikai röpiratokat, amelyek először fogalmazzák meg a nők politikai jogainak, oktatásának kérdését (például Mary Wollstonecraft 1792-ben íródott kiáltványa). Ezek arra világítanak rá, hogy amennyiben a politikai filozófia kimondja az egyes ember szabadságát és egyéni boldoguláshoz való elévülhetetlen jogát, akkor ellentmondásos az, hogy a nemek szerint megkülönböztetett társadalom egyik fele részesül ezekből a jogokból, a másik fele nem. A későbbi mozgalmakat, például a szavazati jogért folytatott küzdelmeket ugyanígy, az ellentmondások feloldására való törekvésként értelmezem...

Óva intenék attól, hogy egyfajta parttalan, ámbár igen elterjedt megfogalmazásban feminizmusnak tekintsünk bármit, ami nőekkel, nőkérdéssel foglalkozik. Némely antifeministák kedvenc vesszőparipájáról nem is beszélve, hogy a feminizmust azonosítsuk egyfajta erőszakos női karrierizmussal, törtetéssel, visszaélésekkel, női praktikákkal.

A Magyarországon 7–8 éve kibontakozó feminista megközelítés legfontosabb mozzanatainak az alábbiakat tekintem: törekvés arra, hogy a közvélemény minél többet tudjon meg mind a hazai feminizmus század eleji történetéből, mind a mozgalom nemzetközi eseményeiről ... felhívni a figyelmet a társadalmi élet azon területeire, ahol a nők hátrányos megkülönböztetést szenvednek: elemezni és végiggondolni a kultúránk sugallta női–férfi szerepkészleteket és rámutatni azokra a negatív sztereotípiákra, amelyek mindkét nem létét befolyásolják.

Végezetül egy korombeli, harmincas éveinek elején járó cseh feministától, Jana Hradlikovától származó idézettel szeretném zární gondolataimat: „Feminizmus kapcsán... a megromlott kapcsolatokkal kell foglalkoznunk. A kapcsolat azonban nem csak a férfi és a nő között romlott meg. Mai társadalmunkban újra kellene fogalmaznunk a felnőtt emberek egymás közti kapcsolatait, a gyermek–felnőtt viszonyt, az állampolgár és hatalom viszonyát, valamint magának az emberiségnek az őt körülvevő természettel, a Földdel való viszonyát is.

Acsády Judit

MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatóintézete
a Feminista Hálózat tagja
a *Nőszemély* című periodika társszerkesztője

Amszterdami nyilatkozat Európa szociális helyzetéről

Valamennyi polgár alapvető emberi méltósága tiszteletének igénye folytán szükséges kinyilatkoztatnunk, hogy nem akarunk Európa városaiban növekvő számú koldust, csavargót és hajléktalant látni. Azt sem akarjuk, hogy Európát a munkanélküliek serege, a növekvő szegénység és az olyan társadalmi csoportok jellemezzék, amelyek csak korlátozott mértékben juthatnak egészségügyi és szociális ellátáshoz. Ezek és sok más negatív jelenség bizonyítja, hogy Európa képtelen emberhez méltó életet biztosítani valamennyi polgár számára.

Ezzel szemben mi olyan európai társadalmat szeretnénk, amely gazdaságilag sikeres, ugyanakkor elősegíti a társadalmi igazságosságot és a polgárok részvételét. Ez olyan Európa volna, ahol az élet szociális minősége a legfőbb érték. Ennek az Európának a polgárai részt tudnának venni, és részt is kellene venniük a saját közösségeik gazdasági és társadalmi életében, olyan körülmények között, amelyek egyaránt növelik egyéni lehetőségeiket, valamint a saját kisebb és nagyobb közösségeik jólétét. Ehhez a részvételhez azonban arra van szükség, hogy a polgárok elfogadható szintű gazdasági biztonságban és szociális gondoskodás mellett, összetartó közösségekben éljenek, és lehetőségük legyen képességeik teljes kibontakoztatására. Másként szólva, a szociális helyzet attól függ, hogy az európai polgárok milyen mértékig élvezik a gazdasági, szociális és politikai állampolgáriságot. Egy globalizálódott gazdasági rendszerben a versenyképességnek együtt kell járnia a szociális kohézió elősegítésével, valamint minden egyes európai polgár lehetőségeinek a kihasználásával.

A szociális fejlődés az alábbi alapvető feltételeket igényli:

- biztonság és védelem az erőszakkal és az ökológiai fenyegetéssel szemben;
- elfogadható lakhatás, fűtés, ruházkodás és étel-miszer mindenki számára;
- minden rászoruló számára elérhető egészségügyi és más szociális ellátás;
- az emberek saját igényeinek megfelelő életvitel megszervezésének lehetősége, beleértve közös háztartás kialakítását, a gyermekek nevelését éppúgy, mint a családdal és a barátokkal való megfelelő idő eltöltését;

– elégséges munka mindenki számára, nemcsak a munkaerőpiacon érvényesülő foglalkoztatás tekintetében, hanem a társadalmilag hasznos, nem fizetett tevékenység terén is;

– minden munkavállaló számára olyan jövedelem, amely lehetővé teszi számukra a társadalomban való teljes értékű részvételt;

– elfogadható jövedelem azok számára, akik nem képesek dolgozni, illetve azoknak, akikről korukból adódóan vagy meggyengült egészségi állapotuk miatt nem várható el a munkavégzés;

– a társadalomba és a helyi közösségbe való teljes integrálódás lehetősége minden fiatal, idős, csökkent munkaképességű, etnikai kisebbséghez tartozó személy, illetve migránsok számára;

– az olyan szociális védelmi rendszerekhez való hozzájutás, amelyek a szolidaritás elvén alapulva lehetővé teszik, hogy a polgárok az előre nem látható szociális problémák esetén továbbra is fenntarthassák addigi életszínvonalukat; ezeknek a szociális védelmi rendszereknek elsősorban a szociális kockázatok megelőzésére kellene koncentrálnia, és csak ezt követően kellene hozzákezdeni a probléma kezeléséhez, végül a pénzügyi kompenzációkhoz;

– élethosszig tartó oktatási és képzési lehetőség mindenki számára;

– méltányos adórendszer;

– a diszkrimináció megszüntetése nemzetiség, kor, nem, faj, vallási, politikai vagy más meggyőződés, családi állapot és szexuális beállítottság alapján.

A szociális fejlődés fenti szempontjait olyan kikényszerítő alapjogok elismerésén keresztül kell megvalósítani, amelyek jogilag egyaránt kötelezőek minden jogalkotóra, a közigazgatásban dolgozókra és a bírókra. Ezen jogok érvényesítésének a határai ott húzódnak, ahol az már mások megfelelő jogait sértené.

Európa szociális fejlődése érdekében szükséges, hogy az európai polgárok támaszkodhassanak az Európai Unió, a tagállamok és a helyi szervezetek között a hatáskörök világos és hatékony megosztására.

– Az európai polgároknak joguk van megismerni a politikai felelősöket, és szükség esetén kérdőre is vonhatják a hibás politikát folytató személyeket.

– A politikai döntéshozatal demokratikus jellegének megerősítése bármely szinten szükségessé teszi, hogy garantálják az érintett társadalmi szervezetek és mozgalmak bekapcsolódását ebbe a folyamatba.

– A gazdaság globalizálódása miatt elengedhetetlen, hogy Európa teljes tudatában legyen szociális felelősségének a globális skálán leggyengébbnek bizonyulókkal szemben.

Az Európai Unióval kapcsolatban sürgető feladat, hogy:

– minden jelentős európai politikát alávegyenek a szociális kohézióról készülő hatástanulmányok;

– olyan programot dolgozzanak ki, amely hangsúlyozza annak a helyzetnek a költségeit, amelyben nem alakul ki a Szociális Európa, és amely az Európai Uniónak mint egésznek a szociális aspektusairól hoz létre egységes statisztikai felméréseket;

– világos, számonkérhető célokat fogalmazzon meg minden olyan szociális területen, amely szerepel az Európai Unió azon jogforrásaiban (beleértve az ajánlásokat is), amelyek a szociális aspektusokkal kapcsolatban eddig megszülettek, valamint rendszeresen jelentéseket készítsen arról, hogy ezeket a célokat milyen mértékben sikerült megvalósítani;

– új napirendet kell kidolgozni Európa szociális fejlődésének felgyorsítására, amely ebbe a munkába egyaránt bevonja a politikai döntéshozókat, a tudósokat és a polgárokat.

Mint felelősséget viselő európai polgárok, ezennel ünnepélyesen kinyilvánítjuk, hogy az Európai Unióban sürgősen elsőbbséget kell biztosítani a szociális fejlődésnek; különben ez nem az az unió, amelyet mi támogatásunkról biztosíthatunk. A szociális fejlődés a sokféle megközelítés eredménye lehet, tükrözve a mi Európai Uniónk népeinek és nemzeteinek sokféleségét. A szociális fejlődés támogatása, garantálása és fenntartása Európa átalakításának elengedhetetlen alkotóeleme. Ennek következtében az Európai Unió haladéktalan kötelessége demonstrálni az irányú elkötelezettségét, mely szerint közösségi szinten kiegészíti a tagállamok európai szociális védelmi rendszereit, valamint védelmezi és kiigazítja ezeket annak érdekében, hogy meg tudjanak felelni a következő évezred kihívásainak. A szociális fejlődés és az azt alátámasztó európai modell egyaránt alapvető fontosságú a befogadó, minden polgárát szolgáló Európa megteremtése érdekében.

Amszterdam, 1997. június 10.

Lévai Katalin–Tóth István György (szerk.)

Szerepváltozások

Jelentés a nők helyzetéről – 1997

A Lévai Katalin és Tóth István György szerkesztésében, a TÁRKI és a MüM Egyenlő Esélyek Titkársága gondozásában nemrég megjelent tanulmánykötet eltér az eddig megszokott, nőkről és férfiakról szóló helyzetelemzésektől. Eltér egyrészt abban, hogy a nemek közti egyenlőtlenségeket, a nők társadalmi problémáit nem érzelmi alapon, hanem a tények, statisztikák függvényében vizsgálja. Másrészt a kutatás nem lezárt: a szerzők a jelent nem csupán a múlttal összevetve elemzik, hanem kaput nyitnak egy jövőbeli nyomonkövetés felé, biztosítva ezzel a kutatás folyamatosságát és a kötet korszerűségét.

Tartalmilag a tanulmányok három nagy blokkba sorolhatók: 1. munka, 2. család, 3. egészség. Az első blokkban *Frey Mária* Nők a munkaerőpiacon című tanulmánya a nők gazdasági aktivitásával és annak egyéb vetületével foglalkozik. A nők foglalkoztatásának visszaesését és ennek következményeit nemzetközi összehasonlításban értékeli. Meglepő tendenciákra mutat rá a tanulmány szerzője a magyar viszonyoknak akár az EU tagállamaival való összevetésében, akár a KSH hazai munkaerőfelmérési statisztikáinak elemzése során. A felmérések sokrétűek: a szerző a legnagyobb alaposággal vizsgálja – egyebek között – a foglalkoztatott nők foglalkozási csoportok szerinti megoszlását, foglalkoztatási státusukat, keresetüket, a munkanélküli nők helyzetét, anyagi támogatásukat és elhelyezkedési lehetőségeiket. Frey Mária arra is vállalkozik, hogy feltárja az ellentmondásos helyzeteket (például miért kevesebb a tartós munkanélküli a nők között, mint a férfiak körében), vagy hogy egy-egy problémát továbbgondolkodásra felvessen (például a közép- vagy felsőfokú végzettségű nők munkanélküli rátái 1996-ban magasabbak voltak a férfiakénál stb.).

A munkaerőpiaci kérdéseket boncolgatva *Nagy Beáta* arra keres választ tanulmányában, hogy vajon milyen gazdasági területen, mely foglalkozásokban jobbak a nők karrierlehetőségei, melyek a feltételei a foglalkozási hierarchiában való előrejutásnak. Komoly szakirodalmi háttérrel alátámasztva taglalja a nők esélyegyenlőtlenségét, a „tipikusan női” munka alulértékelésére keres magyarázatot a nemzetközi és hazai összehasonlításokban. Kitér a sokat vitatott család–karrier–háziasszony–feleség–anya–munkaerő konfliktusokra, a férfiak és a nők karrierbeli különbségének ok-okozati összefüggéseire. A nemek szerinti esélyek, a szervezeti, strukturális tényezők vizsgálatát magasabb síkú elméleti megközelítéssel vezeti be, ugyanakkor a gazdasági

elit feminizálódásának lehetséges okait már honi körülmények között vizsgálja. A statisztikák alapján rávilágít arra a korántsem elhanyagolható tényre, hogy a nők még a gazdasági eliten belül is – ahol pedig átlagon felüli a jelenlétük – „csak a második vonalban képesek pozíciót szerezni”. Számokkal bizonyítja, hogy miközben a vállalkozási csoportok mindössze egyharmadát alkotják a nők, a kisegítő családtag meglehetősen alárendelt státusát nagyrészt szintén ők töltik be. Az elméleti feltevéseket – miszerint a nők karrier szempontjából a nem, a szervezet és a társadalom által gúzsba kötve még azonos tudás és képzettség esetén is hátrányban vannak a férfakkal szemben – megerősítik a szerző által közreadott gazdasági elítvizsgálatok eredményei. Nagy Beáta tanulmányának legfőbb értéke, hogy javaslatot tesz az általa frappánsan „láthatatlan csapdáknak” nevezett karrier- és esélyegyenlőség feloldására, és az általa vázolt megoldások (nőszervezetek feladatkörének kiszélesítése, speciális kurzusok bevezetése a közép- és a felsőoktatásban) egyáltalán nem tűnnek megvalósíthatatlannak.

A karrier témakörét a politikai karrierre szűkítve vizsgálja Lévai Katalin és Kiss Róbert. A szerzők az új közéleti szerepminta felvázolása során – Nagy Beátához hasonlóan – arra a megállapításra jutnak, hogy a „sikeres nő” mögött a férfi magatartás és átvétele húzódik meg, a „közéletben sikerre törekvő nőknek ma még férfias szerepeket kell vállalniuk”. A tanulmány készítői magyarázatot keresnek a nőknek a magyar közéleti szférában való csekély részvétele okaira, és rámutatnak a nőpolitika jelentőségére, a női választók megszerzésének fontosságára. Kritikai észrevételük a magyarországi pártoknak szól, akik – ellentétben más országok pártjaival – nem dolgoztak ki sem világos, nyílt alapelveket, értékeket és célkitűzéseket, sem a nőket érintő, speciális kérdéseket tartalmazó önálló programot potenciális női választóik megnyerése céljából. A szerzők arra a megállapításra jutnak, hogy a civil szervezetek nagyobb számú szerveződése nagymértékben hozzájárulna a nők politikai aktivitásának erősödéséhez. A továbbiakban a szerzők részletesen elemzik a már létező civil szervezetek létrejöttének körülményeit, feladatát, működési profilját, összehasonlítva azokat a fejlett demokráciákban működő, hagyományokkal rendelkező női szervezetekkel. A szervezetek működési terület szerinti csoportosítása, a tevékenységi körökre hozott példák a nem „szakmabelit” is meggyőzik a civil szervezetek létrehozásának fontosságáról, ahogyan remélhetőleg a kormányt is a feladattal kapcsolatos pénzügyi és egyéb háttér biztosításának szükségességéről. A tanulmány egyik legnagyobb pozitívuma, hogy az elméleti összegzéseknél jóval tovább mutat: a gyakorlati megvalósítás lehetőségeinek felsorolásával a nőknek nyújtott szolgáltatások egész sorát vonultatja fel a munkaközvetítő irodák létrehozásától kezdve egészen a krízisotthonok rendszerének kiépítéséig.

A kötet első blokkjába tartozó írások megalapozzák a következő két fejezet problémakörének elemzését és jobb megértését. A *Család, háztartás, gyerekek* című fejezet – mint ahogyan azt Tóth Olga bevezetőjéből megtudhatjuk – a családformák és együttélési minták átalakulási folyamatát vizsgálja. A hagyományos családmódel felbomlását, a házasság intézményének válságát a statisztikák egyértelműen alátámasztják. A szerző nem kevesebbre vállalkozott, mint arra, hogy logikus magyarázatot keressen a hazai válság-

jelenségeknek a nyugat-európai trendektől való eltérési okainak felkutatására. A házassági és válási statisztikák kiértékelése során Tóth Olga a legnagyobb körültekintéssel járt el: adatai a 40–50 évvel korábbi állapotokat is tükrözik, okfejtése szorosan kapcsolódik a kor társadalmi-gazdasági tényezőihez. Kissé meglepő és elgondolkasztó azon megállapítása, miszerint a rendszerváltás nyertesei, a sikeres rétegek „megengedhetik maguknak az egyedülálló vagy együttélő családi állapotot... tehát nem szorulnak rá a házasság nyújtotta anyagi biztonságra”. Kiemelt szerep jut a párkapcsolatok, a családmodellek alakulásában a társadalom értékítéletének is, melyet a tanulmány készítője nem győz eléggé hangsúlyozni, hiszen annak változása nagymértékben hozzájárul a házasság értékeinek megkérdőjelezéséhez, az élettársi viszony és a válás elfogadásához.

Pongrácz Tiborné és S. Molnár Edit kutatásaik során arra a megállapításra jutottak, hogy a közvélemény, sőt a fiatal felnőtt generáció sem tartja elavultnak a házasság intézményét, csupán azt szeretnék elérni, hogy az együttélés a házasság hivatalosan is elfogadott alternatívája legyen. A családi élet válsága és a népesség számának csökkenése miatt érzett aggodás a statisztikai adatok tükrében jogosnak mondható, ugyanakkor a tanulmány szerzői által festett kép sokkal kevésbé elkeserítő, mint ahogyan az a köztudatban él. Optimizmusukat a magyar lakosság körében végzett értékvizsgálatokkal támasztják alá, melyek szerint az értékválasztások fontossági sorában a gyermek, a házasság, a család jelentősen megelőz bármilyen más értéket, a nagyfokú család- és gyermekközpontúság Magyarországon mindkét nemre jellemző. A „Kinek jobb az életben” (a gyermekeseknek vagy a gyermekteleneknek) című felmérés nemzetközi összehasonlításban is azt tükrözi, hogy nálunk az anyák és apák a gyermekes létet 90 százalékban (!) preferálják. A tanulmányírók részletesen elemzik a gyermekvállalási szokásokban bekövetkező változásokat, a termékenységi viszonyokat befolyásoló tényezőket, az abortuszkérdést, valamint a népesedéspolitika korrekciójának szükségességét. Mindamellet, hogy a gyermek iránti vágy szignifikánsan jelen van a társadalom értékrendjében, a szerzők felhívják a figyelmet a családpolitikai és a népesedéspolitikai „fordulatok” haladéktalan megtételének szükségességére, ellenkező esetben az eddig oly pozitív értékrendszerünkben változás állhat be, amelynek drámai következményei már a jelen tanulmányban is körvonalazódnak.

A nők egészségi állapotát – amely első látásra sokkal biztatóbb, mint a férfiaké – *Józan Péter* írása vizsgálja. Vizsgálódásában kitér a nők életmódjára, a kockázati tényezőkre és a halálozási viszonyokra, a betegségek nemenkénti és korcsoportonkénti osztályozására. A táplálkozási szokásokat, az egészségkárosító szenvedélyeket, a testedzést részletesen, a 15–64 éves korosztályra lebontva vizsgálja, de nem kerül el a figyelmét a születésszabályozás sem, bár nem utal a fogamzásgátló tabletták vagy más fogamzásgátló eszközök esetleges egészségkárosító hatására. (Megjegyzést érdemel, hogy mind az előző, mind a jelen tanulmány szerzője a születésszabályozást kizárólag a nőkre szűkíti, kihagyva a férfiak „lehetőségeit”, mint például az Egyesült Államokban oly népszerű vasectomiát.) Közismert, hogy a nők születéskor várható élettartamának alakulása kedvezőbb a férfiakénál. Józan Pé-

ter ezt a tényt történelmi, társadalmi, biológiai ismeretekkel egészíti ki, és hazai viszonyokra lebontva a nőknek a férfiakénál nagyobb egészségtudatával magyarázza. Amellett, hogy megállapítja: a nők egészségi állapotának alakulásában nagy szerepet játszanak a férfiakénál alacsonyabb gyakorisággal előforduló kockázati tényezők, a tanulmány írója arra is felhívja a figyelmet, hogy a fiatal nemzedékben a rizikófaktorok aránya emelkedő tendenciát mutat.

Az életmód, a táplálkozás, az egészségi állapot vizsgálatához szorosan kötődik *Spéder Zsolt* Szegény nők és férfiak című tanulmánya. A gazdag szakirodalomra épülő kutatás témáját tekintve ritkaságszámba megy, hiszen – mint ahogyan azt a szerző maga is említi – „a mi szegénységvizsgálatainkban a nemi hovatarozás nem vált központi kérdéssé”. Pedig hogy ez mennyire fontos, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a jelen kutatás, amely rámutat a szegénységgel és a nemek helyzetével kapcsolatos összefüggésekre, amelyek a szerző szerint még további vizsgálódásokat igényelnek. A nők és férfiak eltérő szegénység-helyzetének elemzése során a nők szegénység-helyzetét befolyásoló tényezők között első helyen említi a válást és a megözvegyülést, annak összes, néha ellentmondásos vonzatával együtt. (Az egyik felmérés szerint a gyermeküket egyedül nevelő anyák több mint fele válás után jobbnak ítélte meg a saját anyagi helyzetét, mint korábban a válás előtt.) Megtudhatjuk a felmérésből többek között azt is, hogy míg a szegény nők többsége egyedül, illetve gyermekeivel él, a szegény férfiak jórészt családban vagy családszerű együttélési formában élnek. A tanulmány olvasása során információt szerezhetünk a szegénységkutatás módszereiről, a szegénységben élő nők és férfiak élethelyzetéről, társadalmi státusukról, életszínvonaluk alakulásáról.

Bűnözésről és prostitúcióról szól *Fehér Lenke* írása, aki a tanulmány első felében arra vállalkozik, hogy ismertesse a női bűnözés nemi specifikumait, a nőknek a bűnelkövetésben való részvételét és arányait, valamint bűncselekmények áldozataivá válásának okait. Legrészletesebben a nők viktimizációjára tér ki, ahol a családon belüli erőszak sajátosságára is utal, ugyanakkor a munkahelyi és egyéb erőszakfajtákat nem vizsgálja, viszont felhívja a figyelmet arra, hogy a nők áldozattá válásának megelőzése összehangolt intézkedést igényel. Felvázolja a prostitúcióit, napjaink „fejlett bűnözési üzletágát”, amely történetét, kialakulását tekintve komoly szakirodalommal rendelkezik. A prostitúció megítélése országonként, koronként változik: a tanulmányból megtudjuk, hogy jelenleg Magyarországon a büntetőpolitika a prostituáltat áldozatnak tekinti, akinek kizsákmányolása ellen következetes intézkedéseket kell tenni. Fehér Lenke rámutat arra, hogy a prostitúció és a hozzá kapcsolódó „élődsdi jellegű cselekmények” elleni fellépés többdimenziós (felvilágosítással, információs anyagokkal, oktatási programokkal egybekötött) megközelítést igényel.

A társadalmi beilleszkedés zavarainak témakörét bővíti *Elekes Zsuzsanna*, aki tanulmányában a deviáns viselkedési formák nemenkénti osztályozásával, valamint az eltérő drog-, alkohol- és gyógyszerfogyasztási szokásokkal foglalkozik. Vizsgálatai alapján nemcsak azt állapítja meg, hogy a női alkoholizmus száma egyre növekszik, hanem az is, hogy „az ivás és a nagyivás” a

magasabb végzettségűek körében meglehetősen gyakori. Meglepő eredményre jut az iskolai végzettség és az alkoholfogyasztás összefüggésének vizsgálatakor: nőknél a legalacsonyabb és a legmagasabb iskolai végzettségűekre jellemző a „nagyivás”, és míg mindez a férfiak körében az alacsonyabb iskolai végzettségűeknél fordul elő nagy számban, nőknél igen magas a vezető és értelmiségi munkakörben dolgozók mértéktelen alkoholfogyasztása. Bár a felnőtt lakosság körében végzett kutatások alapján a női alkoholisták száma egynegyede a férfiakénak, felhívja a figyelmet arra, hogy ez az arány a jövőben drasztikusan változhat: a fiatal lányok körében végzett felmérések adatai szerint a lányok alkoholfogyasztása kezdi megközelíteni a fiúkét. Szintén aggodalomra ad okot az a tény, hogy jelentősen elterjedt a fiatalok körében a gyógyszerszedés, különösen a lányok nyúlnak gyakran legális szerekhez, elsősorban nyugtatókhoz. A tiltott drogfogyasztók kb. egyharmada nő. Elekes Zsuzsanna kiemeli, hogy nők körében nagyobb számban fordulnak elő pszichiátriai betegek, akik legtöbbször csak a betegségük előrehaladott állapotában kapnak megfelelő orvosi segítséget. Az öngyilkossági gyakoriságot tekintve, amelyben a férfiak – akárcsak az alkohol- vagy drogfogyasztásban – jóval megelőzik a nőket, megfigyelhető, hogy az életkor előrehaladtával mindkét nem tekintetében nő azoknak a száma, akik önkéntesen vetnek véget az életüknek. A bemutatott adatok és vizsgálati eredmények több olyan problémára hívják fel a figyelmet, amelyek jogosan igénylik a szerző által alkalmazott nemek szerinti bontást és értékelést. A majdani kibővített, korszerűsített változatban jó lenne a devianciát, a mentális betegségeket nemzetközi összehasonlításban szemlélni, a tanulmányban említett számos hipotézis nyomon követni.

Ez az utóbbi óhaj persze az egész tanulmánykötetre vonatkozik. Ezt a könyvet kézbe venni is érdemes: az igényes borító Aba Bélát dicséri. Aki kinyitja és beleolvas, könnyen meggyőződhet arról, hogy a *Szerepváltozások* tudományos igénnyel összeállított és megszerkesztett, több esetben hiánypótló írásokat tartalmaz. Aki száraz statisztikai adathalmazok gyűjteményére számít, csalódní fog, csakúgy, mint azok, akik a nők sanyarú sorsáról szóló beszámolókra vagy harcoss feministák sovíniszta álláspontjára kíváncsiak. Ez a könyv, ahogyan azt az alcíme is jelzi: Jelentés. Nőkről, nőknek és férfiaknak egyaránt. Jelentés tényszerűen, objektíven, szakmai tisztességgel, és mégis olvasmányosan: múltrol és jelenről, a jövőbeli folytatás ígérétével.

Bajner Mária

E SZÁMUNK SZERZŐI

Bajner Mária – szociológus
Szekszárdi Szociális Munkás Képző Főiskola

Simon Duncan – jogász
Nagy Britannia

Farkas Anna – szociológus

Gyulavári Tamás – jogász
Kossuth Lajos Tudományegyetem

Lévai Katalin – szociológus
Kossuth Lajos Tudományegyetem

Monostori Judit – szociológus
Központi Statisztikai Hivatal

Nemes Gusztáv – szociológus

Peszlen Zoltán – jogász

Pik Katalin – szociológus
Wesley János Szociális Munkás Főiskola

Szász Anna – újságíró
szellemi szabadfoglalkozású